

Γ Ε Ρ Ι Κ Ο Ν Ι Δ Α Ρ Η
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ ΕΚΚΛ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΑΘΗΝΩΝ

Β Υ Ζ Α Ν Τ Ι Ο Ν

Α'

Σχέσεις 'Εκκλησίας και Πολιτείας
(δοκίμιον ιστορικόν μιᾶς νέας θεωρίας)

Β'

Οίκουμενικόν Πνεῦμα ἐκκλησίας και Κρήτης
('Ιστορικόν Δοκίμιον)

"Αρθρα ἐν τῇ Ἐρησκευτικῇ και 'Ηθικῇ 'Εγκυκλοπιδεία

Α Θ Η Ν Α Ι 1 9 6 4

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

Βυζάντιον (Συνέχεια εκ του Γ' τόμου)

ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Τὸ σοβαρὸν τοῦτο ζήτημα ἐγεννήθη τὸ πρῶτον τῆν ἐπαύριον τῶν ἀποφάσεων τῶν Μεδιολάνων, ὅτε Κωνσταντίνος ὁ Μέγας ἐκαλεῖτο νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς ἀποφάσεις περὶ ἀνεξίθρησκείας (313), εἰδικῶς προκειμένου περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ναῶν εἰς τοὺς νομιμοποιουμένους ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Καρχηδόνας. Εἰς ποίους ὅμως χριστιανούς ἐπρεπε νὰ ἐπιστραφῶν τὰ κατὰ τοὺς διωγμούς τοῦ Διοκλητιανοῦ κατασχεθέντα ἐκκλησιαστικὰ κτίρια; Εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἢ τοὺς Δονατιστάς (βλ. λ.), οἱ ὅποιοι ἰσχυρίζοντο, ὅτι ἀπετέλουν τὴν καθαρὰν Ἐκκλησίαν; Τὸ ζήτημα τοῦτο διεπραγματεύθη ὁ Hans Lietzmann εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Πρωσσίας (Die Kirche als Problem des Staates).

Χαρακτῆρ τοῦ προβλήματος. Εἶναι κυρίως ἱστορικὸν καὶ δευτερευόντως θεωρητικόν, νομικόν. Παρά ταῦτα ἡ ἔρευνα ἔδωκεν ἀπάντησιν θεωρητικὴν, ἀποφανθεῖσα κυρίως ὅτι ἐν Βυζαντίῳ ἴσχυσεν ὁ καισαροπαπισμὸς, σπανίως δὲ ἐρευνηταὶ τινες ἐδέχθησαν τὴν συναλληλίαν (Ἀνδροῦτσος). Ἐφ' ὅσον τὸ πρόβλημα εἶναι ἱστορικὸν καὶ ἡ ἀπάντησις δεόν νὰ εἶναι ἱστορικὴ, οὐδὲ εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐπὶ χίλια ἑκατὸν πενήτηκοντα ἔτη ἡ Πολιτεία ἐσκέπτετο καὶ ἔδρα ὁμοιομόρφως.

Πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετασθῶν αἱ προϋποθέσεις καὶ τὰ κύρια περιστατικὰ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ' (313-1453). Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ Βασιλεὺς Στεφανίδης δεχόμενος κατ' ἀρχὴν, ὅτι ἐπεκράτει ἐν Βυζαντίῳ ὁ καισαροπαπισμὸς παρετήρει, ὅτι ἦτο οὗτος «ἀνάλογος τῶν προσώπων καὶ τῶν περιστάσεων, ἄλλοτε μὲν βαρύτερος ἄλλοτε δὲ ἐλαφρότερος» (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. β', σ. 136). Τὰ ἐπιχειρήματα τὰ ὅποια προσάγονται πρὸς στή-

ριζιν τῆς θέσεως ταύτης ἐκπορεύονται ἐνίοτε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν, ὅτι τὸ ἐκκλησιαστικὸν πολίτευμα τοῦ Δ' αἰῶνος δὲν ἀποτελεῖ τὴν κανονικὴν συνέχειαν τοῦ προκωνσταντινείου πολιτεύματος ἀλλὰ μεταβολὴν αὐτοῦ. Ἡ μεταβολὴ αὕτη συντελέσθη συνεπείᾳ ἐπεμβάσεως τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Αὕτη εἶχε τὰ ἐξῆς σπουδαία ἐπακόλουθα (κατὰ τὸν Heussi): 1) Ἐπανόρθωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, 2) βαθμιαίον μετασχηματισμὸν τῆς Ἐκκλησίας εἰς νομικὸν ἴδρυμα, στενῶς συνυφασμένον μὲ τὴν ζωὴν τοῦ κράτους, καὶ 3) μεταμόρφωσιν τῆς ἐννοίας τῆς αἰρέσεως εἰς ἐγκλήματος κατὰ τοῦ κράτους. Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ἔδρασε μὲ μεγαλυτέραν ὀξύτητα ἐν Ἀνατολῇ παρά ἐν τῇ Δύσει, ἐνθα κατὰ τὸν αὐτὸν συγγρ. (σ. 107) ἡ κρατικὴ Ἐκκλησία διελύθη ταχέως. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἐὰν αἱ μεταβολαὶ αὗται, ὧν ἡ πρώτη δὲν ὑπῆρξεν ἔργον κυρίως τοῦ κράτους, ἀλλὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἠλλοίωσαν ὄντως τὸ πολίτευμα τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, δεδομένου ὅτι θεμελιώδες καὶ ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι αἱ Σύνοδοι καὶ αἱ ἀποφάσεις αὐτῶν καὶ μάλιστα τῶν Οἰκουμενικῶν, ἐφ' ὅσον αὗται ἐγένοντο δεκταὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, διότι οὔτε ἡ σύγκλησις μίᾳς Συνόδου ὡς Οἰκουμενικῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος (ἀναμφιβόλως ἐνδιεφέρετο ἀπολύτως ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καὶ ἔδαπανα διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν), οὔτε ἡ τυχὸν κύρωσις διὰ διατάγματος ἐξησφάλιζε τὴν Οἰκουμενικότητα μίᾳς Συνόδου (παράδειγμα ἡ ἐν Ἐφέσῳ Σύνοδος τοῦ 449 ἤτις ἀνομάσθη ληστρική).

Προϋποθέσεις. Πρὸς λύσιν τοῦ ἱστορικοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν τὰς οὐσιώδεις προϋποθέσεις τῶν σχέσεων τούτων, τὰς βοηθούσας τὴν ὀρθὴν κατανοήσιν καὶ ἐκτίμησιν τοῦ ὅλκου, ἐν τῇ προσπάθειᾳ ἀνευρέσεως τῆς ἱστορικῆς ἀρχῆς, ἡ ὅποια εἶναι ἰκανὴ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς σχέσεις ταύτας. Ἐν πρώτοις θεμελιώδης

προϋπόθεσις τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν Βυζαντίῳ ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἐφεξῆς εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἑκάτερον τῶν ὀργανισμῶν ὑπάρχει μία κυρίαρχος τάσις: τῆς ἐνότητος. Καὶ ἡ μὲν Πολιτεία, πρῶτιστά πάντων ὁ αὐτοκράτωρ, ἐπέδωκε κατὰ κύριον λόγον τὴν εἰρήνην καὶ ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας συνδεδεμένην ἀπαραίτητως μετὰ τῆς ἀκεραιότητος τοῦ κράτους, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία ἐπέδωκε πάντοτε καὶ κατ' ἀρχὴν—αἱ διαφοραὶ προσώπων καὶ περιστάσεων εἶναι εὐνόητοι—τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ. Ἡ ἐν τῷ δόγματι Ὁρθοδοξία ἐξασφαλίζεται διὰ τῶν Συνόδων. Τοῦτο ἐξάγεται ὄχι μόνον ἐκ τῶν λόγων καὶ τῶν ἔργων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὁ ὁποῖος ἐθεώρει ἑαυτὸν «Ἐπίσκοπον τῶν ἑκτόσ» ἀλλὰ καὶ πολλῶν αὐτοκρατόρων, ἰδίᾳ ἐκεῖνων οἱ ὁποῖοι ἦσαν, ὡς ὁ Θεοδοσίος Α', ὅπαδοι τῶν αὐτοκρατορικῶν δικαιωμάτων.

Παρά ταῦτα «κερδίζει ἡ Ἐκκλησία ὡς πνευματικὴ δύναμις ἐν τῷ χριστιανικῷ κράτει τῶν Ρωμαίων, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Θεοδοσίου συνεφιλιώθη ὀριστικῶς μετὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ (τ.ἐ. τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας), ὁλονὲν μεγαλύτερον σπουδαιότητα». Ἀλλὰ ἀναμφιβόλως ἡ ὀρθὴ αἴτη ἄποσις τοῦ Ostrogorsky (σ. 24) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν ἐν συνεχείᾳ ἐκφραζομένην ἄποψιν, ὅτι ἐξουσίαζεν ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν πρῶτον Βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐπὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν βίον κατὰ σχεδὸν ὑπερίοριστον τρόπον, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐχρησιμοποιοῖ τὴν θρησκείαν τῶν ὑπηκόων του, συμφῶνως πρὸς ρωμαϊκὴν θεμελιώδη ἀρχὴν, ὡς ἐν τμηματῷ Δημοσίου Δικαίου. Εἰς τὰ θεμελιώδη θέματα τὸ Ὁρθόδοξον δόγμα καὶ τὴν διοίκησιν τελικῶς ἐπεκράτει ἡ ἐνότητις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ostrogorsky δέχεται κατωτέρω, ὅτι κατὰ τὸν Μεσαίωνα «ἡ Ἐκκλησία ἐπεκράτει ὡς σημαντικὸς παράγων δυνάμεως. Ἐνταῦθα ὅμως ἀνέκυψαν διὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐξουσίαν ἰσχυρότατοι περιορισμοί». Ἀσφαλῶς δὲ εἶναι δικαιότερος τοῦ Rahner ὁ εἰρημῆνος συγγραφεὺς παρατηρῶν, ὅτι παρουσιάζονται ἐν Βυζαντίῳ οὐχὶ σπανίως συγκρούσεις μεταξὺ τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας, κατὰ τὰς ὁποίας δὲν μένει πάντοτε ἡ νίκη εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀναμφιβόλως ὅμως ὀρθῶς παρατηρεῖ ἐφεξῆς, ὅτι «ἐν τοῦτοις χαρακτηριστικῶν διὰ τὸ Βυζάντιον εἶναι οὐχὶ ἡ ἐντασις τῶν σχέσεων τοῦ Imperium καὶ Sacerdotium ἀλλὰ καὶ ἡ στενὴ καὶ ἐσωτερικὴ σύνδεσις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, μία κατ' ἐξακολούθησιν ἀναυξήσις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Πολιτείας εἰς ἓνα μοναδικὸν πολιτικοεκκλησιαστικὸν ὀργανισμόν». Βεβαίως εἶναι τοῦτο ὑπερβολή, προκειμένου περὶ τῆς ἱστορίας 1150 ἐτῶν. Οὐδέποτε ἐξέλιπεν ἡ συνειδήσις τῆς ἀυτοτελείας τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο ὀρθότερον εἶναι νὰ εἰπῶμεν ὅτι ὁ ὅρος «συμφωνία» τὸν ὁποῖον χρησιμοποιοῖ ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν Ἐκτὴν Νεαρὰν ἀποδίδει ἀκριβέστερον τὴν κατ' ἀρχὴν καὶ ἐπὶ εὐρύτερα χρονικὰ διαστήματα συνυπάρχουσαν συναλληλίαν τῶν δύο ὀργανισμῶν, οἵτινες ἐξυπηρετοῦν τὴν ἐνότητα ἐν Χριστῷ τοῦ λαοῦ.

Ἐντεῦθεν ἡ ἐμπλοκὴ τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν δύο ὀργανισμῶν ἦτο φυσικὴ, πολλῶ μᾶλλον διότι ἐν Βυζαντίῳ ἀμφότεροι οἱ ὀργανισμοὶ εἶχον θεοκρατικὰς ἰδέας. Τόσον ἡ Πολιτεία ὅσον καὶ ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρχον κατὰ Θεῖαν θέλησιν. Ἀλλ' ἡ οἰκουμενικὴ θεοκρατικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ οἰκουμενικὴ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀντικρούζουσαν πάντοτε ἐν καιρίῳ πρόβλημα, τὸ τῆς διαφυλάξεως τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητος, ὡς ζωτικὸν πρόβλημα ὑπάρξεως ἑκατέρου τῶν ὀργανισμῶν, μὲ διάφορον ὅμως ἑκαστος τούτων σκοπὸν καὶ ἑκτασιν. Ἐν τοῦτοις ἡ σκόπιμος συνεργασία ἐναντίον πάσης διακινδυνεύσεως τῆς κατὰ Θεῖαν θέλησιν ὑφισταμένης παγκοσμίου τάξεως, δι' ἣν ἔφερον εὐθύνην πρῶτον μὲν ὁ αὐτοκράτωρ, δευτέρου δὲ ἡ Ἐκκλησία, καθίστα ἀναγκαίαν τὴν συνεργασίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἀμοιβαία ἀναγνώρισις δικαιωμάτων τῶν θεοκρατικῶν ὀργανισμῶν καὶ ἡ κατανόησις ἢ μὴ κατανόησις εἰς ἑκαστον συγκεκριμένον ζήτημα τῶν ὑποχρέωσεων καθόριζε τὴν πολιτικὴν συνεργασίαν ὡς συμφωνίας ἢ ὁποία ἤδυνατο νὰ θέσῃ ἐν κινδύνῳ τὴν ἐνότητα ἑκατέρου τῶν ὀργανισμῶν. Ἐντεῦθεν τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητος καταλαμβάνει ἰθύνουσαν θέσιν ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς. Καὶ διὰ νὰ εἰμεθα πλέον συγκεκριμένοι, τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητος τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας

καὶ τῆς συμφωνίας ἢ ἀσυμφωνίας ἀνακύπτει προπάντων κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἐχθρικῶν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν αἰρέσεων, αἰτινες ἀπειλοῦν τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν λίαν περιορισμένῳ μέτρῳ κατὰ τὴν ἐμφάνισιν προσωπικῶν θεμάτων, ἰδίᾳ ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἀντιπάλων τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ ἰδιουτυπία τῶν προσώπων καὶ τῶν περιστάσεων εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ δεσμὸς Ἐκκλησίας καὶ κράτους ἀφεύκτως φέρει σύγχυσιν τῶν ὁρίων τῶν δύο ὀργανισμῶν, οὐδὲ ὅτι ἔφερε τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον κηδεμονίαν τῆς ἰσχυρᾶς αὐτοκρατορίας, διότι ἡ ἐπικράτησις, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰς τὰς μεγάλας συγκρούσεις Ἐκκλησίας καὶ κράτους τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκφράζεται ἡ ἐνότητις τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος, ὅτι παρὰ τὴν ἐμφάνισιν πολλῶν αὐτοκρατορικῶν μετ' αἰσαροπαπικὰς τάσεις καὶ ἀποφάσεις δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι «τὸ βάρος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας ὑπὲρ τὴν Ἐκκλησίαν παρμένει εἰς πᾶσας τὰς ἐποχὰς διὰ τὸ Βυζάντιον ἢ τυπικῶς καὶ οὕτως εἰπεῖν κανονικῆς σχέσεως». Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τοῦ Ostrogorsky (σ. 25), θὰ ἴδωμεν, ὅτι δὲν ἐρμηνεύει ὀρθῶς τὰς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰσχυρᾶς θεωρίας περὶ ἐπικρατήσεως τοῦ καισαροπαπισμοῦ ἐν τῷ Βυζαντίῳ.

Ἀλλὰ ἂς στρέψωμεν τὴν προσοχὴν μας πρὸς τὸ ὑλικὸν καὶ δὴ εἰς τὸ θέμα τοῦ δόγματος τῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ ἀποτελεῖ μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος καιρῖον ζήτημα διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἂς ἴδωμεν πῶς: οἱ ἰθύνοντες τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἄλλοτε ἄλλως καὶ ἄλλοτε ἐν συμφωνίᾳ ἀντιλαμβάνονται τὴν ἐνότητα ἑκατέρου τῶν ὀργανισμῶν. Ὅταν ἑκάτερος τῶν ἰθύνοντων ἑκαστον ὀργανισμόν εἶχε κατανόησιν τῆς ἐτέρας πλευρᾶς καὶ διάθεσιν συμβιβασμοῦ, τότε ἐπῆρχετο ὁ συμβιβασμὸς, ὁ ὁποῖος ἐνίοτε παρουσίασεν ἀληθῆ συναλληλίαν, ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τοῦ συμβιβασμοῦ. Ὅτε ὅμως ὑπῆρχεν ἑλλειψίς θελήσεως καὶ κατανοήσεως (τοῦτο ἦτο νοητὸν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὁσάκις ἐνεφανίζετο ἄκαπτος εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν τῆς), τότε ἐπῆρχετο ρήξις. Ἐάν τις θελήσῃ νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἱστορίαν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ εἶναι ὑποχρεωμένος βεβαίως νὰ δεχθῇ ὅτι: 1) Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Οὐάλης ἐπέβαλον τὸν Ἀρειανισμόν. 2) Ὁ Μέγας Θεοδοσίος τὴν Ὁρθοδοξίαν. 3) Ὁ Βασιλικὸς τὸν Μονοφυσισμὸν. 4) Ὁ Ζήνων παρεμέρισε διὰ διαταγμάτων τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. 5) Ὁ Ἰουστινιανὸς διὰ τεσσάρων διαταγμάτων ὥρσε τὴν πίστιν τῶν ὑπηκόων του, ἐφαρμόσας ἐνωτικὴν πολιτικὴν, ἐν τῇ προσπάθειᾳ νὰ ἱκανοποιήσῃ ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς καὶ τέλος ἐπέβαλε τὸν Μονοφυσισμὸν διὰ τοῦ Ἀφθαρτοδοκητισμοῦ. Ὑποστηρίζεται (Ostrogorsky, σ. 64 κ. ἐξ.), «ὅτι ἡ Ἐκκλησία εὗρεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὄχι μόνον ἓνα ζηλωτὴν ὑποστηρικτὴν ἀλλὰ καὶ ἓνα ἐξουσιαστήν, διότι καὶ ὡς χριστιανὸς ὁ Ἰουστινιανὸς παρέμεινε Ρωμαῖος, ἢ δὲ ἰδέα μιᾶς αὐτονομίας τῆς θρησκευτικῆς σφαίρας παρέμεινε δι' αὐτὸν πλήρως ξένη. Τοὺς πάσας καὶ πατριάρχας ἐβλεπε καὶ μετεχειρίζετο ὡς ὑπῆρέτας του. Καθ' ὃν τρόπον διηύθυνε τὸ κράτος, κατηύθυνεν ὡσαύτως τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν καὶ ἐπενέβαινε προσωπικῶς εἰς κάθε λεπτομέρειαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος. Ἰδίᾳ εἰς τὰ ζητήματα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἐκράτει δι' ἑαυτὸν τὴν ἀπόφασιν, διηύθυνεν ἐκκλησιαστικὰς συναθροίσεις, συνέτασσε θεολογικὰς πραγματείας καὶ ἐποίησε ἐκκλησιαστικούς ὕμνους... Οὕτως ἀπεριορίστως ὡς ὁ Ἰουστινιανὸς οὐδεὶς πρὸ αὐτοῦ ἢ μετ' αὐτὸν διώκησε τὴν Ἐκκλησίαν». Μάτην ὅμως ἀνεξήτει ὁ Ἰουστινιανὸς τὴν ἐνότητα διὰ τῆς ἐξισώσεως τῶν ἀντιτιθεμένων ἀποψεων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συμβιβασθοῦν πρὸς τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπέτυχεν. 6) Ὁ Ἡράκλειος ἐπέβαλε τὸν Μονοθελητισμὸν. 7) Ὁ Λέων Γ', ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ε' καὶ ἄλλοι τὴν εἰκονομαχίαν. 8) Ἡ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ ἐν τῷ ζητήματι τοῦ σχίσματος καὶ ἐν ταῖς ἀποπειραῖς πρὸς ἔνωσιν μαρτυρεῖ τάσεις πρὸς καισαροπαπισμὸν, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπέτυχεν.

Ὅταν εἰμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πρῶτον οἱ πλείστοι τῶν αὐτοκρατόρων ἐδέχθησαν τὴν σύγκλησιν τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἐνίοτε δὲ τὴν ἐπέδωξαν, καὶ

ἀπεδέχθησαν τὰς ἀποφάσεις των. Αὐτὸς δὲ ὁ Θεοδόσιος Α' ὀλίγον μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν διαταγμάτων του περὶ τῆς πίστεως ἠκολούθησε τὸν δρόμον τῶν προκατόχων του, ἥτοι συνεκάλεσε τὴν Β' Οἰκουμένην, τὰ δόγματα καὶ ἀποφάσεις καὶ προπάντων τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως ἐπεκράτησαν, διότι ἦσαν συνεπῆ πρὸς τὰ τῆς Α' Οἰκουμένης Συνόδου καὶ σύμφωνα πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ τὴν Ἱ. Παράδοσιν. Δεύτερον ἡ ἐνωτικὴ τουτέστιν ἡ συμβιβαστικὴ εἰς βάρος τῆς Ὁρθοδοξίας πολιτικῆ τῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τοῦ Ζήνωνος μέχρι τοῦ Κωνσταντοῦ τοῦ Β' (482 - 668) θελησάντων, διὰ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ καὶ Μονοθελητισμοῦ, νὰ διασώσουν τὰς νευραλγικὰς καὶ σπουδαίας διὰ τὴν πολιτικὴν ἐνότητα καὶ ἀκεραιότητα τοῦ Βυζαντίου, ἐπαρχίας Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Αἰγύπτου, ἐν αἷς οἱ γηγενεῖς εἶχον προσχωρήσει εἰς τὸν Μονοφυσιτισμὸν (ἀντιδρώντες κατὰ τοῦ κέντρου τοῦ Βυζαντίου) ἀπέτυχε καὶ ἡ μὲν πολιτικὴ ἦτα τῆς ἐνωτικῆς πολιτικῆς συνετελέσθη διὰ τῆς ἐκ μέρους γηγενῶν τελικῆς ὑποβοηθῆσεως τῶν Ἀράβων νὰ καταλάβουν τὰς χώρας των (637-641), ἡ δὲ ἐκκλησιαστικὴ διὰ τῆς ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δ' τοῦ Πωγωνάτου ὑπογραφῆς τῶν ἀποφάσεων τῆς ΣΤ' Οἰκουμένης Συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει (680). Ἡ καταδικὴ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ καὶ τοῦ Μονοθελητισμοῦ σημαίνει τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ, καὶ ἐν συμφωνίᾳ τελικῶς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐπεκράτησεν ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας εἰς ἣν ὑπετάγη ἡ ἐνότης τῆς Πολιτείας.

Ἡ Ἐκκλησία ἐπέβαλε τὴν ἰδίαν ἐνότητα, παρὰ τὰς ἀμφιταλαντεύσεις πατριαρχῶν τινῶν καὶ παπῶν, διότι ἡ ἐμμονὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ συνόλω της καὶ εἰς τὰς κυρίας δραματικὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ δραστηριότητάς της, εἰς τὴν διαφύλαξιν τῆς Ὁρθοδοξίας, ὡς βάσεως τῆς ἐνότητας - ἐδέχετο ποικιλίαν εἰς τὰ ἔθιμα - ἀπετέλεσεν ἐν τοῖς πράγμασι τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς πολιτικῆς της ἐν Βυζαντίῳ. Αἱ ἐκ τῶν μεγάλων ζητημάτων συγκρούσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ ἡ βία ἀπομάκρυνσις πατριαρχῶν ἀποτελοῦν ἀποδείξεις τοῦ γεγονότος τῆς ὑπάρξεως καισαροπαπικῶν τάσεων καὶ πράξεων ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἰσχυρᾶς συνειδήσεως περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ δὲ τελικὴ ἐπικράτησις τῆς ὀρθῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς, διὰ τῆς ἐμμονῆς τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ἄποψιν περὶ ἐπικρατήσεως ἐν Βυζαντίῳ τοῦ καισαροπαπισμοῦ. Πλέον τούτου δεόν νὰ προστεθῇ, ὅτι εἶναι προβληματικὸν κατὰ πόσον δύναται νὰ χαρακτηρισθῶν πᾶσι αἱ πράξεις τοῦ αὐτοκράτορος, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δὴ καὶ εἰς δευτερεύοντα θέματα, ἐφ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία ἐλευθέρως συγκατετέθη, συνέπραξε δὲ ἐνίοτε εἰς θέματα δόγματος, εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς (π. χ. Ἡρακλείου - Σεργίου 638). Κατὰ ταῦτα οὐδὲ ἡ ἀποδοχὴ ἐκ μέρους ἐνὸς αὐτοκράτορος π. χ. τῶν ἀποφάσεων τῆς ΣΤ' Οἰκουμένης τὰ ἡδύνοτα νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς Παλοκαισαρισμὸς. Ἦτο ἔργον τῆς συναλλαγίας καὶ τῆς ἐκ μέρους τοῦ κράτους κατανοήσεως τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ.

Ἐπειδὴ δὲ οἱ κύριοι σκοποὶ οἱ ἐπιδιωκόμενοι εἰς τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τρεῖς κυρίως: 1) ἡ ἐπικράτησις τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν τῷ δόγματι, 2) ἡ διατήρησις τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν τῇ διοικήσει (ἡ Σύνοδος εἶναι τὸ ἀποφασιστικὸν καὶ οὐχὶ ἀπλῶς συμβουλευτικὸν ὄργανον τῆς Ἐκκλησίας), 3) ἡ ἐπικράτησις τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τῆς λατρείας ἀποτελούσης συνάρτησιν τῶν δύο πρώτων, ἐπεταί, ὅτι παρὰ τὰς προσκαιροὺς ἐπεμβάσεις τῶν αὐτοκρατόρων ἡ Ἐκκλησία διετήρησε τὰς ἰδίας αὐτῆς ἀρχάς, ἐφ' ὧν ἐδράζεται ἡ πορεία της ὡς ἰδρύματος θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου. Ταῦτα εὐρίσκωμεν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ τὴν Παράδοσιν (πρβλ. Γ. Κονιδάρη, Πολιτεία καὶ Πολιτειακὸς βίος ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ Ὁρθοδόξου Χριστιανισμοῦ, ἐν Ἐπετ. Θεολογικῆς Σχολῆς 1961).

Ἐνεκα τῆς μὴ τελικῆς ἐπικρατήσεως τῆς καισαροπαπικῆς πολιτικῆς, ἀκριβέστερον τῶν ἐκάστοτε θεθέντων ὑπ' αὐτῆς σκοπῶν, δὲν ἀπέθεσεν ὁ καισαροπαπισμὸς τὴν σφραγίδα του ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τουναντίον ἐπικράτησεν ἡ τελικὴ συμφωνία μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἡ ὁποία ἀπεδέχθη κατὰ τὸ τέρμα τῶν μεγάλων δογματικῶν ἀγώνων τὴν μάρχην τῆς

ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ, πρὸς ἣν συνεβίβασθη τὸ κράτος καὶ ἐστήριξε τὴν ἐνότητα αὐτοῦ, ὡς ἦτο ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου.

Ἄλλαι προϋποθέσεις ὀδηγοῦσαι εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν ἀληθῶς καισαροπαπικῶν πράξεων τῶν αὐτοκρατόρων εἶναι αἱ ἐπόμεναι:

Διὰ νὰ ὀδηγηθῶμεν εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τοῦ ὁποῖον ἀνακύπτει ἐκ τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ ἐμφανίσεως πράξεων τῶν αὐτοκρατόρων, αἰτίνας ἀσκοῦν δικαιοδοσίαν τοῦ κράτους ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ὥστε νὰ ἐνισχύεται φαινομενικῶς ἡ ἀποψις περὶ ἐπικρατήσεως τοῦ καισαροπαπισμοῦ, δεόν νὰ ἐξετάσωμεν: Ποίους σκοποὺς ἔχει ἡ Ἐκκλησία (περὶ ὧν ἀνωτέρω), ἀλλὰ καὶ ποῖαν θέσιν λαμβάνει ἐναντι τῆς Πολιτείας ὡς θεμελιώδους ἀνθρώπινου θεσμοῦ.

Ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία, ὡς θεῖον καθίδρυμα ἅμα καὶ ἀνθρώπινον, ἐπιδιώκει τὴν πνευματικὴν βασιλείαν, ἥτις φέρει οἰκουμένικὸν καὶ ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα, ἡ Πολιτεία περιορίζεται ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, ἀλλ' ἔχει ὡς καίριον χαρακτηριστικὸν τὴν ἄσκησιν ἐξουσίας καὶ ἐπιβολῆς καὶ ἄρα βίας.

Τουναντίον ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἴδρυμα πνευματικῶν ἀποβλέπον εἰς τὴν προπαρασκευῆν, εἰς τὴν μακαριότητα καὶ τὴν ἐνωσιν τῶν μελῶν της μετὰ τοῦ Θεοῦ, διαθέτει μόνον πνευματικὰ μέσα.

Ἐντεθὲν ὁ νομικὸς χαρακτῆρ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ κόσμῳ παρίσταται καλύτερον διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ πνευματικῆς λειτουργίας καὶ ἐπιβολῆς τοῦ ἠθικοῦ κύρους αὐτῆς.

Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ὅμως καὶ ἡ πνευματικὴ λειτουργία καὶ ἐπιβολὴ ἔχουν, κατ' ἀρχαίαν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, κοινὴν τὴν προέλευσιν. Καὶ ἡ μὲν χριστιανικὴ Πολιτεία ἀναγνωρίζει τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ἰδιότυπον ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἰδρυθέντα θεῖον καὶ ἀνθρώπινον ὄργανισμὸν, αὐτοτελῶς ὑπάρχοντα καὶ ἀποβλέποντα εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων καὶ διαθέτοντα ἴδια ὄργανα (τοὺς τρεῖς ἱερατικούς βαθμοὺς καὶ τὸ ποικίλον συνοδικὸν σύστημα), ἡ δὲ Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει τὴν θεοῦ δικαίῳ ὑπαρξίν τῆς Πολιτείας καὶ τὴν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων (κοσμικῶν) πραγμάτων ὑπεροχὴν αὐτῆς.

Ὁ Παῦλος λέγει σχετικῶς: «Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίας ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω. Οὐ γὰρ ἐστὶν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ, αἱ δὲ οὐσαι ἐξουσίαι ὑπὸ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσιν. Ὡστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθεστήκεν: οἱ δὲ ἀνθεστηκότες ἑαυτοῖς κρίμα λήψονται. Οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσι φόβος τῷ ἀγαθῷ ἔργῳ ἀλλὰ τῷ κακῷ. Θέλεις μὴ φοβεῖσθαι τὴν ἐξουσίαν; ἀγαθὸν ποιεῖ καὶ ἔξεις ἔπαινον ἐξ αὐτῆς. Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστι σοι εἰς τὸ ἀγαθόν· ἐάν δὲ τὸ κακὸν ποιῆς, φόβου· οὐ γὰρ εἰκὴ τὴν μάχαιραν φορεῖ· Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστιν... ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι... καὶ διὰ τὴν συνείδησιν. Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ φόρους τελεῖτε: λειτουργοὶ γὰρ Θεοῦ εἰσιν εἰς αὐτὸ τοῦτο προσκαρτεροῦντες. Ἀπόδοτε πᾶσι τὰς ὀφειλάς, τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος τὸ τέλος, τῷ τὸν φόβον τὸν φόβον, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμὴν» (Ρωμ. ιγ' 1 κ. ἐξ.).

Ὅθεν εἶναι ἀδιάφορος ἡ πολιτειακὴ μορφή ἢ αἱ ἐπικρατοῦσαι ἐκάστοτε ἐν τῷ κράτει πολιτικαὶ κατευθύνσεις, ἐφ' ὅσον μόνον δὲν θίγουν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δὲν ἔρχονται εἰς βασικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀρχάς τῆς θρησκείας ἢ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς καὶ δὲν ἐμποδίζουν τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων των (Α. Χριστοφολιπούλου, Ἐκκλ. Δίκαιον, Α', 1952, σ. 25 κ.ἐξ.): ἄλλως ἰσχύει τὸ τοῦ Πέτρου «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πράξ. ε' 29. Πρβλ. Dibelius εἰς τὴν ἐν τέλει βιβλιογραφίαν).

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς εὐρίσκεται καὶ τὸ 61ον κεφ. τῆς πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος, ἡ ὁποία ἐγράφη τὴν ἐπαύριον τοῦ διωγμοῦ τοῦ Δομιτιανοῦ (96 μ.Χ.) «τοῖς τε ἀρχοῦσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς σὺ, δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀνεκδιηγήτου κράτους σου, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καὶ τιμὴν ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς μηδὲν ἐναντιουμένους τῷ θελήματι σου· οἷς δός, κύριε, ὑγίαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ δεδομένην αὐτοῖς ἡγεμονίαν ἀπροσκοπίως· σὺ γὰρ, δέσποτα

ἐπουράνιε βασιλεὺ τῶν αἰώνων, δίδωσ τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ γῆς ὑπαρχόντων». Εἶναι ἐνδεικτικὸν ὅτι ἐν τῷ κειμένῳ διὰ μὲν τὴν Πολιτείαν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ἐξουσία», διὰ δὲ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ ὅρος «ἐκτεθειμένη».

Οἱ ἀπολογηταὶ τοῦ Β' αἰῶνος ἐξαιροῦν τὴν νομιμοφροσύνην τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῆς πολιτείας καὶ ἀποκρούουν τὰς ἐπὶ προδοσίᾳ κατηγορίας. Κατ' οὐσίαν δὲν ἀλλάσσει ἡ ἀνωτέρω τοποθέτησις, τὴν ὁποίαν ἐξεθέσαμεν. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν δὲν εἶναι δυσχερὲς νὰ διατυπωθῇ. Παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις σκεπτομένοις συγκρητιστικῶς δὲν ἦτο νοητὴ ἡ ἀποκλειστικότης τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας, διό καὶ τὴν ἀρνησιν τελέσεως τῶν νομίμων ὑπελάμβανον ὡς ἀθεότητά καὶ προσβολήν, τοῦτ' αὐτὸ ἐγκλημα κατὰ τοῦ ἱεροῦ προσώπου τοῦ αυτοκράτορος. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεισὰ ἀρχὴ τῶν χριστιανῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀλλάξῃ, διότι αἱ ρίζαι τῆς ἐκείνου εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ τοποθέτησις, τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ Ὁριγένης ἔναντι τῶν σχετικῶν ἀπόψεων τοῦ Κέλσου (ΒΕΠ, 10, VIII, σ. 181).

Ὁ Τερτυλλιανὸς ἀποκρούων ὡσαύτως τὰς κατὰ τῶν χριστιανῶν κατηγορίας καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν, ἡ ὁποία ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως τῶν Ῥωμαίων *do ut des*, τονίζει, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ὄντες πολυάριθμοι ἠδύναντο νὰ ἐπαναστατήσουν καὶ νὰ προκαλέσουν σύγχυσιν εἰς τὸ κράτος. Δὲν πράττουν τοῦτο διότι εἶναι καλοὶ πολῖται. Εἰς τὴν κατηγορίαν, ὅτι οἱ χριστιανοὶ εἶναι ἐχθροὶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπαντῆ, ὅτι προτιμᾷ νὰ τοὺς ὀνομάζουν ἐχθροὺς τοῦ ἀνθρώπινου γένους παρὰ τῆς ἀνθρωπίνης πλάνης (πρβλ. Ἐπολογητικόν, κατὰ μετάφρασιν Ἰωάννου Φραγκοῦλη).

Πηγὴ τῶν δικαιωμάτων τῆς Πολιτείας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἀμοιβαίότης ἐν τῇ παραχωρήσει αὐτῶν. Αὐτὴ ἡ θεμελιώδης στάσις καὶ θεωρία τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς Πολιτείας ἦτο φυσικὸν νὰ διατηρηθῇ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀνεξίτητης ἀρχῆς καὶ ἦτο εὐλογον νὰ μεταβληθῇ εἰς θετικὴν ἀναγνώρισιν, σύνδεσιν καὶ συνεργασίαν, ὅταν ἡ Πολιτεία κατέστησε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ἐννοουμένην κατ' ἀρχὰς ἐπὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Ὁρθοδοξίας διὰ τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου (Codex Theodos. XIII 1-2 τοῦ ἔτους 380, 5-6 τοῦ ἔτους 381). Ἐντεύθεν ὑπῆρξαν διάφορα ἐπακόλουθα διὰ τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, τὰ ὁποῖα ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς φύσεως τοῦ κράτους, τῶν ἀντιλήψεων περὶ τοῦ αυτοκράτορος καὶ τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἤδη ὁ Γρατιανὸς ἐγκατέλειπε τὸν τίτλον *pontifex maximus*. Διὰ σειρᾶς νόμων τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἠρῶνθη ἡ ἀναγνωρισθεῖσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς λειτουργοὺς τῆς προνομιακῆς μεταχειρίσεως τῶν κληρικῶν, ὡς τάξεως κοινωνικῆς, τόσον ἀπὸ δημοσιονομικῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ δικαστικῆς ἀπόψεως, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν *audientia episcopalis*, τὸ ἄσυλον τῶν ναῶν καὶ τὴν διαδικασίαν τὴν ἀφορώσαν εἰς τοὺς κληρικούς ἐνώπιον τῶν προϊσταμένων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν (*privilegium fori*). Πρβλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Ἐλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, Α', σ. 34).

Ἡ ἀναγνώρισις τῆς θεῆς δικαίᾳ ὑφισταμένης Πολιτείας καὶ ἡ ἐπιθυμία στενῶν σχέσεων πρὸς αὐτὴν καὶ ἡ παροχὴ ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας τῶν ποικίλων προνομίων ἦτο φυσικὸν νὰ προκαλέσῃ ἀνάμιξιν τῶν χριστιανῶν αυτοκράτορων εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Οἱ αυτοκράτορες ἐδικαιολογοῦν ἄλλωστε τοῦτο καὶ διὰ τῶν ἐξῆς ἐπιχειρημάτων:

Τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ἐπιδρῶν ἐπὶ τῆς εὐημερίας τῆς Πολιτείας, διότι ἡ εὐημερία αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς εὐνοίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἰδέα αὕτη ἀπαντᾷ ὄχι μόνον εἰς ἔγγραφα ἔθνικων αυτοκράτορων καὶ μάλιστα εἰς τοιαῦτα, διὰ τῶν ὁποίων ἐκηρύσσεται διωγμὸς τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ δύο σωζόμενα ἔγγραφα (*rescripta* τοῦ Λικινίου) τῶν ἀποφάσεων τῶν Μεδιολάνων (313). Δικαιολογοῦντες τὴν παρασχεθεῖσαν ἀνεξίτητην ἀνάμιξιν οἱ δύο Αὐγουστοὶ ἐξήρουν, ὅτι ἐπέφερον τὴν μεταβολήν, ἵνα μετὰ τοῦ κράτους καὶ διὰ παντός παραμείνῃ ἡ θεία πρόνοια, τῆς ὁποίας πολλὰ δειγμάτων μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχον. «Ἡ θεία σπουδὴ περὶ ἡμᾶς, ἥς ἐν πολλοῖς

ἤδη πράγμασιν ἀπεπειράθημεν, διὰ παντός τοῦ χρόνου βεβαίως διαμείναι» (Εὐσεβ., Ἐκκλ. Ἰστ. X 5, 13. Λακτανίου, *De mort.* 48).

Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀπαντᾷ συχνάκις εἰς τὰ διατάγματα τῶν Βυζαντινῶν αυτοκράτορων, ἀκόμη καὶ τῶν ἀσκησάντων ἐνωτικὴν, ἤτοι πρὸς τὸν Μονοφυσισμὸν κυρίας, ἐνδοικὴν πολιτικὴν τοῦ Βασιλείου (Ἐγκύκλιος) καὶ τοῦ Ζήνωνος (Ἐνωτικόν).

Ἐν τῇ ἐν Βυζαντίῳ διαμορφωθείσῃ θεοκρατικῇ Πολιτείᾳ ὁ αυτοκράτωρ φέρει ἱερατικὸν χαρακτῆρα, ὅπως καὶ οἱ ἔθνικοὶ αυτοκράτορες εἶχον τοιοῦτον χαρακτῆρα (*pontifex maximus*, ἤτοι ἄκρος ἄρχιερεὺς. Πρβλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἰστορία, 1948, σ. 136-137). Ὁ Μέγας Κωνσταντίνος ἀναγνωρίζων κατ' ἀρχὴν τὴν αὐτοτέλειαν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας διεκήρυσεν «ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτός ὑπὸ Θεοῦ καθεσταμένους ἐπίσκοπος ἂν εἴην» (Εὐσεβ., Βίος Κωνσταντίνου 4, 24), ὁ δὲ Εὐσέβιος περὶ αὐτοῦ σαφέστερον εἶπεν: «οἳ τις κοινὸς (γενικός) ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ καθεσταμένος» (αὐτόθι 1, 44), ὅπερ ἐκφράζει τὰς ἀντιλήψεις τῶν χριστιανῶν θεολόγων ὑπεκκῶν καὶ πιθανῶς καὶ τῆς Ἐκκλησίας (πρβλ. I. Straub, *Kaiser Konstantin als «ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός»*, ἐν *Studia Patristica*, I, Berlin 1957, σ. 678-695).

Εἰς τὰς συνόδους, ἔχομεν παραδείγματα, καθ' ἃ ὁ αυτοκράτωρ ἐπευφημεῖται ὡς ἀρχιερεὺς. Οὕτω: α) Ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (448), ἡ ὁποία κατεδικάσατο τὸν Εὐτυχῆ, ὁ Θεοδόσιος ὁ Β' ἐπευφημήθη διὰ τοῦ «πολλὰ ἔτη τῷ ἀρχιερεὶ βασιλεῖ» (Mansi, 6, 734) β) Ἐν τῇ Δ' Οἰκουμένη ὁ Μαρκιανὸς διὰ τοῦ: «πολλὰ τὰ ἔτη, τῷ βασιλεῖ... διδάσκαλε πίστεως» (αὐτ. 7, 177) γ) Ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (488) ὁ Ζήνων ἐπευφημήθη διὰ τοῦ: «πολλὰ τὰ ἔτη τῷ ἀρχιερεὶ βασιλεῖ» (αὐτ. 6, 733). Ἐκφρασιν τῆς θεμελιώδους θέσεως τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς Πολιτείας ἀποτελοῦν αἱ εὐχαὶ ὑπὲρ τοῦ αυτοκράτορος αἱ περιεχόμεναι εἰς τὰς διαφόρους λειτουργίας (πρβλ. Γ. Κονιδάρη, Πολιτεία καὶ Πολιτειακὸς βίος ἐν τῇ λατρειᾷ τοῦ Ὁρθοδόξου χριστιανισμοῦ, Ἀνακίν. εἰς τὸ ΑΖ' συνέδριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐν Μοναχῶ, μετάφρ. Παπαντωνίου ἐκ τοῦ συλλογ. ἔργου Μ. Schmaus, *Der Kult und der heutige Mensch*, München 1961).

Παραχώρησις δικαιωμάτων καὶ ἐνίσχυσις τοῦ κύρους τοῦ Πατριάρχου:

Εἰς τὰ παρασχεθέντα προνόμια, ἅτινα ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, δέον νὰ προστεθῇ, ὡς βαρυσήμαντον, ἡ ἀπὸ τοῦ Μαρκιανοῦ (450-457) ἀρξαμένη στέψις ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν τῶν Βυζαντινῶν αυτοκράτορων, ὧν ἡ «χρῆσις» ἤρξατο πιθανῶς ἀπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Α'. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν μετὰ τὰς ἀντιρρήσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰδησιότητα τοῦ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ (ἐκδ. Βόννης 11,4) διότι σώζεται περιγραφή τῆς στέψεως Λέοντος τοῦ Α' (457) (Κωνσταντίνου Πορφυρογενήτου, Βασιλεῖος τάξις 1,91 PG 112, 76 κ. ἐξ., μετὰ μεταγενεστέρων προσηκόντων. Διὰ τὴν ἑξῆς ἴδε Byz. Zeitschrift, 1898, σ. 517 κ. ἐξ. καὶ Otto Treitiger, *Die Oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung in römischen Zeremonien*, Jena 1938 καὶ Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγνώρισις καὶ στέψις τῶν Βυζαντινῶν αυτοκράτορων, ἐν πραγματ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΚΒ' [1957]). Ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς στέψεως καὶ τῆς χρίσεως τοῦ αυτοκράτορος ὑπὸ τοῦ πατριάρχου προέκυψαν δύο τινα: α) Ἐνίσχυσις ὁ ἱερατικὸς χαρακτῆρ τοῦ αυτοκράτορος καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ βυζαντινὴ θεοκρατία, καὶ β) προσεδόθη μείζον κῆρος εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ πατριάρχου ἔναντι τοῦ βασιλέως, τούτου δὲ ἕκαμον χρῆσιν τινὲς τῶν πατριαρχῶν. Ἡ σύνδεσις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία συνετελέσθη διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ Θεοδοσίου καὶ ἀδήγησεν εἰς τὴν ἀμοιβαίαν παραχώρησιν δικαιωμάτων ἔφερον εἰς ἀμφοτέρα τὰ μέρη μέγιστα κέρδη, ἀλλὰ ἔθεσε καὶ ἀμφοτέρα πρὸ νέων δυσχερειῶν, ἔνεκα τῆς ἀναμιξεως τοῦ αυτοκράτορος εἰς πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Εἶναι, δεδομένον ἄλλωστε ὅτι ὁ Βυζαντινὸς αυτοκράτωρ δὲν ἦτο μόνον ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ, ὁ ὕπατος δικαστής, ἀλλὰ καὶ ὁ μοναδικὸς νομοθέτης. Οὕτως κατέστη ὡσαύτως καὶ ὁ περασπιστὴς τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως. Εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς τοιοῦτος δὲν εἶναι μόνον ὁ κύριος καὶ κυρίαρχος, ἀλλ' ὡσαύτως καὶ ζωντανὸν σύμβολον τοῦ χριστιανικοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἐνεπιστεῦθη αὐτῷ ὁ Θεός.

Ἰσταται σχεδὸν ἀπομεμακρυσμένος ἀπὸ τῆς γῆινης καὶ ἀνθρώπινης σφαίρας, εὐρίσκειται εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ καθίσταται ἀντικείμενον ἰδιοτύπου πολιτικοθρησκευτικῆς τιμῆς. Ἡ τιμὴ αὕτη ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν λαμβάνει ἐντυπωσιακὴν μορφήν ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐτῇ, τῇ συνεργασίᾳ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ὅλου αὐλικοῦ κράτους: ἐκφράζεται εἰς κάθε εἰκόνα παριστώσαν τὸν ἀγαπητὸν τοῦ Χριστοῦ κυριάρχην, εἰς κάθε ἀντικείμενον περιβάλλον τὸ ἱερόν του πρόσωπον, εἰς κάθε λέξιν, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὸ δημόσιον ἢ ἀπευθύνεται πρὸς αὐτόν. Οἱ ὑπῆκοοι εἶναι δοῦλοι του καὶ ἡ προσκύνησις τοῦ προσώπου του, ὡσάκις ἐπιτρέπεται νὰ τὸν ἀντικρύσουν, γίνεται δι' ἑδαφιαίας ὑποκλίσεως (Ostrogorsky, σ. 25, 39).

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εὗρεν ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ τὴν πλέον ἰσχυρὰν ἐνωτικὴν πνευματικὴν δύναμιν καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία ἰσχυρὰ ἠθικὴν ὑποστήριξιν. Ἐντεθθεν ἐδημιουργήθησαν ἰσχυρότατοι δεσμοὶ Ἐκκλησίας καὶ κράτους, ἀμοιβαία καθήκοντα καὶ δικαιώματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐρμηνεύεται ἡ πλοῦσια παροχὴ ὑλικῶν μέσων ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ συνεργασία ἐν τῇ ἱεραποστολῇ καὶ ὡσαύτως ἡ καταπολέμησις ἀντικλησιαστικῶν τάσεων. Κατανοοῦμεν λοιπὸν διατὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' εἰς τὴν τοπικὴν σύνοδον τοῦ 536 ὁ πατριάρχης Μηνᾶς εἶπεν, ὅτι «προσέκει μηδὲν τῶν ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ κινουμένων παρὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ καὶ κέλευσιν γενέσθαι». Κατὰ τρόπον ἄριστον ἐκφράζεται ἡ ἀμοιβαίότης δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Cod. Just. 1, 3, 45) ὁρίσαντος «τοὺς δὲ θεοῦ κανόνας οὐκ ἔλαττον τῶν νόμων ἰσχύειν καὶ οἱ ἡμέτεροι βούλονται νόμοι, θεσπιζόμεν κρατεῖν μὲν ἐπ' αὐτοῖς τὰ τοῖς ἱεροῖς δοκούντα κανόνει, ὡς ἂν εἰ καὶ τοῖς πολιτικοῖς ἀναγεγραπτο νόμοις.....».

Ὁσαύτως δέον νὰ μνημονεῦθῃ ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς καθώρισεν, ὅτι καὶ οἱ νόμοι τῆς Πολιτείας—καὶ τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικόν—δέον νὰ διαφυλάσσωνται μετὰ τῶν ἱερῶν σκευῶν, διότι εἶναι ἀφιερωμένα εἰς τὸν Θεόν, ἐδημιουργήθησαν διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθέντων ἀνθρώπων (Διάταγμ. 18 Mart. 535 πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς).

Ἄλλαχού (ΣΤ' Νεαρά) καθορίζεται ὁ ὅρος «συμφωνία» Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἡ ὁποία ἦτο φυσικὸν νὰ υπάρξῃ ἐνεκα ἐκτεθέντων περὶ τῶν ἀνωτέρω δεσμῶν. Ἐκ τούτων καὶ ἐκ τῆς συνεργασίας καὶ ἀλληλεπιδράσεως Ἐκκλησίας καὶ κράτους προέκυψεν ἐν Βυζαντίῳ ὄχι μόνον ἡ συναισθητικὴ εὐθύνη τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὸν καθορισμὸν καὶ τὴν διαφύλαξιν τῆς πίστεως τῶν θεμελιωδῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων, κυρίως διὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀλλὰ καὶ ἡ φροντίς διὰ τὴν ἄλγῃν μέτρον διὰ τὰς ἐξωτερικὰς καὶ διοικητικὰς ἐν γένει ὑποθέσεις κοινῶς ἐνδιαφέροντος, ὡς καὶ διὰ τὴν λατρείαν καὶ τὴν τιμὴν τοῦ Κλήρου.

Διὰ νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς τοὺς Βυζαντινοὺς δέον νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ εἰς τὰ διοικητικὰ καὶ μικτοῦ ἐν γένει χαρακτῆρος ζητήματα ἀνάμιξις τῆς Πολιτείας καὶ ἡ συνεργασία ταύτης μετὰ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐρμηνεύεται μόνον ὑπὸ τῶν ἡδῆ ἐρμηνευθειῶν πεποιθήσεων τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πίστεώς των ὅτι ἡ εὐημερία τῆς Πολιτείας ἐξηρτάτο ἐκ τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ἐκ τῆς γνώμης, ὅτι κοινὴ ἦτο ἡ ἀποστολὴ ἀμφοτέρων τῶν ὀργανισμῶν ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει κοινὸν μετὰ τῆς Πολιτείας σκοπὸν νὰ κατευθύνῃ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ὁδόν, ἡ ὁποία εἶναι ἀρεστὴ εἰς τὸν Θεόν, ὡς λέγει ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν Δ' Νεαράν. Ἡ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, ἡ ὁποία ἐκφράζεται εἰς τὴν Ἐπιτομὴν (Θ' αἰῶν) καὶ εἰς λόγον τοῦ Τοιμισκῆ, εἶναι ἡ ἐπομένη: Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος συνίσταται ἀπὸ ψυχὴν καὶ σῶμα. Πρὸς τὸ σῶμα παραβάλλεται ἐν τινι μέτρῳ ἡ ἀθθεντία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ πρὸς τὴν ψυχὴν ἡ ἀθθεντία τοῦ πατριάρχου. Ὁ Ἰωάννης ὁ Τοιμισκῆς ἐξεφράσθη κατὰ τὸν ἐπόμενον τρόπον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συγκεντρώσεως τῆς συγκλήτου καὶ τῆς ἱεραρχίας ἐν τῷ ἱερῷ παλατίῳ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου

(956-970). «Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία σχηματίζουν ἓνα ὀργανισμὸν μὲ δύο ἀνωτάτας ἐξουσίας, τὸ ἱερατεῖον (Sacerdotium), ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ πατριάρχης, καὶ τὴν βασιλείαν, ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ. Εἰς τὴν πρώτην τῶν ἐξουσιῶν ὁ δημιουργὸς Θεὸς ἀνέθετο τὴν φροντίδα διὰ τὰς ψυχὰς, εἰς τὴν δευτέραν ἐνεπιστεύθη τὴν κυβέρνησιν τῶν σωμάτων» (Γεωργίου Κόλλια, Ἐκκλησία καὶ αὐτοκράτωρ ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθήναι 1959. Αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Hugo Rahner: Abendländische Kirchefreiheit, σ. 376, δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ γεγονότα τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας). Ἄλλ' ἐρωτᾶται: δὲν ἐγένετο ἀντιληπτὴ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἡ ἀντινομία, ἢ ἐκφράζουν αἱ ἐννοιαὶ ὅτι ἡ μὲν Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, τὸ δὲ κράτος εἶναι ἀκριβῶς ἐκ τοῦ κόσμου τούτου; Ἀναμφιβόλως εἰς τὴν θρησκευτικὴν πεῖραν τῶν Βυζαντινῶν δὲν ἐφαίνετο τοῦτο ὡς κατὰ τὸ παράδοξον, ἀλλὰ περισσότερο ὡς «λογικὸν ἀξίωμα», στηριζόμενον εἰς τὴν πίστιν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως. Ἐρωτᾶται ὁμοῦς ἐπίσης: κατὰ πόσον εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἐκφράσεων τῶν Βυζαντινῶν, ὡς καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἔχομεν σειρὰν νόμων περὶ τοῦ ἐν τῷ κόμῳ Κλήρου, τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τῶν σχέσεων τῆς πολιτικῆς διοικήσεως πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, οἱ ὁποιοὶ ἀφοροῦν καὶ εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὰς λειτουργικὰς δραστηριότητας τῆς Ἐκκλησίας, στηριζομένη γνώμη καθ' ἣν «ἐν ὄψει τῆς ἐνότητος ἰδεωδῶν χριστιανικῶν σκοπῶν Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, δύναται νὰ θεωρηθῶν αἱ διάφοροι ἐνέργειαι ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ. Οὐσιῶδες εἶναι ἐν προκειμένῳ οὐχὶ τὸσον ἡ ἐμφανιζομένη εἰς πολλὰ ἐνότια ἐνεργεῖαι Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἡ συνειδησις καὶ τὸ αἰσθημα ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ ἀνέκυψε τὸσον ἰσχυρὸν ὄχι μόνον εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν—δογμάτων, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλοὺς κανόνας, ἐν οἷς καὶ οἱ περὶ ἐκλογῆς τῶν κληρικῶν (καν. γ' τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἄλλοι. Πρβλ. Γ. Κονιδάρη, Πολιτεία καὶ Πολιτειακὸς βίος ἐν τῇ λατρειᾷ τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανισμοῦ, μετάφρ. ἐκ τοῦ Γερμ. τοῦ Α. Παπαντωνίου καὶ τοῦ αὐτοῦ τὸ πρωτότυπον γερμανικὸν κείμενον ἐν Der Kult und der heutige Mensch, σ. 237-239, ἐνθα καὶ ἡ βιβλιογραφία).

Τὰ δικαιώματα ἐπεμβάσεως ἢ συμπράξεως: Ἐφ' ὅσον, ἀφ' ἐνός μὲν ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀνεκρῦχθη ὡς θεμέλιον τῆς τε ἐνότητος καὶ κοινωνικῆς τάξεως τῆς αὐτοκρατορίας καὶ αὐτοτελῆς ὀργανισμοῦ δημοσίου δικαίου, στενῶς ὁμοῦ συνδεδεμένος μετὰ τοῦ κράτους, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ αὐτὴ Ἐκκλησία τοιαύτην ἀνεγνώρισε θέσιν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς Πολιτείας, ἐκ δὲ «τοῦ ἀνήκειν ἢ μὴ ἀνήκειν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐξηρτήθη ἡ πολιτικὴ, ἐν τισὶ δὲ καὶ ἡ γενικὴ νομικὴ ἱκανότης ἐκάστου» παρεχώρησεν ἡ Ἐκκλησία, (Μίλας, σ. 69) εἰς τὴν χριστιανικὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν τὸ δικαίωμα τοῦ νομοθετεῖν καὶ εἰς ζητήματα Ἐκκλησιαστικῆς φύσεως, ἀναμφιβόλως δευτερευόντα διοικητικὰ ἢ μικτοῦ χαρακτῆρος, ἄτινα ἐρρῶθιμεν εἰτε μόνη, εἰτε ἀπὸ κοινῆς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, κατανοοῦμεν διατὶ οἱ αὐτοκράτορες φέρονται συμπτύττοντες μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων κατὰ τὴν ἀνάδειξιν τῶν ἀρχιερέων καὶ δὴ καὶ τῶν πατριαρχῶν, ἀνακηρύσσοντες αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας, ἰδρύντες καὶ προάγοντες ἐπισκοπὰς εἰς αὐτοκεφάλους ἀρχιεπισκοπὰς ἢ μητροπόλεις ἢ καὶ συγχωνεύοντες ἐπισκοπὰς. Ἀναμφιβόλως ὁμοῦς ἡ πρόσδοσις χαρακτῆρος μικτοῦ εἰς τὰς ἀνωτέρω δικαιοδοσίας τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀφῆρει παντάπασι τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα ὀρισμένων πράξεων, ὡς ἡ ἀνάδειξις ἐπισκόπων καὶ πατριαρχῶν. Ἐπειδὴ μετὰ τὴν ἀνάδειξιν, αἰτίνας μείζονα ἐκέκτηντο σπουδαιότητα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἦσαν ἀναμφιβόλως ἡ σύγκλησις Συνόδων, ἡ ἐκδικασίς ἐφέσεων καὶ ἀποφάσεων ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων καὶ τὸ νομοθετεῖν ἐπὶ θεμάτων Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου (Χριστοφιλοπούλου, σ. 34-35), διότι ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ περισσότερο ἐπὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὸν καθήμερον βίον, ἔπεται ὅτι αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῶν μόνον διὰ τοῦ συστήματος τῆς ὑποταγῆς. Ὅθεν εἶναι πρόβλημα ἐὰν θὰ ἠδύνατο τις νὰ καταλέξῃ εἰς τὸν καισαροπατισμὸν πάσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς χαρακτῆρος ἀποφάσεις, ἐφ' ὅσον ἐγένοντο ὄχι μόνον τῇ ἐκουσίᾳ συμπράξει τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπακόλουθον τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἱε-

ρατικό χαρακτήρος του ἄρχοντος τῆς βυζαντινῆς θεοκρατίας ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ τοιαύτη θέσις τοῦ αὐτοκράτορος, ἀπετέλει, ὡς εἶδομεν, ὄχι ἀπλῶς συνέχειαν τῆς προκωνσταντινείου ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντιλήψεως, ἀλλὰ καὶ τῆς χριστιανικῆς ἰδέας περὶ ὑπεροχῆς τῆς χριστιανικῆς πολιτείας ἐν τοῖς κοσμικοῖς πράγμασιν. Ἐνεκα τῶν ποικίλων τούτων λόγων εἶναι ἐδεξήγητον διατιοὶ αὐτοκράτορες συνεκάλουν Οἰκουμενικὰς Συνόδους, διηύθυνον ταύτας προσωπικῶς ἢ δι' ἀντιπροσώπων, τὰς δὲ συνοδικὰς ἀποφάσεις καθίστων νόμους τοῦ κράτους. Ἐν τούτοις ὅμως τὸ κύρος τῶν Συνόδων ἐν τῇ ἱστορίᾳ δὲν ἐξηγητήθη, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ τὴν πολιτειακῆν ἔγκρισιν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐμφανιζομένην ἔγκρισιν τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων ὡς ὀρθοδόξων καὶ ὡς ἐκφραζουσῶν ἐν γένει τὴν φύσιν καὶ ὀρθὴν ἑλληνικὴν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Γενικῶς δ' εἰπεῖν κρατικὴ ἀποφάσεις μὴ ἐξασφαλίζουσαι τὴν σύμπραξιν ἢ συγκατάνευσιν ἢ ἔστω τὴν σιωπηρὰν ἀνοχὴν τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποκτήσουν ποτὲ διαρκὲς κύρος.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαιότητος. Ἡ Ἰουστινιανέως διατύπωσις ἀποτελεῖ σπουδαίαν καὶ θεμελιώδη ἀφτηριαν κατανοήσεως τῆς συνεργασίας Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, μάλιστα εἰς τὰ δευτερευόντα διοικητικὰ καὶ μικτὰ θέματα, δεδομένης τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς χριστιανικῆς Πολιτείας ὡς προστάτιδος τῆς Ἐκκλησίας. Ὅθεν ὀρθῶς ἐξεφράζετο ὁ Σχολαστικός λέγων ὅτι «οἱ αὐτοκρατορικοὶ νόμοι διεπνέοντο ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας, διὸ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀπένευμεν αὐτοῖς πληρεστάτην ἰσχὺν καὶ κύρος. Οὗτοι περιληφθέντες εἰς τὰς κανονικὰς συλλογὰς ἔλαβον οἰονεὶ κανονικὴν δύναμιν, ἔθα δὲ ἐν τοῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου δὲν ὑπῆρχον κανονικαὶ διατάξεις, οὐδόλως ἐδίσταζεν ἡ Ἐκκλησία νὰ χρῆται τοῖς κεῖμενοις πολιτικοῖς νόμοις» (Παρά Μίλας, σ. 69). Ἡ τοιαύτη πράξις τῆς Ἐκκλησίας ἦτο κατ' ἐξοχὴν πράξις ἀμοιβαιότητος, καθόσον «οἱ Ἑλληνορῶμαιοὶ αὐτοκράτορες ἀπένευμαν τοῖς νόμοις τῆς Ἐκκλησίας ἀπολύτως τὸ αὐτὸ κύρος καὶ ἰσχύν. Ὡς παράδειγμα μνημονεύομεν, ὅτι τὸ 530 ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς καθώρισεν ὅτι τὸ ὑπὸ τῶν κανόνων ἀπηγορευμένον ἦτο καὶ ὑπὸ τῶν νόμων τῆς Πολιτείας. Ἐκτὸς δὲ τῆς ΣΤ' Νεαρᾶς καὶ διὰ τῆς ΡΑΑ' διετάσσετο ὅπως πάντες οἱ κανόνες τῶν τεσσάρων Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἔχουν προφανὲς κύρος καὶ ἰσχύν καὶ ὅτι τὰ τῆς πίστεως δόγματα ἰσχύουν καθάπερ αἱ θεῖαι Γραφαὶ καὶ οἱ κανόνες καὶ ὡς οἱ νόμοι τῆς Πολιτείας (ἡ Νεαρὰ περιελήθη εἰς τὰ Βασιλικά, βιβλ. Ε', τίτλ. γ', κεφ. β'). Ἡ περὶ τούτου γενικὴ θεωρία περιελήθη ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ΣΤ' Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανου, τῆς περιεχομένης ἐν τῇ συλλογῇ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ. Περὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανου πρβλ. καὶ Α. Alivisatos, Die Gesetzgebung des Kaisers Justinian des A. Εἰς ταῦτα ὅμως δεόν νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἐπόμενα.

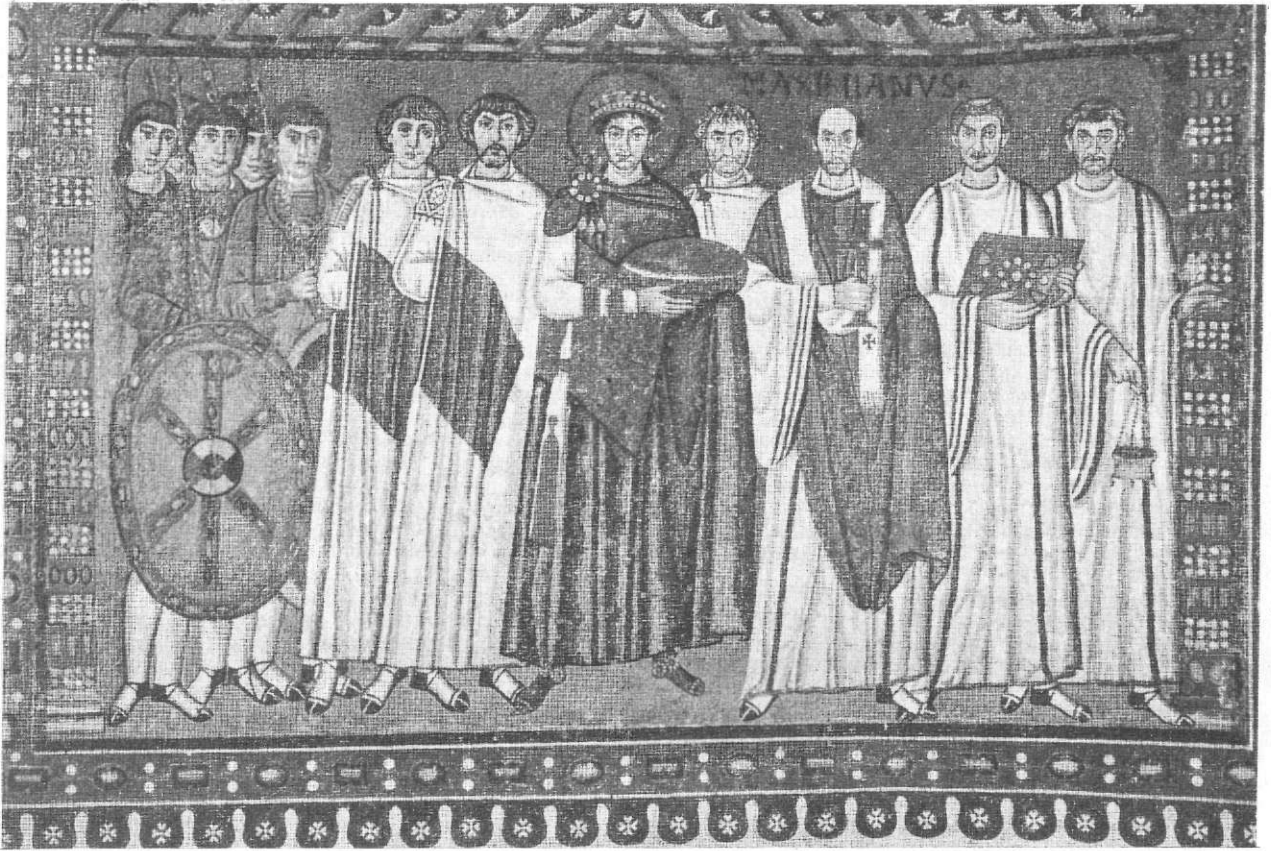
Ἐν τῇ ἀντιμετώπισει τοῦ θέματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας λημονεῖται συνήθως ἡ παραχώρησις δικαιομάτων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐν τῇ ἀπονομῇ τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Ostrogorsky (ἐνθ. ἀν. σ. 400 κ.ε.ξ., ἐνθα καὶ ἡ βιβλιογραφία) παρατηρεῖ σχετικῶς, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἰσχυρᾶς συμμετοχῆς τοῦ Κλήρου εἰς τὴν ἐκ μέρους τοῦ κράτους ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν δικαστηρίων τῆς αὐτοκρατορίας ἦτο ἐν τούτῳ μεγαλυτέρα, καθ' ὅσον παραλλήλως πρὸς τὸ αὐτοκρατορικὸν δικαστήριον τῶν γενικῶν δικαστῶν, ἐξ ἑνὸς κατὰ κανόνα δύο ἀνήκον εἰς τὸν Κλῆρον, ὡσαύτως ὑφίστατο πνευματικὸν δικαστήριον παρὰ τῷ πατριάρχῳ, τὸ ὅποιον συνεργάζετο μετὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ, ὑπεστήριξε τοῦτο καὶ τὸ συνεπλήρου, ὡσαύτως ἀντετίθετο ἐνίοτε εἰς αὐτὸ καὶ εἰς ἐποχὰς κρίσεως ἠδύνατο νὰ τὸ ἀντικαταστήσῃ.

Ἐπίδρασις ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ὡς παράγοντες σημαντικοὶ καὶ ἐνίοτε ἀνασχετικοὶ ἐν τῇ διαμορφώσει τῶν σχέσεων τῶν δύο ἐν τῷ κράτει ἐνοτήτων, τῆς ἐκκλησιαστικῆς δηλονότι καὶ τῆς πολιτικῆς, δεόν νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ ἱστορικαὶ συνθήκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας εὐρίσκειτο ἑκάστοτε τὸ κράτος, ἐνίοτε δυσχερεῖς ὡς ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α', ἡ ἰσχυρὰ ἡ ἀδυναμία τῶν αὐτοκρατόρων (ὁ Ostrogorsky σημειώνει, ἐνθ. ἀν. σ. 160, ὅτι ἡ Ὀρθοδοξία ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Α' ἐξῆσε τὰς καλυτέρας ἡμέρας), ὡς καὶ ἡ κατανόησις ἐκ μέρους

αὐτῶν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ. Μνημονευτέον τὸ παράδειγμα τοῦ Μιχαὴλ Α' τοῦ Ραγκαβέ, ὅστις διέκειτο εὐμενῶς πρὸς τὰς εἰκόνας. Ἡ πολιτικὴ ἔναντι τῆς Δύσεως ἐν τῷ σχίσματι διείπετο ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδόνοιο νὰ εὐρίσκειται εἰς καλὰς σχέσεις πρὸς τὴν Δύσιν. Παρὰ ταῦτα ὅμως, ὡς καὶ βραδύτερον εἰς τὰς ἀποπείρας πρὸς ἔνωσιν, παρὰ τὰς ἀμφιταλαντεύσεις προσώπων καὶ καισαροπαρικὰς ἐπεμβάσεις, ἐπεκράτησεν ἡ ὀρθὴ γραμμὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς αὐτὸ τὸ θέμα τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ'. Σημειωτέον ὅτι ἡ παντοδυναμία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς γραφειοκρατίας τοῦ κράτους ἐφθασαν ἐπὶ Μακεδονικῆς δυναστείας εἰς πλήρη ἀνπτυξιν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπιστεύετο ὡς ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, ἐφ' οὗ ἐδράζεται ἡ θεία πρόνοια. Εἶναι ἡ ἀνωτάτη κεφαλὴ τῆς ὅλης κρατικῆς διοικήσεως, ἀνώτατος διοικητὴς τοῦ στρατοῦ, ἀνώτατος δικαστὴς, μόνος νομοθέτης, ὑποστηρικτὴς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τηρητὴς τῆς ὀρθῆς πίστεως. Οἱ νόμοι τοῦ Ἰσχυοῦ ὡς δεδομένοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁρθῶς ὅμως παρατηρεῖ ὁ Ostrogorsky (ἐνθ. ἀν. σ. 198) ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐν τούτοις ἐδεσμεύετο ὑπὸ τῶν ἐντολῶν τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἠθῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου ἡ ἐξουσία τοῦ κυριάρχου εὐρίσκει πραγματικὸς περιορισμοῦς. Ὅσονδήποτε δὲ ἰσχυρὰ καὶ ἂν ἦτο ἡ ἐπίδρασις εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ὡς λαϊκὸς ὁ αὐτοκράτωρ ἠδύνατο νὰ εἶναι οὐχὶ ὁ διευθύνων τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἀπλῶς ὁ ὑποστηρικτὴς. Ἡ Ἐκκλησία εἶχε τὸν ἡγήτορα αὐτῆς, τὸν πατριάρχῳ Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὅποιον ἡ δύναμις καὶ τὸ κύρος εὐρίσκειτο διαρκῶς εἰς ἄνοδον. Βεβαίως πρακτικῶς ἀπεφαιζεν ὁ αὐτοκράτωρ διὰ τὴν κατάληψιν τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου καὶ ὡς νομοθέτης ἐπενέβαινε εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν κατὰ τρόπον ὅμως διάφορον ἀπὸ τὴν πολιτικὴν, διότι εἶχεν ἀνάγκη τῆς συγκαταθέσεως τοῦ Κλήρου, δὲν ἠδύνατο δὲ οὔτε νὰ ἀνακαλέσῃ οὔτε νὰ μεταβάλῃ τὰς διατάξεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν Συνόδων, αἵτινες ἀπέτελλον τὸ ἀνώτατον ἀποφασιστικὸν ὄργανον, τὸ ὅποιον ἀπεφάσιζε μάλιστα περὶ θεμάτων πίστεως, ἦν ὠφελε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ νὰ τηρῇ. Ἡ ἰσχύς τῆς Ἐκκλησίας ἠδύνατο (παράδειγμα Νικόλαος ὁ Μυστικός), διὸ καὶ ὁ Ostrogorsky παρατηρεῖ (ἐνθ. ἀν. σ. 2) ὅτι μετὰ τὴν ἐντυπωσιακὴν λέξιν «καισαροπαπισμὸς» δίδεται ἐσφαλμένη εἰκὼν τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἀριστον παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου ἐπιβολὴ ἐπὶ τοῦ Τσιμισκῆ ὅπως αὐτὸς μὲν μετανοήσῃ διὰ τὸν φόνον τοῦ Νικηφόρου, ἡ αὐτοκράτειρα Θεοφανὴ ἀπομακρυνθῆ τῶν ἀνακτόρων καὶ τιμωρηθῶν οἱ φονεῖς τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἀσκητοῦ Νικηφόρου Β' τοῦ Φωκά, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας. Ὑπὸ τοὺς ὄρους τούτους ἐπέτρεψε τὴν εἰσοδὸν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἐνθρόνισιν αὐτοῦ. Αὐτὴ ἡ βυζαντινὴ «Κανόσος» δὲν ἠδύνατο νὰ παραμεινῇ ἄνευ συνεπειῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐκκλησιαστικοπολιτικῶν σχέσεων. Ὁ ἠθικὸς θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας συνεπληρώθη διὰ τῆς ἀνακλήσεως ἐκ μέρους τοῦ Τσιμισκῆ τῶν κατὰ τὸν μοναστηρίων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας διατάξεων Νικηφόρου τοῦ Β' (πρβλ. καὶ τοὺς μνημονευθέντας λόγους τοῦ Τσιμισκῆ).

Μεγάλη ἦτο ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ΙΑ' ἑκατονταετηρίδα, ὅτε ἐπατριάρχευ Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος. Τότε περιήλθεν εἰς τὸν πατριάρχῳ ἡ διοίκησις τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἧς ἡ ἐποπτεία ἀνήκεν εἰς τὸν πατριάρχῳ. Τὸ συναίσθημα αὐτοτελείας τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸν χωρισμὸν τῆς Ρώμης ἀπ' αὐτῆς καὶ ἡ δύναμις τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος μετὰ τὰς διαφόρους τάσεις τῶν, ὠδήγησεν εἰς σύγκρουσιν, ἡ ὁποία δὲν ἔληξε μετὰ τὴν συγκρότησιν συνόδου καὶ τὸν θάνατον κατὰ χρόνον τῆς συνεδρίας αὐτῆς τοῦ πατριάρχου ἀλλὰ μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ αὐτοκράτορος (1059) καὶ τὴν καταφυγὴν του εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Στουδίου.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσελθῶμεν εἰς περισσότερας λεπτομερείας, ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀσκησιν αὐτοκρατορικῶν δικαιομάτων εἰς ὀρισμένα διοικητικὰ ζητήματα ἢ οικονομικὰ (προαγωγὴ ἐπισκοπῶν εἰς ἀρχιεπισκοπὰς ἢ μητροπόλεις. Πρβλ. Πουλίσαν εἰς βιβλιογραφίαν), συμφωνίαν πρὸς τοὺς κανόνας, διατάξεις περὶ γάμων καὶ διαζυγίων καὶ θέματα περιουσίας τῶν Μοναστηρίων, διότι τοῦτο δὲν εἶναι ἀναγκαῖον.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μαξιμιανός, μετὰ τῆς ἀκολουθίας του. Ἐκ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννης. Περί τοῦ 547.

Θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἦτο κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας τὸ θέμα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς, μετὰ τὸ σχίσμα τοῦ 1054. Ἐσημειώσαμεν δὲ ἤδη τὴν ἀποτυχίαν τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς.

Ἡ αὐξήσις τῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τῷ λαῷ δὲν φαίνεται μόνον εἰς τὸ ἀνωτέρω ζήτημα, δὲ καλύπτει τὴν μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐποχὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπιρροήν, ἣν ἴσκει καὶ ἐπὶ αὐτοκράτορων, οἷος π.χ. ἦτο ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Β', ὁ ὁποῖος μετὰ τῶν ἄλλων τὸ 1312 παρεχώρησε τὸ αὐτοκρατορικὸν προνόμιον κυρώσεως τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀγιωνύμου Ὁρου εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως.

Πρέπει τις νὰ ἀναγνώσῃ τὸ σχετικὸν ἔγγραφον (δημοσιευθὲν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ph. Meyer, Haupturkunden der Athos Klöster) καὶ τὰ ἔγγραφα τοῦ Fr. Dölger, Aus der Schatzkammer des Heiligen Berges, διὰ ν' ἀντιληφθῇ ποίαν ἐπιρροήν ἴσκει ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ πατριάρχης ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων.

Ἡ ἀμοιβαιότης τῶν δικαιωμάτων καὶ ἡ ἄσκησις κοινῶν καθηκόντων ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θεωρίας περὶ τῆς θείᾳ δικαίᾳ ὑπάρξεως τῶν δύο ἐξουσιῶν καὶ ἐνοτήτων ἐντὸς τῆς ἐνότητος τοῦ Κράτους, τοῦ ἐντεῦθεν προκύπτοντος συνδέσμου τῶν καὶ τῆς ἐπιβαλλομένης συνεργασίας.

Ἡ συνειδήσις τῆς αὐτοτελείας ἑκατέρου τῶν ὀργανισμῶν ἦτο πάντοτε ἰσχυρά. Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορος ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ὁ Ἀρχιδὸν Δημήτριος Χωματινὸς (Ἀρχαὶ II' αἰῶνος, Ἰδε Μπαλάνου, Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, σ. 143 κ.εξ. καὶ Α. Χριστοφιλοπούλου, ἐν Θεολογία 1949), ἐξέθηκε τὴν ἐξῆς θεωρίαν, ἐξ ἀφορμῆς ἐρωτήματος τοῦ Δυρραχίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα «ἀν κληρικὸς διάκονος ἢ πρεσβύτερος ψηφισθεὶς ἐπίσκοπος καὶ ἀποδεχθεὶς ἐκλογὴν δύναται, πρὶν χειροτονηθῆ, νὰ μεταβῇ εἰς ἄλλην ἐπισκοπὴν»; «τοῦτο κανονικὸν μὲν οὐκ ἔστι, οὔτε μὴν τῆς ἐγγράφου ἢ ἀγράφου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, γίνεται δὲ πολλάκις βασιλέως κελεύοντος... ὁ βασιλεὺς

γάρ οἷα κοινὸς (γενικός) τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπιστημονάρχης καὶ ὄν καὶ ὀνομαζόμενος... πλην μόνον τοῦ ἱερουργεῖν τὰ λοιπὰ ἀρχιερατικὰ προνόμια σαφῶς εἰκονίζει ὁ βασιλεὺς, ἐφ' οἷς πρᾶττει νομίμως τε καὶ κανονικῶς» (Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, σ. 428 κ.εξ.). Ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἐπίθετον «ἅγιος», ἀλλ' εἶναι προβληματικὸν ἐὰν ἐξ αὐτοῦ παρέλαβον καὶ οἱ ἐπίσκοποι μέχρι σήμερον, διότι εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τῶν χριστιανῶν περιωρίσθη εἰς τοὺς ἐπισκόπους. Πάντως ἀποτέλεσμα τῆς ἱερότητος τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορος εἶναι, ὅτι τὸ Παλάτιον ὀνομάζετο «ἱερόν», τὰ δὲ αὐτοκρατορικὰ γράμματα ὀνομάσθησαν «θεία γράμματα», ὡς μαρτυροῦν τὰ Πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Εἰς ὀρισμένας ἐπισήμους περιπτώσεις ἐτοποθετεῖτο πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος τὸ «διβάμπουλον», φέρον πελορίαν λαμπάδα, καίουσαν πρὸ αὐτοῦ, ὅπως ἐνώπιον τῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων. Ἐκ τοῦ αὐτοκράτορος παρέλαβον τοῦτο οἱ πατριάρχαι καὶ τινες μητροπολίται μέχρι σήμερον (Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 137, 402, 404). Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν (αὐτόθι, σ. 138) τὴν λέξιν «ἐπιστημονάρχης» πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὴν ἐπιστήμην μετέφραζον τὴν λατινικὴν λέξιν disciplina, ἀντὶ τῆς λ. πειθαρχία. Ὅθεν κατὰ τὸν Χωματινὸν ὁ αὐτοκράτωρ ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνώτατος διοικητικὸς ἀρχὼν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἠδύνατο νὰ ἐκτελέῃ ὅλα τὰ μὴ ἱερουργικὰ ἔργα τῶν ἐπισκόπων: Δεχόμενος δὲ τὸν ἱερατικὸν χαρακτῆρα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἐδικαιολόγει τοῦτον διὰ τοῦ ἀναλόγου χαρακτῆρος τοῦ Ἰουδαίου βασιλέως τῆς Π. Διαθήκης καὶ διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἐστέφετο καὶ ἐχρίετο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου. Ἀλλὰ πολλοὶ αὐτοκράτορες ὑπερέβαινον τὴν δικαιοδοσίαν, ἣν ἀνεγνώριζεν αὐτοῖς ἡ Ἐκκλησία.

Ἡ συνειδήσις τῆς αὐτοτελείας τῆς Ἐκκλησίας. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ ἡ Ἐκκλησία εἶχε συνειδήσιν τῆς αὐτοτελείας τῆς καὶ τῆς ἀνάγκης ἀποτροπῆς τῶν καισαροπατικῶν τάσεων, τὸν ἐκδηλουμένων πολλάκις ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων, διὰ τοῦτο ἐξέδιδεν ἐνίο-

τε και κανόνες ειδικούς.

Οὕτω διά τοῦ 12ου κανόνος τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Συνόδου (341 :), κληρικός καθαίρεθεις ἢ ἐνοχλήσας τὰς ἀκοὰς τοῦ αὐτοκράτορος ἐστερήθη τοῦ δικαίωματος τῆς ἐφέσεως, ἢν ᾄφειλε νά κάμη «πρός μείζονα σύνοδον» (Ἀλιβιζάτου, Κανόνες, ἐκδ. β', σ. 176). Ἐπειτα ὁ 30ὸς κανὼν ἐκ τῶν λεγομένων Ἀποστολικῶν κανόνων (Ἔργον Δ' αἰῶνος, ἀλλά με ἐθμικὸν δίκαιον τοῦ Γ') καθορίζει, ὅτι διὰ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων γενόμενος ἐπίσκοπος καὶ ὅλοι οἱ μετ' αὐτοῦ κοινωνοῦντες νά καθαίρονται. Σημασίαν δὲ ἔχει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ζ' Οἰκουμένη Σύνοδος (787), ἢ συγκληθεῖσα διὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐνόουσις τῆς Εἰρήνης, δὲν ἐδίστασε νά ἐπιβάλλῃ τὴν ἰδίαν τιμωρίαν εἰς τὸν διὰ κοσμικῶν ἀρχόντων γενόμενον πρεσβύτερον ἢ διάκονον (κανὼν 3ος). Ἀναμφιβόλως (Στεφανίδου, σ. 138) δὲν ἦτο εὐκολον νά γίνῃ χρῆσις τῶν κανόνων τούτων, διότι θὰ ἦτο δυνατόν κατηγοροῦν ἢ δικάζοντες νά εὐρεθοῦν ἐνοχοὶ τοῦ αὐτοῦ παραπτώματος. Ἐχρησιμοποιήθησαν λοιπὸν «εἰς ἐξαιρετικὰς περιστάσεις, εἰς τινὰς δὲ τῶν περιστάσεων ἵνα καθαίρεθῶσιν ἄθῳοι. Τούτους κανόνες τούτους ἐνεθυμοῦντο, ὅταν δὲν εἶχον νά διατυπώσωσιν ἄλλην κατηγορίαν, ἢ δὲν ἠδύναντο νά πλάσσωσι τοιαύτην». Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅμως, ὅτι πολλοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες ἀντεπεξῆλθον κατὰ τοῦ καισαροπαπισμοῦ, ὅταν οὗτος δὲν συνέφερεν εἰς αὐτούς, ἔχει ἀνάγκη ἀποδείξεσθαι.

Ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐκθέσεως προκύπτει· α) ὅτι δὲν ἐπεκράτησεν ὁ καισαροπαπισμὸς, β) ὅτι ἐν πολλοῖς ἐπεκράτει συναλληλία ἐνεκα τῆς ἀμοιβαίας κατανοήσεως καὶ ἐιδικῶς ὁσάκις ἡ Πολιτεία ἀνταλαμβάνετο ὀρθῶς ὅτι δὲν δύναται ἡ Ἐκκλησία παρὰ νά διατηρῇ τὴν ἐνότητά αὐτῆς ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ.

Ἡ ἱστορικὴ ἀρχὴ ἐπομένως τῆς ἐνότητος, λαμβανομένη ὑπὸ τριπλῆν ἐννοίαν, α) ὡς ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ, β) ὡς ἐνότης τῆς Πολιτείας, ἐν ἣ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἀκεραιότης τοῦ κράτους, καὶ γ) ἐνότης καὶ συνεργασία τῶν δύο αὐτοτελῶν ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει ὀργανισμῶν, ἐρμηνεύει ἀκριβέστερον τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ ἀποτελεῖ ἱστορικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἱστορικὸν ἐρώτημα, ποῖα σχέσεις ἐπεκράτησαν κατὰ τὰ 1150 ἔτη τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου.

Ἐντεῦθεν ὁ ἀριθμὸς τῶν πράξεων τῶν αὐτοκρατόρων, αἵτινες δύναται νά χαρακτηρισθοῦν ὡς καθαρῶς καισαροπαπικαί, εἶναι οὐσιαστικῶς μειωμένος. Ἀπομένει πρὸς ἐξέτασιν, πρὸς πλήρη διεκρίνησιν τοῦ θέματος, ἢ ἐκθεσις περὶ τοῦ ποῖα πράξεις δέον νά χαρακτηρισθοῦν ὡς πραγματικῶς καισαροπαπικαί.

Οἱ νόμοι καὶ αἱ πράξεις, οἱ ἐκδιδόμενοι, τῇ σιωπηρᾷ συγκαταθέσει (ἐνίοτε συμπράξει) Ἐκκλησίας ὑπὸ τῆς Πολιτείας, εἶναι πράγματα θεμελιωμένοι ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς συναλληλίας. Ἀναμφιβόλως εἰς αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν πράξεων δέον νά καταλέξωμεν· α) τὴν σύγκλησιν Οἰκουμηνικῶν Συνόδων, τὰς ὁποίας διηύθυνον προσωπικῶς ἢ δι' ἀντιπροσώπων οἱ αὐτοκράτορες· β) τὴν ἐπικύρωσιν τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, αἵτινες καθίσταντο νόμοι τοῦ κράτους· γ) τὴν ἐκδίκασιν ἐφέσεων κατὰ ἀποφάσεων συνόδων ἐπαρχιακοῦ δικητοῦ περιεχομένου.

Τὸ ὅτι εὐρίσκωμεν τὴν συνήθειαν καθαίρουμένοι ἐπίσκοποι νά ἀπευθύνουν Ἐκκλησίαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα δι' ἀναθεώρησιν, δὲν σημαίνει καισαροπαπισμὸν, ἀλλὰ ἀναγνώρισιν τῆς ὑπερχούσης ἐξουσίας τοῦ χριστιανοῦ αὐτοκράτορος, θεμελιωμένην εἰς τὴν Γραφὴν καὶ τὴν Παράδοσιν, πρέπει δὲ νά λαφθῇ ὑπ' ὧσιν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἠδύνατο ἀπλῶς νά παρεμπῆν τὸ θέμα εἰς μείζονα σύνοδον (πρβλ. Δ. Πετρακάτου, Νομικαὶ ἐνασχολήσεις). δ) Εἰς τὰς πράξεις συναλληλίας πρέπει νά καταλέξωμεν καὶ τὴν ἐκλογὴν ἐκείνων τῶν ἐπισκόπων καὶ διῆ καὶ τῶν πατριαρχῶν, οἵτινες ἀνέλαβον τὸ ἀξίωμα τῶν ὄχι μόνον διὰ τῆς συμπράξεως βασιλέως καὶ συνόδου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συνευδοκῆσεως τοῦ λαοῦ (ψῆφός Κλήρου καὶ λαοῦ), ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς Ἰουστινιανέου νομοθεσίας. Εἶναι σπουδαῖον τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐπισκόπων, διότι τούτῳ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Συμφώνως πρὸς τὸν δ' κανὼνα τῆς Α' Οἰκουμένης «ἐπίσκοπον προσήκει μάλιστα μὲν ὑπὸ πάντων τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ καθίστασθαι· εἰ δὲ δυσχερὲς εἴη τὸ τοιοῦτο, ἢ διὰ κατεπεύουσαν ἀνάγκην, ἢ διὰ μῆκος ὁδοῦ, ἐξ ἀπαντος τρεῖς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναγόμενοι, συμπήφων γινόμενων

καὶ τῶν ἀπόντων, καὶ συντιθεμένων διὰ γραμμάτων, τότε τὴν χειροναίαν ποιήσῃ· τὸ δὲ κύρος τῶν διδομένων διδοσθαι καθ' ἐκάστην ἐπαρχίαν τῷ μητροπολίτῃ» (Ἀποστ. α'. Ζ'. γ'. Ἀντιοχ. ιθ', Σαρδ. στ', Λαοδ. ιβ', Καρθ. ιγ', νη' καὶ νθ'). Ὁ κανὼν ἐπικυροῦ κατ' οὐσίαν πράξιν τῆς ἀρχαιοτέρας Ἐκκλησίας. Ὁ Κυπριανὸς (Ἐπιστ. 68) σημειώνει ὅτι «ὀφείλομεν τηρεῖν ἀμεταβέτως τὴν διασθεῖσαν καὶ τηρουμένην παρ' ἡμῖν, καὶ σχεδὸν παρὰ πάσαις ταῖς ἐπαρχίαις, θεῖαν παράδοσιν καὶ ἀποστολικὴν συνήθειαν, αἵτινες ὀρίζουσιν, ὅτι πρὸς νόμιμον χειροτονίαν ἐπίσκοπου λαοῦ τινος ὀρισμένον συνελθεῖν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τοὺς πλησιοχώρους ἐπισκόπους τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας, ὅπως ἐκλέξωσι τὸν ἐπίσκοπον, παρόντος τοῦ λαοῦ, τοῦ γινώσκοντος τελείως τὸν βίον ἐκάστου καὶ μαρτυροῦντος περὶ πασῶν τῶν πράξεων αὐτοῦ».

Ἀποσαφηνίζει τὰ πράγματα τὸ κεφ. δ' τοῦ Η' βιβλίου τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (Ἔργον τοῦ Δ' αἰῶνος), ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναγινώσκωμεν «οὐ (ἐπίσκοπου) ὀνομασθέντος καὶ ἀρέσαντος συνελθὼν ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεσβυτέρῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπίσκοποις ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ συνευδοκεῖτω. Ὁ δὲ πρόκριτος τῶν λοιπῶν ἐρωτάτω τὸ πρεσβύτερον καὶ λαόν, εἰ αὐτὸς ἐστὶ, ὃν αἰτοῦνται εἰς ἄρχοντα, καὶ ἐπιευεσθάντων, προσεπερωτάτω, εἰ μαρτυρεῖται ὑπὸ πάντων ἀξίως εἶναι τῆς μεγάλῃς ταύτης καὶ λαμπρᾶς ἡγεμονίας... εἰ τὰ κατὰ τὸν βίον ἀνεπιλήπτως... καὶ συνθεμένων αὐτῶν ἐκ τρίτου ἀξίον εἶναι, ἀπαιτεῖσθωσαν· καὶ σιωπῆς γενομένης, εἰς τῶν πρώτων ἐπισκόπων ἅμα δυσὶν ἑτέροις πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου ἐστώσ, τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων σιωπῇ προσευχομένων, τῶν δὲ διακόνων τὰ θεῖα Εὐαγγέλια ἐπὶ τῆς τοῦ χειροτονουμένου κεφαλῆς ἀνεπτυγμένα κατεχόντων, λεγέτω τὸν Θεόν» (ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίκλησις).

Ὁ διὰ τῆς «ψῆφου» Κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τ.ε. συνευδοκούντων, ἐκλεγείν ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων ἐπίσκοπον ἐχειροτονεῖτο, μετ' ἔγκρισιν τοῦ μητροπολίτου. Ἐνεκα αὐτοῦ συμβαινόντων προϊόντος τοῦ χρόνου περιορίσθη ἢ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ, τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ συνόδου ἀπαγορευσάσης τὰς ἐκλογὰς «τοῖς ὄχλοις ποιεῖσθαι τῶν μελλόντων καθίστασθαι εἰς ἱερατεῖον» (Κανὼν 13). Ἐνεκα τούτου ἐκράτησεν ἡ συνήθεια, καθ' ἣν συμμετεῖχον τῆς ἐκλογῆς μόνον εὐνόητοι ἄνδρες ἐκ τοῦ λαοῦ, ὅπερ περιεβλήθη ἰσχύϊ νόμου διὰ τῆς Ἰουστινιανέου νομικῆς διατάξεως, ὅτι «πρὸς ἐκλογὴν νέου ἐπισκόπου ἔδει νά συνέρχωνται ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὁ τε Κλήρος καὶ οἱ ἐπιλεκτοὶ πολῖται τῆς σχετικῆς ἐπισκοπικῆς ἱεραρχίας εἰς τὸν ὀρισμένον τόπον, καὶ ὁμώσαντες παντελεῖ ἡμεροληψίαν νά ἐκλέγωσι τρία πρόσωπα, περὶ ὧν πεποιθασιν, ὅτι κέκνηται τὰ ὑπὸ τε τῶν κανόνων καὶ τῶν πολιτικῶν νόμων (ἐκ τῶν ὑπὲρ τὰ 30 γεγονότων ἀνδρῶν) ὀριζόμενα προσόντα. Ἐκ τούτων ἐκλέγουσιν εἷτα, ὁ τε μητροπολίτης μετὰ τῶν ἐπισκόπων, τὸν μάλιστα ἀξίον καὶ χειροτονοῦσιν ἐπίσκοπον». Ὁ νόμος οὗτος τοῦ Ἰουστινιανου περιελήφθη εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκδοσιν αὐτοῦ ἐν ταῖς κανονικαῖς συλλογαῖς, γενόμενος οὕτω καθολικὸς νόμος τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ κανονικὸν ὅμως καθεστῶς τῆς Α' Οἰκουμένης (κανὼν δ') καθωρίσθη τελικῶς ὑπὸ τῆς Ζ' Οἰκουμένης (γ' κανὼν καὶ Μίλας, Ἐκκλ. Δίκαιον, σ. 503 κ. ἐξ.).

Πλὴν τῶν δύο τρόπων τῆς διεξαγωγῆς τῆς ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας τῶν ἐπισκόπων, ἦτοι : α) τῆς ἐκλογῆς ἐπὶ τῆς ἐπισκοπῆς συνόδου τῇ συμμετοχῇ τῶν αντιπροσώπων τοῦ λαοῦ, καὶ β) τῆς ἐκλογῆς ὑπὸ μόνῃς τῆς Συνόδου, ἡ ἱστορία παραδίδει εἰς ἡμᾶς περιπτώσεις τινὰς, καθ' ἃς ἐχειροτονοῦντο ἐπίσκοποι ἄνευ κανονικῆς τυπικῆς ἐκλογῆς, διοριζόμενοι ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Μετὰ τὸν διορισμὸν οἱ ἐπίσκοποι μετὰ τοῦ μητροπολίτου ὑπέβαλλον τὸν διορισθέντα εἰς κανονικὴν ἐξέτασιν, βεβαιωθείσης δὲ τῆς ἱκανότητος ἐχειροτόνου αὐτόν, δίδοντες αὐτῷ καὶ τὸ ἐπίσημον σχετικὸν ἔνταλμα χειροτονίας.

Ἡ τοιαύτη πράξις ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προϋποθέσεων τὰς ὁποίας ἐξεθέσαμεν. Ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δημοσίου Δικαίου, καθ' ἣν τὸ ἱερὸν δίκαιον (Jus sacrum) ἀπετέλει μέρος τοῦ Δημοσίου Δικαίου (Jus publicum) συνέβαλεν εἰς τὴν θεμελίωσιν τῶν ἐπεμβάσεων π.χ. διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἐπισκόπων ἢ τὸν ἐπηρεασμὸν τῆς ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας αὐτῶν εἴτε εἰς τὸν διορισμὸν ἐπίσκοπου, ἐκλεγέντος ὑπὸ τοῦ Κλήρου συνευδοκίᾳ τοῦ λαοῦ (πρβλ. καὶ Μίλας, σ. 58).

Ὁ διορισμὸς ἐπισκόπων, ἔνεκα ἀνωμαλίας ἐν τινι περιοχῇ ἢ ἔνεκα διαφωνίας τῶν ἐπισκόπων περὶ τοῦ ἐκλεκτοῦ (ἐνίοτε προεκαλοῦντο ταραχαὶ μεστὰι κινδύνων διὰ τὴν Πολιτείαν) ἦτο πρῶξις ἀνάγκης ἀνεκτὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ ἐνίοτε παρεπέμπετο τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς εἰς σύνοδον ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας δὲν ἔχομεν καθαρὸν καισαροπαπισμὸν. Ἐνίοτε ἔχομεν ἀγαθοποιούς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπεμβάσεις ὅπως π.χ. εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου, δι' ἐπεμβάσεως τοῦ αυτοκράτορος Ἀρκαδίου (Σωκράτους 6,2), εἶτα δὲ τοῦ Νεκταρίου ὑπὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου (αὐτόθι 5, 8 καὶ Σωκράτους 7,7 κ.ἑξ.).

Τὴν αὐτοπὸν ἐπέμβασιν καὶ ἐξορίαν τοῦ ἱ. Χρυσόστομου ἀντεμετώπισαν οὗτος θαρραλέως μὲ ἰσχυρὸν τὸ συναίσθημα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας (πρβλ. Βαρνάβα Τζωρτζάτου, Ὁ ἱερός Χρυσόστομος). Τὸ ἴδιον συνέβη καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις π.χ. ἐπὶ Εἰκονομαχίας, ὅτε ὁ πατριάρχης Ἀναστάσιος ἀντέστη, κατὰ δὲ τὴν 2αν περίοδον τῆς Εἰκονομαχίας ἡ Ἐκκλησία ἐνίοτε οὐδὲν ἀντέλεγε εἰς ἡτιολογημένας ἐπεμβάσεις τοῦ αυτοκράτορος. Οὕτω π.χ. τὸ 482 ὁ Ζήνων, φονευθέντος τοῦ ἐπισκόπου Σεφάνου, ἀπεστέρησε τοὺς κατοίκους Ἀντιοχείας τοῦ δικαιώματος ἐκλογῆς τοῦ διαδόχου του, ἀλλὰ μετεβίβασε τὸ δικαίωμα τοῦτο εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἀκάκιον.

Κατὰ τῆς πράξεως ταύτης οὐδὲν ἀντίειπεν ἡ Σύνοδος τῆς Ἀντιοχείας (Θεοφ., Χρονολογ., ἐκδ. Βόννης, I, 199). Ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Μίλας (σ. 509), γενικῶς εἶπειν, ἡ Ἐκκλησία ἀνεγνώριζεν, ἐκτάκτως καὶ ἐξ ἀνάγκης ἀνευ ἀντιλογίας, τοῖς ἄρχουσιν τὸ δικαίωμα τοῦ διορίζειν τοὺς ἐπισκόπους τῶν ἐπισκοπικῶν ἐπαρχιῶν, ὅπερ δὲν ἀντιφάσκει ἄλλωστε πρὸς τὸν 30ὸν ἀποστολικὸν κανόνα (πρβλ. 3ον τῆς Ζ'), διότι ὁ κανὼν οὗτος ἀπευθύνεται οὐχὶ κατὰ τῶν ἀρχόντων ὡς τοιοῦτων, ἀλλὰ κατὰ τῶν βιαιῶν καὶ ἀνόμων ἐπεμβάσεων τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων.

Ἐκτός τῶν ἐξαιρέσεων τούτων ἔχομεν καὶ τὴν ἀνάμιξιν τῶν αυτοκρατόρων εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν πατριαρχῶν, ἀλλὰ πάντοτε σχεδὸν ζήτηίτο ἡ ψήφος τῆς Συνόδου καὶ πολλὰκις ἡ συνευδόκησις τοῦ λαοῦ (ἴδε παράδ. ἐν σ. 298 κ.ἑξ., τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου, ὑπὸ Ἡλιουπόλεως Γενναδίου). Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐξαιρέσεις αὗται ἔνδον μεταβάλλουν τὸν κανόνα, καθ' ὃν ἡ Ἐκκλησία ἐξέλεγε, συγκατανεύσει πολλὰκις τοῦ λαοῦ, τοὺς ἡγέτας τῆς.

Ἐναντι αὐτῶν τῶν ἐξαιρέσεων μάλιστα, ἔχομεν τὸ γεγονός καθ' ὃ οἱ μητροπολίται ἐξελέγοντο καὶ χειροτονοῦντο ὑπὸ τῶν ἐπαρχιακῶν ἐπισκόπων (2ος Κανὼν Α' Οἴκου.). Ἰδρυθέντων βεβαίως τῶν Πατριαρχείων ἔπαυσε τὸ αυτοκέφαλον τῶν μητροπολιτῶν, ὑπαχθέντων εἰς τὸν πατριάρχην, ἀλλ' ἡ ὑπαγωγὴ αὕτη δὲν συνεπήγε τὴν ἀπάλειαν τῶν δικαιώματων των, ὡς προέδρων τῆς μητροπολιτικῆς συνόδου. Μεταξὺ τῶν ἔργων των ἦτο καὶ ἡ ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων (Μίλας, σ. 553-557). Οἱ πατριάρχαι εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιкурώσεως τῶν ὑπὸ τὴν μητροπολιτικῶν συνόδων ἐκλεγόμενων μητροπολιτῶν καὶ τῆς χειροτονίας αὐτῶν (κανὼν 28ος τῆς Δ' Οἴκου. Νομοκάν. Α.Ε.Η.Α.).

Κατὰ ταῦτα εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων, ἡ Ἐκκλησία ἐξέλεγε τοὺς λειτουργοὺς αὐτῆς, τῆς Πολιτείας ἐπιδρώσης πολλὰκις εἰς τὰς ἐκλογὰς ταύτας, ἰδίως τῶν πατριαρχῶν. Ἀλλ' ὅταν ἡ ἐπέμβασις αὕτη ἔθεμελιούθη ἐπὶ τῆς συνεργασίας ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων δὲν δικαιολογούμεθα νὰ χαρακτηρίζωμεν ταύτας ὡς πράξεις καισαροπαπικῆς, δεδομένου, ὅτι οἱ βασιλεῖς ὑφίστανται θεῖφ δικαίφ, κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἀντίληψιν. Ἐνεκα τούτων πέραν τῆς προστασίας, ἣν παρεῖχον τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἡσκούον νομοκανονικὴν δικαιοδοσίαν, ὥστε ἐπλησίαζον τὴν ἐννοίαν «ἐπισκόπου τῶν ἐκτός», ὡς ἔχοντες πολλὰ τὰ δικαιώματα πλὴν τοῦ δικαιώματος τοῦ ἱερουργεῖν. Καὶ αὕτη ἡ προαγωγὴ ἐπισκόπων εἶναι πλήρως δεδικαιολογημένη, δεδομένου ὄντος, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀνεγνώριζεν ἐξ ἀρχῆς, ὅτι οὐχὶ ἡ ἀποστολικὴ προέλευσις τῆς Ἐκκλησίας θεμελιώνει τὰ δίκαια αὐτῆς, ἀλλ' ἡ πολιτικὴ σπουδαιότης τῆς πόλεως. Ὅθεν ἡ ἀνύψωσις ἐκὸς θρόνου εἰς τὴν τιμὴν τῆς μητροπόλεως καθίστατο καὶ θέμα πολιτικόν.

Συμπεράσματα. Συνοψίζοντας τ' ἀνωτέρω παρατηρούμεν, ὅτι αἱ ἐπεμβάσεις τῶν αυτοκρατόρων, καθ' ὅσον οὗτοι ἀνεγνώριζοντο ὡς θεῖφ δικαίφ ὑφιστάμενοι καὶ δὴ

καὶ ὡς «βασιλεῖς καὶ ἀρχιερεῖς» καὶ προστάται τῆς Ἐκκλησίας, δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς καισαροπαπικαί, ἐφ' ὅσον ἐνηργούντο: α) τῇ κανονικῇ συγκατανεύσει τῆς Ἐκκλησίας καὶ β) τῇ συμπράξει ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν.

Τουναντίον καισαροπαπικαὶ πράξεις δέον νὰ θεωρηθῶν ἐκεῖναι, αἱ ὅποια ἐγίνοντο: α) τῇ ἀνοχῇ τῆς Ἐκκλησίας, ὅτε ἔχομεν ἐλαφρὸν καισαροπαπισμὸν, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἐπομένην β) περίπτωσιν, καθ' ἣν ἡ Ἐκκλησία, ἔστω καὶ μόνη, πράττει τι τῇ ἐπιμόνῳ ἀξιώσει τῆς Πολιτείας. γ) Καθαρὸς καισαροπαπισμὸς ὑπάρχει ὅταν ἡ Πολιτεία ὄχι μόνον ἀνευ τινὸς συγκαταθέσεως ἢ καὶ ἀνοχῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐπεμβαίη εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῆς θελήσεως τῆς Ἐκκλησίας. Τότε προκύπτουν βεβαίως συγκρούσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

Καὶ αἱ συγκρούσεις αὗται εἶναι συνήθως εἰς βασικά θέματα τῆς πίστεως, σπανιότερον δ' ἀφορῶν εἰς περιπτώσεις προσωπικοῦ χαρακτήρος, ὡς π.χ. τοῦ ἱ. Χρυσόστομου, ὅτε καὶ πάλιν κατὰ βάθος ὑπάρχει θέμα ἀρχῶν, δεδομένου ὅτι ὁ ἱ. Χρυσόστομος περὶ πολλοῦ ἐποιεῖτο τῶν δικαιομάτων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς αὐτοτελείας αὐτῆς. Ἡ Ἐκκλησία δὲ οὐδέποτε ἐπαύσατο ἔχουσα συνειδησὴν τῆς αὐτοτελείας αὐτῆς καὶ δὴ καὶ τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας αὐτῆς ἐπὶ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν ὑποθέσεων.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν νῦν τὸ ἱστορικὸν ὕλικον τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ μέχρι τέλους τοῦ Ζ' αἰῶνος θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι πολλὰκις θὰ εὑρωμεν εἰς τὸ πρόσωπον ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ αυτοκράτορος πράξεις ἀναγομένας εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις, ἦτοι: α) συμπράξεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, β) πράξεις μονομερεῖς τῆς Πολιτείας, ἐκδιδόμενας τῇ συγκατανεύσει τῆς Ἐκκλησίας, γ) πράξεις ἐκδιδόμενας τῇ ἀνοχῇ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ δ) πράξεις αὐθαιρέτους, συναντώσας τὴν ἀντίστασιν ἢ καὶ φανεράν ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀναμφιβόλως αὗται εἶναι καὶ αἱ ὀλιγώτεροι καὶ διὰ τοῦτο ἐὰν ἤθελέ τις νὰ χαρακτηρίσῃ τὰς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν Βυζαντίῳ, τότε θὰ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ εἴπῃ, ὅτι μᾶλλον ἐπεκράτει συναλληλία χωρὶς νὰ δύναται τις νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι πολλὰκις ἐνεφανίζετο καισαροπαπισμὸς.

Ὁρθότερον ὅμως θὰ ἦτο νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ὑπάρχουν ἐρμηνευτικαὶ ἀρχαί, ἀφ' ὧν κατανοοῦμεν τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ. Τούτων πρώτη θεμελιώδης εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἡ οἰκουμένη θεοκρατικῆ ἀυτοκρατορία καὶ ἡ οἰκουμένη ἢ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀντικρῶν πάντοτε ἐν κείριον πρόβλημα, τὸ τῆς διαφυλάξεως τῆς ἑσωτερικῆς ἐνότητος, ὡς ζωτικὸν πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ἐκατέρου τῶν ὀργανισμῶν. Καὶ ἡ μὲν Πολιτεία ἐπέζητει τὴν πολιτικὴν ἐνότητα ἐν τῇ ἐννοίᾳ καὶ τῆς ἀκραιότητος τοῦ ἐδάφους τῆς αυτοκρατορίας, διὰ ποικίλων τρόπων καὶ μέσων, ἐν οἷς πρωτεύουσαν κατεῖχε θέσιν ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, διότι δι' αὐτῆς ὡς δημοσίου ὀργανισμοῦ, συνδεδεμένου μετὰ τοῦ κράτους, ἐξησφαλίζετο ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνότης Ἐκκλησίας - Πολιτείας καὶ λαοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία δὲ ἦτο ἡ ψυχὴ τῆς αυτοκρατορίας. Αὕτη ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν δογματικὴν, ἠθικὴν, λειτουργικὴν ἐνότητα τῶν μελῶν τῆς καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ καθαροῦ πνευματικοῦ τῆς ἔργου ὀρθοδόξως, στηριζομένου εἰς τὴν Ἀγ. Γραφήν καὶ τὴν Ἱερὰν Παράδοσιν. Δυσκόλως ἐδέχετο συμβιβασμὸν εἰς ζητήματα ἀρχῶν, ἐνθ' τουναντίον εἰς τὰ μικτὰ ζητήματα προσώπων, γάμου, διαζυγίου κ.λπ. ἐδέχετο συμβιβασμούς, ἢ δὲ λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος ἀπέτέλεσεν ἰσχυρὸν ὄπλον ἀντιδράσεως κατὰ τῶν καισαροπαπικῶν τάσεων αυτοκρατορίας. Τελικῶς ἐνίκησεν ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ δὲ τῆς ἀμοιβαιότητος συνεργάζοντο Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία εἰς τὰ διοικητικά. Ὁ Ρωμαῖος αυτοκράτωρ ἐπεκέρου τὰς ἐκλογὰς πατριαρχῶν καὶ παπῶν.

Πρὸς τὴν ἡμετέραν θεωρίαν περὶ ὑπάρξεως ρυθμιστικῆς ἱστορικῆς ἀρχῆς, ἥτις διεῖπε τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ (τῆς ἱστορικῆς ἐνότητος, τουτέστι τῆς συμπτώσεως καὶ συνεργασίας Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ὅτε ἡ κυριαρχοῦσα ἀποῖσις περὶ ἐνότητος τῆς Πολιτείας εὐρίσκειται ἐν ἀρμονίᾳ ἢ ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ, ἢ τῆς διαφω-

νίας περί της ενόθητα της 'Εκκλησίας ἐν τῇ 'Ορθοδοξίᾳ, ὅτε ἔχομεν προσωρινὴν ἐπιβολὴν καισαροπαλικῶν ἰδεῶν) συμβιβάζεται ἡ ἀπωσις, τὴν ὁποῖαν διδάσκουν οἱ δύο ἐν τῇ πανπιστημίῳ καθηγητῶν τοῦ 'Εκκλησιαστικοῦ Δικαίου Α. Χριστοφιλόπουλος καὶ Κ. Μουρατίδης, καθ' ὅσιν ἐν Βυζαντίῳ ἡ Πολιτεία ἐνομοθετεῖ κατ' ἀνοχὴν τῆς 'Εκκλησίας, εἰ καὶ ἡδυνάτο τις νὰ προσθέσῃ «ἐν πολλοῖς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Γ. Κονιδάρη, Γενικὴ 'Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. β', Ἀθήναι 1957. G. Konidaris, Staat und staatliches Leben im Kult des Orthodoxen Christentums, ἐν τῷ ἔργῳ, Schmaus Der Kult und der heutige Mensch, σ. 213-248. Ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Ἀ. Παπαντωνίου, ἐν 'Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, πρὸς τὴν Γ. Σωτηρίου. 4. Β. Στεφανίδου, 'Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. β', Ἀθήναι 1960. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, ἐκδ. β', München 1952. Vassiliev, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, μετάφρ. Δ. Σαβράμη, Ἀθήναι. Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, Α, ἐκδ. β', Β', 1947. Milas, 'Εκκλησιαστικὸν Δίκαιον, μετάφρ. Ἀποστολοπούλου. Χ. Ἀνδρουτσίου, Σχέσεις 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας, Ἀθήναι 1920. Π. Πουλίτου, Σχέσεις 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας, Ἀθήναι 1947, ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Ἀνάστου, 'Εκκλησία καὶ Πολιτεία κατὰ τὴν α' περίοδον τῆς Εἰκονομαχίας, εἰς τὸ «Ἐυχαριστήριον» τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ἀλιβιζάτου. K. Heussi, Compendium der Kirchengeschichte, ἐκδ. β', Tübingen 1960. R. Sohm, Kirchenrecht, I, 1892, II, 1923. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, Die Gesetzgebung des Kaisers Justinian, 1913. H. Lietzmann, Geschichte der alten Kirche, I-IV, 1936-1944. H. von Scharnebeck, Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Konstantin. L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Église, II, 1907, III, 1910. F. I. Dölger καὶ Α. M. Schneider, Byzanz, Bern 1952. F. I. Dölger (κ.ά.), Konstantin der Grosse und seiner Zeit, 1913. H. Schrörs, Konstantin der Grosse, 1913. E. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche, β' ἐκδ., 1936. K. Höhn, Konstantin der Grosse, 1939. Διὰ τὴν νεὰν ἀντιμετώπισην τοῦ προβλήματος Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. J. Vogt, Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert. H. Dürrig, Das Selbstzeugnis Kaisers Konstantins, 1954. H. Kraft, Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung, 1955. εἰς Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1955-1956. L. Voelkl, Der Kaiser Konstantin, 1957. J. Strib, Christliches Sendungsbewusstsein Konstantins, ἐν Das neue Bild der Antike ἀρ. 2, 1942. Τοῦ αὐτοῦ, Konstantin als ἐκτισκοπὸς τῶν ἐκτός, ἐν Studia Patristica, ἐνθ. ἀν. W. Ensslin, Die Religionspolitik Theodosius des Grossen, 1953. Διὰ τὴν λοιπὴν βιβλιογραφίαν ἴδε Β. Στεφανίδου, 'Εκκλ. Ἱστορία ἐνθ. ἀν. K. Heussi, Compendium der Kirchengeschichte, ἐνθ. ἀν. καὶ Handbuch der Kirchengeschichte, ἐκδ. Hubert Jedin, I. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche, ὑπὸ Karl Baur., Einleitung in die Kirchengeschichte ὑπὸ H. Jedin, Freiburg-Basel-Wien 1962, σ. 450-451. J. Hussey, Die Byzantinische Welt, ἐν τῇ σειρά Urban Bücher 1958. H. Dörrie, Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantin (Abh. der Akad. der Wissensch., Göttingen), 1954. A. Schmemmann, Byz. Theocracy and the Orth. Church, ἐν St. Vladimir's Seminary Quarterly, I, n 2, 1953. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικὰ ὁδοὶ τῆς 'Ορθοδοξίας (ρωσιστ.), (Dieu Vivant n. 25), Ν. Ὑόρκη 1954. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, Σχέσεις 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐξ ἐπόμεως ὀρθοδόξου, 1937.

ΓΕΡ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΕΡΓΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ

Πρὸ τεσσαράκοντα περίπου ἐτῶν ὁ Γάλλος ἱστορικὸς Sim. Vahlié ἔγραψε: «Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ μία ἐνδιαφέρουσα μελέτη ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστολῶν, διὰ τὰ ἀποκαλυφθῆ εἰς τοὺς συγχρόνους μας ὅτι οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον καὶ ὅτι περιοχαὶ ἐκ τῶν πλεόν μακρυσμένων, εἰς τὰς ὁποίας εἰσδύουν οἱ ἱεραποστολοὶ μας, ἐν πολλοῖς ἔχουν διὰ πρώτην φοράν δεχθῆ τὸ Ἐυαγγέλιον ἀπὸ Ἑλλήνων ἱερεῖς» (DTC, III, σ. 1342). Μολοντί ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν πηγῶν δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε συντελεσθῆ, εὐτυχῶς ἡ συνεχὴς ἐδρυνομένη γνῶσις τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἔχει ρίψει ἀρκετὸν φῶς εἰς τὴν σπουδαίαν πνευματικὴν του ἀκτινοβολίαν, νεώτεροι δὲ ἔρευνηται ἐπιμόνω ὑπογραμμίζουν, ὅτι «εἶναι πλάνη νὰ φανταζόμεθα τὴν βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν παγωμένην τροπὸν τινὰ εἰς τὰ δόγματα τῆς, ἀδιαφοροῦσαν διὰ τὴν ἐξωτερικὴν δράσιν, ἀδρανῆ. Ἀντιθέτως πρέπει νὰ τὴν ἀντικρῶμεν ὡς ὄργανισμὸν ἀειθαλῆ, ἐνίοτε με ἐκκλησιαστικὴν ζωτικότητα, ὁ ὁποῖος δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἀκτινοβολῆ εἰς τοὺς παραμεθορίου εἰδωλολατρικοὺς λαοὺς τῆς Αὐτοκρατορίας» (Dvornik).

Ὅπως θὰ διαφανῆ ἐκ τῆς παρουσίας συνοπτικῆς μελέτης, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς χιλιετοῦς ζωῆς του, τὸ Βυζάντιον ἕμερῖμα διὰ τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τὸσον εἰς τοὺς ἐντὸς τῶν συνόρων του παραμένοντας εἰδωλολάτρας ἢ εἰσδύουσας εἰδωλολατρικὰς φυλάς, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐκτός τῶν συνόρων του χώρας. Εἰδικώτερον ὅμως διακρίνομεν δύο περιόδους, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ ἱεραποστολικὸς ζῆλος παρουσιάζεται ζωηρότερος: α) ἀπὸ τοῦ Δ' ἕως τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, με ἀποκορύφωσιν τῆς ἱεραποστολικῆς δραστηριότητος ἐπὶ Ἰουστινιανῷ. β) Κατὰ τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα, ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας. Ἡ δευτέρα περίοδος, σχετιζομένη με τὸν ἐκχριστιανισμὸν

τοῦ σλαβικοῦ κόσμου, ἔχει ἐπαρκῶς ἐρευνηθῆ καὶ δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ εὑρῇ πολλὰ στοιχεῖα καὶ εἰς ἄλλα ἄρθρα τῆς παρουσίας Ἐγκυκλοπαιδείας. Διὰ τοῦτο θὰ περιορισθῶμεν εἰς ἀδρομερῆ παρουσιάσιν τῆς. Ἡ πρώτη ὁμα, λόγῳ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως εἰς περιοχὰς ὅπου ἀργότερον ἔγιναν πολλαὶ ἀνακατατάξεις πληθυσμῶν, εἶναι περισσότερο ἀγνωστος. Διὰ τοῦτο καὶ θὰ τὴν ἐρευνησωμεν ἀναλυτικώτερον.

Πρωταγωνιστῶν τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον ἐμπνευσμένοι κληρικοὶ καὶ μοναχοί, ἐν πολλοῖς ὅμως ἀμιλλῶνται με αὐτοὺς ἔμποροι, βυζαντινὰ πριγκίπισσαι, διπλωμάται, στρατιῶται καὶ αἰχμάλωτοι, οἱ ὁποῖοι κατῶρθωσαν νὰ ἀνάψουν τὸ χριστιανικὸν φῶς εἰς περιοχὰς ὅπου αἱ πολεμικαὶ θεῖλαι τοὺς μετέφερον. Ἄλλα ἐκ τῶν ἱεραποστολικῶν τούτων προσπαθειῶν ὀφείλονται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν μερικῶν ἐμπνευσμένων προσωπικοτήτων, ἄλλαι εἰς ἀνάληψιν συστηματικῆς πρωτοβουλίας ἐκ μέρους τῆς διοικήσεως Ἐκκλησίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ συνειδήσις πάντως ὅτι τὸ Ἐυαγγέλιον πρέπει νὰ φθάσῃ «ἐὼς ἐσχάτου τῆς γῆς» ἐμφανίζεται με ἐκκλησιαστικὴν ζωηρότητα, τὸσον εἰς τοὺς ὑπευθύνους ἐκκλησιαστικοὺς ἢ πολιτικοὺς ἡγέτας, ὅσον καὶ εἰς τὰ ἄτομα.

Ἀ' Περίοδος (Δ' - ΣΤ' αἰών). Προσπάθειαι διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν ἐντὸς τῆς Αὐτοκρατορίας ἐθνικῶν: Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Αὐτοκρατορίας ἐπεταχύνθη. Εὐθὺς μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτεύουσας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, πολλοὶ ἐθνικοὶ καὶ Ἰουδαῖοι κάτοικοι τοῦ Βυζαντίου ἔγιναν χριστιανοὶ καὶ εἰς τὰ ἐπόμενα ἔτη μετεστράφησαν καὶ ἔθνη τοῦ τῶν γύρω περιοχῶν. Ἡ εἰδωλολατρία ὅμως δὲν ὑπεχώρησε τόσον εὐκόλως, ὅσον νομίζουν ἴσως πολλοί, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐχρηιάσθησαν ἀρκετοὶ αἰῶνες διὰ τὰ ὀλοκληρωθῆ τὸ ἔργον τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντίνος δὲν εἶχεν ἀπαγορεύσει ὀλοτελῶς τὴν ἐθνικὴν λατρείαν καὶ τὴν πολιτικὴν του αὐτὴν ἠκολούθησαν οἱ αὐτοκράτορες Ἰοβιανὸς (363-364), Οὐαλεντιανὸς Α' (364-375) καὶ Οὐάλης (364-378). Πρῶτος ἐπεχείρησε βιαίαν κατάργησιν τῆς εἰδωλολατρίας διὰ νομοθεσίας ὁ ἀρειανίζων υἱὸς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Κωνσταντίνος (337-361). Αὐτὴ ἠκολούθηθη ὑπὸ ἀντεπιθέσεως πρὸς ἀναστήλωσιν τοῦ ἐθνισμοῦ, τὴν ὁποῖαν ἐπεχείρησεν Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης (361). Ἀργότερον ὁ Μ. Θεοδοσίος (379-395) ἐπέτεινε τὸν βίαιον ἀγῶνα κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας. Τὸ 380 ἐν Θεσσαλονικῆ καὶ τὸ 381 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐξέδωσε διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποῖου ὤριζετο ἡ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ διδασκαλία μόνη θρησκεία τοῦ Κράτους. Τὸ 386, διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ὑπάρχου τοῦ Πραιτωρίου (πρωθυπουργοῦ) Κυνηγίου, κατέστρεψε τοὺς ἐθνικοὺς ναοὺς εἰς Αἴγυπτον καὶ τὰς παρακειμένας χώρας. Τὸ δὲ 392 με νέον διάταγμα ἀπηγόρευσε ἀσθητότητα κάθε εἰδωλολατρικῆν θρησκευτικὴν ἐκδήλωσιν. Χαρακτηριστικὸν πάντως εἶναι, ὅτι τὴν περίοδον ἀκόμη ταύτην «οἱ Συγκλητικοὶ ἦσαν κατὰ τὸ ἥμισυ εἰδωλολάτραν» (Vassiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, μετ. Δ. Σαβράμη, Ἀθήναι 1954, I, σ. 110). Οἱ διάδοχοι τοῦ Μ. Θεοδοσίου ἐξηκολούθησαν τὴν καταπολέμησιν τῆς εἰδωλολατρίας. Εἰδικώτερον ὁ Ἰουστινιανὸς (527-565) ἔλαβε βιαιότατα μέτρα διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐξάλειψιν τῆς Ἰουστινιανέως Κώδιξ, I, 11, 10). Ἡ ἀπαγόρευσις του εἰς τοὺς εἰδωλολάτρας νὰ κατέχουν δημοσίας θέσεις μᾶς ἀφῆνε νὰ ἐννοησωμεν πόσον σοβαρὰ ἦσαν ἀκόμη τὰ ἴχνη τῆς παλαιᾶς εἰδωλολατρικῆς κοινωνίας εἰς τὴν ἐποχὴν του. Λεῖψανα ἐθνικῶν διειρηθήσαν εἰς ἀπομακρυσμένα μέρη καὶ τὸν Ζ' αἰῶνα, εἰς τὴν Μάνην δὲ τῆς Πελοποννήσου μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος.

Τὰ προαναφερθέντα δεικνύουν σαφέστατα ὅτι, ἐπὶ ἀρκετοὺς ἀκόμη αἰῶνας μετὰ τὸ διάταγμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὑπῆρχον πολλὰ ἔσθια εἰδωλολατρικὰ ἐντὸς τοῦ Κράτους με σθεναρὰν ἀντίστασιν καὶ συνεπῶς ὑψίστατο μέγα καὶ δύσκολον ἔδαφος ἱεραποστολικῆς δράσεως. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἔδειξαν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τὸσον τῶν εἰδωλολατρῶν ὅσον καὶ τῶν μικροτέρων ἐθνικῶν ὁμάδων, τῶν εὐρισκόμενων ἐντὸς τῆς περιφέρειας των. Διότι ἐγνώριζον ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ στροφή πρὸς τὸν χριστιανισμὸν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συντελεσθῆ διὰ νομοθετικῶν διατα-

Ο Άγιος Ίλαριον, ἱεραπόστολος τῆς Παλαιστίνης.

γμάτων, ἀλλὰ διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς μεταγίσεως τοῦ νέου χριστιανικοῦ πνεύματος ζωῆς, τοῦ παραδείγματος, διὰ τῆς συνειδητῆς ἀποδοχῆς τῶν ἀληθειῶν τῆς Πίστεως.

Ἐκ τῆς ἱεραποστολικῆς αὐτῆς δράσεως ἀναφέρομεν μερικὰς χαρακτηριστικὰς μορφάς. Κατ' ἐξοχὴν ἱεραπόστολος τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρῶν τῆς Παλαιστίνης ἀνεδείχθη ὁ ἐκ Γάζης Ἅγιος Ίλαριῶν (290-291). Μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν γενέτειράν του, μετέβη πρὸς συνέχισίν των εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου συνεδέθη με τοὺς ἐκεῖ χριστιανούς καὶ ἐν συνεχείᾳ με τὸν Μ. Ἀντώνιον. Βαθύτατα ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ τὴν μορφήν τοῦ μεγάλου ἀσκητοῦ, τὸν ἠκολούθησεν εἰς τὴν ἔρημον. Ἀργότερον, ἐπιστρέψας εἰς τὴν Παλαιστίνην, συνέχισε τὴν ἀσκησίν του. Ὁ Ἅγιος Ίλαριῶν ἐνεβάθυνε πολὺ εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ μετέδιδε ζῶντα τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς ὅσους τὸν ἐπεσκέπτοντο. Μεταξὺ τούτων ἦσαν καὶ πολλοὶ ἔθνικοι, οἱ ὅποιοι, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἁγίας καὶ φλογερᾶς προσωπικότητός του, ἐδέχοντο τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου. Ὡς γράφει ὁ Ἱερώνυμος, «καθάπερ τις φλόξ ἐκ τοῦ στήθους αὐτοῦ καὶ σπινθήρες ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ ἐλαμπον». Ἀργότερον ὁ Ἅγιος Ίλαριῶν μετέβη εἰς τὴν Γάζαν καὶ ἱδρυσε τὴν πρώτην Μονὴν εἰς τὴν Παλαιστίνην «ὡς κέντρον ἱεραποστολικῶν κυρίως ἐνεργειῶν» (Χρυσ. Παπαδόπουλος). Ἡ ἐπιδιώξις του ἦτο νὰ φέρῃ τοὺς μοναχοὺς, οἱ ὅποιοι τὸν ἠκολούθησαν -καὶ εἶχε περὶ τὰς δύο χιλιάδας-, εἰς ἐπαφὴν με τὸν κόσμον διὰ τὴν πνευματικὴν ἀνάπλάσιν του. Πράγματι ἡ ἐπίδρασις τῆς Μονῆς του ὑπῆρξε σημαντικωτάτη. Ἀπὸ τὴν περίεξ εἰδωλολατρικὴν Βηθελίαν πολλοὶ ἠσπασθήσαν τὸν χριστιανισμόν. Μεταξὺ αὐτῶν ἦτο καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ Σωζομενοῦ καὶ τοῦ Ἀλαβάνου (βλ. λ.), ἡ ὁποία ἀνέδειξε σπουδαίους ἱεραποστόλους μεταξὺ τῶν ἔθνικῶν. Ἀξιοσημείωτον ἐπίσης εἶναι ὅτι χωρὶς ὀλόκληρα τῆς ὑπαίθρου, καθὼς καὶ νομάδες Ἀραβες τῆς ἐρήμου Κάδης προσῆλθον διὰ τοῦ Ἅγιου Ἰλαριῶνος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, σ. 81-92). Τὸ παράδειγμά του ἠκολούθησαν ἐν συνεχείᾳ πολλοὶ μοναχοὶ τῆς Παλαιστίνης, ὅπως ὁ Ἅγιος Χαρίτων καὶ ὁ Ἅγιος Σιλβανός, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἱδρυσε καὶ Μονήν, ὡς ἱεραποστολικὸν κέντρον, πλησίον τῆς καταστραφείσης Μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἰλαριῶνος.

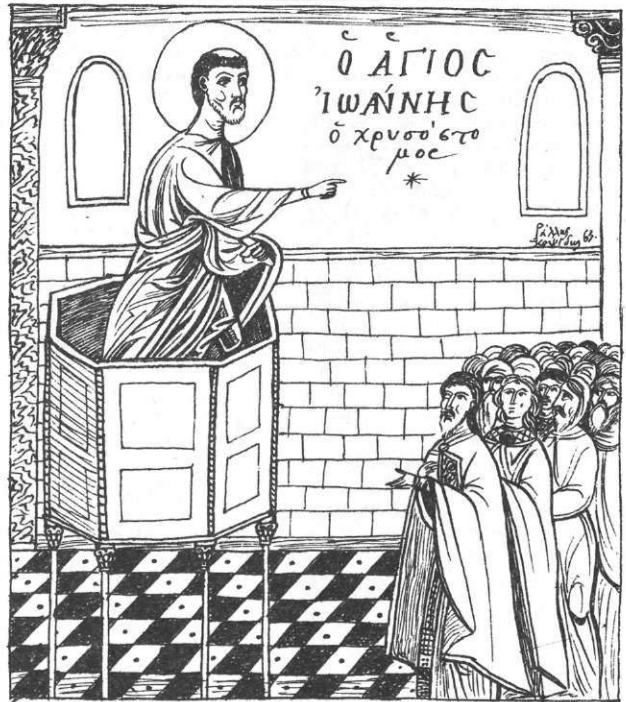
Ἡ συμβολὴ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν Μονῶν εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρικῶν πληθυσμῶν ὑπῆρξεν ἀνυπολόγιστος, ἂν καὶ αἱ περισσότεραι σελίδες τῆς παραμένουσιν ἐν πολλοῖς ἄγνωστοι. Ἀσφαλῶς δὲ ἡ κατὰ καιροὺς κυκλοφοροῦσα ἰδέα, ὅτι μοναχισμὸς καὶ ἱεραποστολὴ εἶναι τάχα συνδυασμὸς τῆς δυτι-

κῆς χριστιανωσύνης, μόνον ὡς ἄγνοια τῆς Ἱστορίας ἡμπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς διαφοραὶ εἰς πολλοὺς μοναχοὺς, ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῆς μορφῆς τῆς ἱεραποστολικῆς ἀκτινοβολίας καὶ δράσεως. Γεγονὸς ὅμως ἀναντίρρητον παραμένει, ὅπως θὰ φανῆ καὶ ἐν συνεχείᾳ, ὅτι οἱ πλέον τολμηροὶ καὶ ἀποδοτικοὶ ἱεραπόστολοι ὑπῆρξαν οἱ μοναχοὶ, οἱ ζῶντες ἀνευ συμβιβασμῶν τὸ Εὐαγγέλιον, μετὰ τὴν καρδίαν δονουμένην ἀπὸ τὸν πόθον τῆς ἐλεύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν κραυγὴν τῆς Ἀποκαλύψεως «ἔρχου, Κύριε Ἰησοῦ».

Ἀπὸ τὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν τῶν ἐπισκόπων μεταξὺ τῶν ἔθνικῶν, ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ἔργον τοῦ ἱ. Χρυσόστομου. Τόσον ὡς πρεσβύτερος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅσον καὶ ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἐν μέσῳ τῶσων τρικυμίων ἀπόστολος οὗτος μετὰ τὸν οἰκουμενικὸν ζήλον» (Moullard) δὲν ἔπαυσε νὰ φλέγεται ἀπὸ τὸν πόθον τῆς ἐπιστροφῆς εἰς Χριστὸν τῶν εἰδωλολατρῶν. Διὰ νὰ ἀντιληφθῶμεν σαφέστερον τὰς μεγάλας δυσκολίας, τὰς ὁποίας ἀντεμετώπισον οἱ χριστιανοὶ ἱεραπόστολοι εἰς ὀρισμένας περιοχὰς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, τὸν τρόπον ἐνεργείας, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὸ ἅγιον πάθος τοῦ Χρυσόστομου διὰ τὴν Ἱεραποστολήν, ἀναφέρομεν ἀναλυτικῶς πῶς, ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ἐπιστολῶν του, τὰ περὶ τῆς ἱεραποστολῆς τῆς Φοινίκης.

Τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος, ὁ Χρυσόστομος «μαθὼν τὴν Φοινικὴν ἔτι περὶ τὰς τῶν δαιμόνων τελετὰς μεμνημένα, ἀσκητὰς μὲν ζήλω θεῷ πυρπολουμένους συνέλεξε, νόμοις δὲ αὐτοὺς ὀπίστας βασιλικοῖς, κατὰ τῶν εἰδωλῶν ἐξέπεμψε τεμέναν» (Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. Ἱστ., V, κεφ. ΚΘ, PG 82, 1257). Οἱ εἰδωλολάτραι ὅμως ἐπανειλημμένως ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἱεραποστόλων καὶ κατέστρεψαν τοὺς ναοὺς καὶ τὰ οἰκῆματά των. Κατὰ τὰ ἔτη 405-406, ἡ εἰδωλολατρικὴ ἀντίστασις ἐφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον. Ὁ Χρυσόστομος, λησμονῶν τὴν προσωπικὴν του ταλαιπωρίαν, κάμνει τὸ πᾶν διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἱεραποστολήν με ἐμπνευσμένους ἀνθρώπους καὶ με ἐφόδια. Τὸν Αὐγουστον τοῦ 404, «τῆ τετάρτῃ τοῦ Πανέμου μηνὸς μέλλων ἀπὸ Νικαίας διεξορμᾶν» διὰ τὸν μακρυνὸν τῆς ἐξορίας του τόπον, γράφει εἰς τὸν πρεσβύτερον Κωνσταντίνον, ὁ ὁποῖος ὡς φαίνεται εἶχε κεντρικὴν εὐθύνην εἰς τὴν ἱεραποστολήν τῆς Φοινίκης, διὰ νὰ τὸν ἐνισχύσῃ. Τὸν παρακαλεῖ ὅπως τὸν ἐνημερώνῃ «συνεχῶς» καὶ «πικνότερα» διὰ τὴν πορείαν τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ἀναγγέλλει με χα-

Ὁ ἱ. Χρυσόστομος, ἐμπνευστὴς τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως.

ρὰν ὅτι κατάρθωσε νὰ πείσῃ ἕνα ἀσκητὴν «μονάζοντα ἐγκεκλεισμένον», «ἐλθεῖν εἰς Φοινίκην» (Κωνσταντῖο πρεσβύτερω, ἐπιστ. ΣΚΑ', ΡG 52, 732-733). Εὐκρινέστερον διαπιστώνομεν τὸ ἐκκλητικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τὴν Ἱεραποστολὴν, μελετῶντες τὰς ἐπιστολάς, τὰς ὁποίας ἔγραψε ἀπὸ τὴν ἐξορίαν του, «ἐν θλίψει καὶ περιστάσει καὶ ἐρημίᾳ οἰκῶν τὴν Κουκουσόν». Μὲ λεπτότητα ἀλλὰ καὶ ἐπιμονὴν παρακαλεῖ τοὺς πλουσίους φίλους του νὰ βοηθήσουν τοὺς ἱεραποστόλους. Τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀπὸ τὰ ἐφόδια, τὰ ὁποῖα τοῦ στέλλουν, τὰ διαβιβάζει εἰς αὐτοὺς. Συγκινητικὸν εἶναι τὸ ἀκόλουθον ἐπεισόδιον: Ὁ πλῆσιος Διογένης ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν τοῦ ἔστειλε μὲ τὸν εὐσεβῆ Ἀφράτην διάφορα δῶρα. Ἀρχικῶς τὰ ἠρνήθη (Ἐπιστολὴ Ν'). Τελικῶς ὁμοῦ τὰ «ἐδέχθη», παρακαλῶν τὸν Διογένη νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὸν Ἀφράτην... νὰ τὰ μεταφέρῃ ἐν συνεχείᾳ εἰς τοὺς ἱεραποστόλους τῆς Φοινίκης (Ἐπιστολὴ ΝΑ' Διογένης, ΡG 52, 636-637). Συγχρόνως μὲ τὴν κινητοποίησιν τῶν μετόπισθεν προσπαθεῖ νὰ πείσῃ ἱκανοὺς κληρικούς νὰ βοηθήσουν αὐτοπροσώπως εἰς τὴν ἱεραποστολὴν τῶν ἐθνικῶν: «Διὰ ταῦτα σὲ θαυμάζοντες καὶ μακαρίζοντες οὐ διαλιμπάνομεν, ὅτι καὶ πρότερον τοὺς μοναχοὺς ἐπεμψας, γράφει εἰς τὸν πρεσβύτερον Νικόλαον, «καὶ ὅτι καὶ νῦν ἐν πραγμάτων δυσκολίᾳ τοσαύτῃ οὐ μόνον αὐτοὺς οὐκ ἀπήγαγες, ἀλλὰ καὶ μένειν αὐτοὺς ἐκέλευσας, ἀρίστον κυβερνήτου καὶ ἱατροῦ γενναίου πρᾶγμα ποιῶν». Καὶ τελειώνει παρακαλῶν αὐτὸν «ἐμπλήσαι τὴν Φοινίκην γενναίων ἀνδρῶν καὶ τοὺς ἐκεῖ μεμενηκότας στηρίζειν ἐπὶ πλέον» (Ἐπιστ. ΝΓ', Νικόλαω πρεσβυτέρω, ΡG 52, 637-638). Τὸ ἐνδιαφέρον του παραμένει ἀδιάπτωτον παρ' ὅλην τὴν ἐπιδεινῶσιν τῆς καταστάσεώς του. Χαρακτηριστικῆ τῶν δυσκολιῶν τῆς ἱεραποστολικῆς ἐργασίας εἰς Φοινίκην, ἀλλὰ καὶ τοῦ ζήλου τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου, εἶναι ἡ ἐπιστολὴ, τὴν ὁποῖαν στέλλει «πρὸς τοὺς ἐν Φοινίκῃ πρεσβύτερους καὶ μονάζοντας, τοὺς κατηχοῦντας τοὺς Ἑλληνας» (Ἐπιστ. ΡΚΓ', ΡG 52, 676-678): «Παραμένετε, τοὺς παραγγέλλει, ἐνίστασθε, οὐδὲν ἐν γὰρ ὑμῖν ἔχει λείψαι οὐδὲ νῦν, ἀλλὰ καὶ τῆς αὐτῆς ἀφθονίας καὶ δαψιλείας ἀπολαύειν ὑμᾶς ἐκέλευσα, εἴτε ἐν ἐνδύμασι, εἴτε ἐν ὑποδήμασι, εἴτε ἐν διατροφῆς τῶν ἀδελφῶν. Εἰ δὲ ἡμεῖς ἐν τοσαύτῃ θλίψει ὄντες καὶ περιστάσει καὶ ἐρημίᾳ οἰκοῦντες, τὴν Κουκουσόν, τοσαύτην ποιούμεθα φροντίδα τῶν κατορθωμάτων τῶν ὑμετέρων, πολλῶ μᾶλλον καὶ ὑμᾶς δεῖ πολλῆς εὐπορίας ἀπολάβοντας, κατὰ τὴν χρεῖαν λέγω τῶν ἀναγκαίων, τὰ παρ' ἐαυτῶν συνεισφέρειν. Παρακαλῶ τοῖνυν μηδεὶς ὑμᾶς φοβῆσθαι καὶ γὰρ τὰ πράγματα χρηστοτέρας ἔσχεν ἐλπίδας».

Ἡ τρυφερὴ τοῦ ἐπιμονῆ γίνεται ἀληθὴς ἰκεσία, ὅταν γράφῃ διὰ νὰ παρακαλέσῃ ὀρισμένους εὐσεβεῖς κληρικούς νὰ σπεύσουν εἰς χώρας Ἱεραποστολῆς. Τοὺς τὸ ζητεῖ ὡς προσωπικὴν χάριν, ἡ ὁποία θὰ τὸν ἀνακουφίσῃ: «Ἐάν γὰρ μάθωμεν ὅτι ἀποδεδήμηκας ἐκέισε, γράφει εἰς τὸν πρεσβύτερον Γερνόντιον, μετὰ τῆς γνώμης ἐκείνης πάντα ποιῆσαι καὶ παθεῖν ὑπὲρ σωτηρίας τῶν αὐτόθι ψυχῶν παρεσκευασμένους, οὐδὲ ἐρημίαν ἠγησόμεθα οἰκεῖν ἀπὸ τῆς τοσαύτης ἡδονῆς» (Ἐπιστ. ΝΔ', Γερνόντιω πρεσβυτέρω, ΡG 52, 638 - 639). Ἡ ἱεραποστολὴ τῆς Φοινίκης ἀντεμετώπισε φάσεις δυσκόλους: «Ἦλθεν εἰς ἡμᾶς ὅτι πάλιν ἀνήθη καὶ ἐν Φοινίκῃ κακὰ καὶ ἡ τῶν Ἑλλήνων ηὔξηθη μαγία καὶ πολλοὶ τῶν μοναχῶν οἱ μὲν ἐπλήγησαν, οἱ δὲ καὶ ἀπέθανον», γράφει εἰς τὸν πρεσβύτερον Ρουφίνον. Ἡ ἀνάγκη τῆς βοηθείας εἶναι ἐπιγνοῦσα. Διὰ τοῦτο ὁ Χρυσόστομος ἐπιμόνως παρακινεῖ τὸν δυναμικὸν κληρικὸν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν μονὴν του καὶ νὰ σπεύσῃ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἱεραποστολῆς: «Μὴ τοῖνυν μέλλε, μηδὲ ἀναβάλῃου, ἀλλὰ πλείον κέρησο τῷ τάχει», «σπεῦσον», «ἀμεληθῆ». Τοῦ ὑπόσχεται δὲ ὀλοψυχον καὶ συνεχῆ τὴν συμπαράστασιν του: «Οὐ γὰρ ἡσυχάσομεν καὶ δι' ἐαυτῶν καὶ δι' ἑτέρων, ὧν ἂν ὀλον τε τὸ τοῦτο ποιούμενος, κἀν μυριάκις καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀποστεῖλαι δέη... Καὶ καταλήγει: «Καὶ τῶν λειψάνων δὲ ἔνεκεν τῶν ἀγῶν μαρτύρων ἀμέριμος ἔσο. Καὶ γὰρ ἀπέσταλκα τὸν κύριόν μου, τὸν εὐλαβέστατον πρεσβύτερον Τερνόντιον πρὸς τὸν κύριόν μου, τὸν εὐλαβέστατον ἐπίσκοπον Ὅτρηνιον τὸν Ἀραβισοῦ· αὐτὸς γὰρ ἔχει καὶ ἀναμφισβήτητα καὶ πολλὰ καὶ εἰσὼ ὀλίγων ἡμερῶν ἀποστελοῦμεν σοὶ ταῦτα εἰς τὴν Φοινίκην. Μηδὲν τοῖνυν ἑλλίμπανέσθω τῶν παρὰ τῆς σῆς τιμιότητος· τὰ γὰρ παρ' ἡμῶν ὁρᾶς μεθ' ὅσης πεπλήρω-

ται τῆς προθυμίας. Σπεῦσον ἵνα πρὸ τοῦ χειμῶνος δυνηθῆς τὰς ἀστέγους ἐκκλησίας ἀπαρτίσαι» (Ἐπιστ. ΡΚΣΤ', Ρουφίνω, ΡG 52, 684 - 687). Πράγματι, διὰ τῆς μεθοδικῆς δράσεως τοῦ Ρουφίνου καὶ τῆς οἰκονομικῆς συμπαράστασεως τοῦ Χρυσοστόμου, ἀνωκοδομήθησαν οἱ χριστιανικοὶ ναοί, τοὺς ὁποίους εἶχε καταστρέψει ὁ διωγμὸς τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐσταθεροποιήθη ἡ θέσις τῶν χριστιανῶν. Ἐκτοτε ἡ ἐπικράτησις τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπῆρξεν ὀριστικῆ εἰς τὴν Φοινίκην.

Ἐάν λάβῃ κανεῖς ὑπ' ὄψιν του ὅτι τὸ ἐκκλητικὸν αὐτὸ ἱεραποστολικὸν ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνεται ἀπὸ ἕνα διωκόμενον ἐπίσκοπον εἰς ἡμέρας τόσον κρισίμου διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνοεῖ καλύτερον πῶς ἠσθάνετο ὁ Χρυσόστομος τὴν Ἱεραποστολὴν. Καμμία ἐποχὴ, ὅσον δύσκολος καὶ ἐάν εἶναι διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ πλευρᾶς ἐσωτερικῶν προβλημάτων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀκατάλληλος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἱεραποστολικῆς δράσεως μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν. Ἡ ὑπερνηκίσις τῆς εἰδωλολατρίας, τόσον ἐντὸς ὅσον καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, εἶναι ἀδιάκοπον χρέος τῆς καὶ κρίνει τὴν ζωτικότητα τῆς.

Ἡ Ἱεραποστολὴ μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρικῶν πληθυσμῶν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας συνεχίσθη ἐπὶ μακρόν. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανός, κατὰ τὰ ἔτη 542 - 561, ἀνέθεσεν εἰς τὸν μονοφυσιτὴν ἐπίσκοπον Ἰωάννην (γνωστὸν ὡς Ἰωάννην τῆς Ἐφέσου) νὰ ἐργασθῆ ἱεραποστολικῶς εἰς ὀρισμένας ἐπαρχίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ὑπῆρχον εἰδωλολατρία. Κατῶρθωσε δὲ οὗτος νὰ προσελκύσῃ εἰς τὴν πίστιν 70 - 80.000 ἔθνικους (Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξάνδρεια 1951, σ. 517), ὀνομασθεῖς διὰ τὰς ἐπιτυχίας του «σφύρα τῶν ἐθνικῶν».

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Δ', Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνος, δεικνύει πόσον παρατεταμένη καὶ ἐπιμονος ὑπῆρξεν ἡ ἱεραποστολικὴ δραστηριότης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Αὐτοκρατορίας διὰ τὴν προσέλκυσιν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἱεραποστολὴ εἰς τὰ περίξ τῆς Αὐτοκρατορίας βάρβαρα ἔθνη: Ταυτοχρόνως πρὸς τὰς προσπάθειάς των εἰς τὸ ἐσωτερικόν, οἱ Βυζαντινοὶ ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐκτὸς τῶν συνόρων τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐν πρώτοις αὐτὴ αὐτῆ ἡ μετακίνησις τῆς πρωτεύουσας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου διεσπάρωντο τόσοι δρόμοι διευκολύνοντες τὴν ἐπικοινωνίαν διαφόρων λαῶν, ἐδημιούργησεν εὐνοϊκὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἦδη ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης σημειώνει τὴν μεγίστην ἐπίδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν ὁποῖαν προέκάλεσεν ἡ μετάθεσις αὐτῆ καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι «αὐθις οὖν μνημονευτέον καὶ ὅπως ἐπὶ τὸν καιρὸν τοῦ βασιλέως (Κωνσταντίνου) ὁ χριστιανισμὸς ἐπλατύνετο» (Ἐκκλ. Ἰστ. Α' 18 καὶ 19, ΡG 67, 121, 125).

Ὡς γνωστὸν, διάφοροι βάρβαροι λαοὶ ἐγκατεστάθησαν κατὰ καιροὺς κατὰ μῆκος τῶν βορείων συνόρων τοῦ κράτους, εἰς τὰς περιοχὰς τῆς σημερινῆς νοτίου Ρωσίας. Διάφορα γοτθικὰ φύλα, οἱ Οὐννοι ἀργότερον, ἐν συνεχείᾳ οἱ Σλάβοι. Δι' ὅλα αὐτὰ τὰ βάρβαρα ἔθνη ἑνωρῖς ἐργάσθησαν οἱ Βυζαντινοὶ ἱεραποστολοὶ καὶ ἐνδιεφέρθησαν οἱ κατὰ καιροὺς αὐτοκράτορες.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν καλύτερον τὰς ποικίλας πληροφίας περὶ τῶν διαφόρων χριστιανικῶν προσπαθειῶν μεταξὺ τῶν Γότθων, τὰς ὁποίας μᾶς ἀναφέρουν κατὰ καιροὺς αἱ πηγαί, ὑπενημιζόμεν τὰ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ φύλου τούτου. Κατερχόμενοι ἀπὸ τὰς ἀκτὰς τῆς Βαλτικῆς, ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' αἰῶνος, ἐγκατεστάθησαν μεταξὺ τοῦ ποταμοῦ Δὸν καὶ τοῦ κάτω Δουναβέως. Ὁ ποταμὸς Δνεῖπερος ἐχώριζε τοὺς Γότθους εἰς ἀνατολικούς (Ὀστρογότθους) καὶ δυτικούς (Βησιγότθους). Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Γ' αἰῶνος, ἀφ' ἐνός μὲν ἔκαμαν διαφόρους θαλασσίας ἐπιδρομὰς εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦ Αἰγαίου, ἀφ' ἑτέρου ἤρχισαν νὰ διασχίζον τὸν Δουναβὶν καὶ νὰ ἐγκαθίστανται εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Αὐτοκρατορίας. Τὸν Δ' αἰῶνα πολλοὶ Γότθοι ὑπῆρχον εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Βυζαντίου. Ὅταν τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος τούτου ὁ ἄγριος μογγολικὸς λαὸς τῶν Οὐννων ἐπέδραμεν ἐκ τῆς Ἀσίας, οἱ Γότθοι, ὑπὸ τὴν πίστιν τῶν Ἀσιατῶν εἰσβολέων, οἱ ὁποῖοι κατέκτησαν τὴν χώραν των, ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγουν εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν. Ἐστειλαν ἀντιπροσώπους καὶ παρεκάλεσαν νὰ τοὺς ἐπιτραπῆ νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὴν Θράκην, καλλιεργούντες τὴν γῆν

και προσφέροντες στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας. Μετὰ τὴν αἰδειαν ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν, βασικά των δὲ κέντρα ἔγιναν ἀργότερον ἡ Βαλκανικὴ, ἡ Μ. Ἀσία καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις, ὅπου κατὰ καιροὺς ἀπέκτησαν μεγάλην ἰσχύν εἰς τὸν στρατόν, δημιουργοῦντες καὶ σοβαρὰ προβλήματα εἰς τὸ Βυζάντιον (Vassiliev, ἐνθ. ἀν., I', σ. 111 - 117).

Ἡ χριστιανικὴ πίστις διεδόθη ἑνωρὶς μεταξὺ τῶν Γότθων, κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς αἰχμαλώτους, τοὺς ὁποίους ἀπῆγον ἐκ Καππαδοκίας, ὅταν ἀκόμη ἦσαν βορείως τοῦ Καυκάσου. Παραλλήλως οἱ Γότθοι στρατιῶται, οἱ ὅποιοι ὑπηρετοῦν ὡς μισθοφόροι εἰς τὸν βυζαντινὸν στρατόν, ἐπηρεάζοντο πολὺ ἀπὸ τὸν χριστιανισμόν. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ἤδη μετὰ τὴν νίκην του κατὰ τῶν Γότθων καὶ Σαρματῶν, ἐνδιεφέρθη πολὺ διὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν των. Ὁ ἱστορικὸς Σακράτης ἀναφέρει, ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀφοῦ κατὰ κράτος ἐνίκα μὲ τὴν πίστιν εἰς τὸ χριστιανικὸν τρόπον τοὺς βαρβάρους Σαρμάτας καὶ Γότθους, «ἐκείνους τε ἐκπεπληγμένους τῷ παραλόγῳ τῆς ἤτητος, πιστεῦσαι τότε πρῶτον τῇ χριστιανισμοῦ θρησκείᾳ, δι' ἧς καὶ Κωνσταντῖνος ἐσώζετο» (Ἐκκλ. Ἰστ. Α' 18, PG 67, 121). Κατὰ τὴν Α' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἀναφέρεται ὅτι ἔλαβε μέρος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Θεοφίλος. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶχε διαδοθῆ εἰς ὅλους τοὺς Γότθους τὸσον ἑνωρὶς. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ὁ χριστιανὸς ἀντεμετώπισαν εἰς τὴν χώραν τῶν Γότθων σκληρὸν διωγμὸν καὶ πολλοὶ ἐμαρτύρησαν. Ὁ Μ. Βασίλειος ἀργότερον ἐξ ἀφορμῆς μιᾶς ἐπιστολῆς, τὴν ὅποιαν τοῦ ἔστειλεν ὁ γνωστός του δοῦξ Σκυθίας Ἰουίνος Σωρανόσ, τοῦ ἐζήτησε νὰ τοῦ ἀποστείλῃ λείψανα μαρτύρων, μαθητῶν τοῦ ἐκ Καππαδοκίας ἱεραποστόλου Εὐτυχοῦς, ὁ ὅποιος εἶχε προηγουμένως ἐργασθῆ μεταξὺ τῶν Γότθων (Βασιλείου Ἐπιστολαί, PNE', ΡΕΔ', ΡΕΕ', PG 32, 612, 636, 637). Ὁ δὲ Κύριλλος Ἱεροσολύμων ἀναφέρει, ὅτι «καὶ Γότθοι καὶ πάντες οἱ ἐξ ἔθνων χριστιανοὶ μαρτυροῦσι». Κύριος ὅμως διαφωτιστὴς τῶν Γότθων εἰς τὸν Δούναβιν, κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, θεωρεῖται ὁ ἐκ πατρὸς Βησιγόθου καὶ μητρὸς Ἑλληνίδος ἐκ Καππαδοκίας Οὐλφίλας, ὁ ὅποιος «ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος τῶν ἐν Γετικῇ (Γοθικῇ) χριστιανίζοντων» (Φιλοστοργίου, Ἐκκλ. Ἰστ. 2,5 ὑπὸ J. Bidez, Λειψία 1913), ὑπὸ τοῦ Ἀρειανῶ ἐπισκόπου Νικομηδείας Εὐσεβίου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ 341 (Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, Α', σ. 242). Ὁ Οὐλφίλας, ὁ ὅποιος εἰς τὴν σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (340) ὑπέγραψε τὸ σύμβολον τῶν «Ὁμοίων» Ἀρειανῶν, κατάρθρωσε νὰ διαδώσῃ τὸν χριστιανισμόν εἰς τοὺς Βησιγόθους, ἀνασυνέταξε τὸ Γοθθικὸν ἄλφβητον δι' ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν γραμμάτων

Ὁ Οὐλφίλας, ἐπίσκοπος τῶν Γότθων.

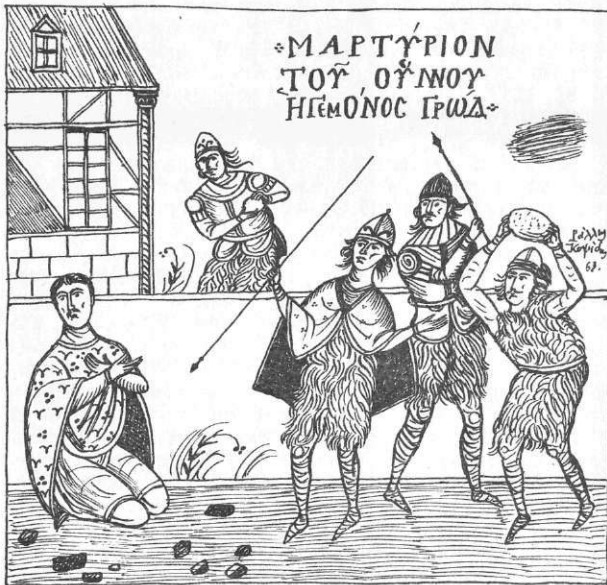
καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν γοθθικὴν ὁλόκληρον τὴν Ἁγίαν Γραφήν, πλὴν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς. Ἐκ τῆς μεταφράσεως αὐτῆς σώζονται ἀκόμη τεμάρια. Ἀπέθανεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 383. Ἐν συνεχείᾳ οἱ Βησιγόθοι ἐνδιεφέρθησαν τὸν χριστιανισμόν (Ἀρειανισμόν) εἰς τὰ ἄλλα φύλα τῶν ἀνατολικῶν Γερμανῶν, τὰ ὅποια ἀργότερον μετεκινήθησαν πρὸς τὴν κεντρικὴν καὶ ἀνατολικὴν Εὐρώπην. Ὁ χριστιανισμὸς ἀνεπτύχθη πολὺ τὸν Δ' αἰῶνα, παρὰ τὸν Δούναβιν, ὡς δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῶν συνόδων τὰς ὁποίας ἔχομεν τὸ 343 εἰς τὴν Σαρδικίαν, τὸ 358 εἰς Σίρμιον, τὸ 366 εἰς Σιγγηδόνα (παρὰ τὸ Βελιγράδιον). Ἐπιδρομαὶ ὅμως τῶν Οὐννῶν τοῦ Ἀττίλα ἐξώντωσαν τὸν χριστιανικὸν πληθυσμὸν τῶν πόλεων καὶ ἐλήστευσαν τὰς ἐκκλησίας. Τὸν ΣΤ' αἰῶνα, συντελήσαν τὴν καταστροφήν οἱ Ἀβαροὶ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν διατήρησιν τῆς πίστεως μόνον εἰς μερικὰς ὠχυρωμένους πόλεις καὶ πτυχὰς ὀρέων.

Διὰ τὰ γερμανικὰ αὐτὰ φύλα τῶν Γότθων ἐδειξεν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ ὁ Χρυσόστομος, «μαθὼν δὲ τινὰς τῶν νομῶν παρὰ τὸν οἶστρον ἐσκηνωμένας διψῆν σωτηρίας... ἐπεζητήσαν ἄνδρας τὴν ἀποστολικὴν φιλοπονίαν ἐζηλωκότας καὶ τοὺς ἐκείνους ἐπέστησεν. Ἐγὼ δὲ καὶ γράμμασιν ἐντετύχηκα παρ' αὐτοῦ», γράφει ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Θεοδώρητος, «γράφει πρὸς Λεόντιον τὸν Ἀγκύρας ἐπίσκοπον, δι' ὧν καὶ τῶν Σκυθῶν ἐδήλωσε τὴν μεταβολὴν καὶ πεμφθῆναι ἄνδρας πρὸς τὴν τοῦτον ποδηγίαν ἐπιτηδεῖους ἡξίωσεν» (Ἐκκλ. Ἰστ. V, κεφ. ΛΑ', PG 82, 1257-1258). Ἰδιαίτερός δὲ ἐνδιαφέρθη διὰ τοῦ ὀρθοδόξου Γότθους, τοὺς ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὅποιοι ὡς φαίνεται ἦσαν μισθοφόροι. Ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεοδώρητος, τοὺς παρεχώρησε ναὸν καὶ ὠρισε νὰ τελῆται ἡ Θ. Λειτουργία γοθθιστῆ, «ὁμογλώττους γὰρ ἐκείνοις πρεσβυτέρους καὶ διακόνους καὶ τοὺς τοὺς τὰ θεῖα ὑπαναγινώσκοντας λόγια προβαλλόμενος, μίαν ταύτην ἀπένειμεν Ἐκκλησίαν καὶ διὰ τοῦτο πολλοὺς τῶν πλανωμένων ἐθήρευσε. αὐτὸς τε γὰρ τὰ πλείστα ἐκείσε φοιτῶν τε διελέγετο ἐρημνευτῆ χρόμενος τῷ ἑκατέρῳ γλώσσῃ ἐπισταμένῳ τινί» (Ἐκκλ. Ἰστ. V, κεφ. Λ', PG 82, 1257). Τὴν ἡμέραν μάλιστα τοῦ Πάσχα τοῦ 399 ὡμίλησεν ὁ ἴδιος διὰ τὴν κλήσιν τῶν ἔθνικῶν καὶ τῶν βαρβάρων εἰς τὸν χριστιανισμόν, πλέξας τὸ ἐγκώμιον τῆς εὐσεβείας τῶν Γότθων (Ὁμιλία, λεχθεῖσα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ ἐπὶ Παύλου Γότθων ἀναγνόντων καὶ πρεσβυτέρων Γότθου προσομιλήσαντος, PG 63, 499-510). Διὰ καλύτεραν δὲ ἀνάπτυξιν τῆς ἱεραποστολικῆς προσπάθειας μεταξὺ τῶν Γότθων τῆς Ἀσίας ἐχειροτονήσαν ἐπίσκοπον τὸν Οὐνίλαν. «Οὐνίλας, ὁ ἐπίσκοπος ὁ θαυμάσιος ἐκείνους, ὄν πρῶτην ἐχειροτόνησα καὶ ἐπεμψα εἰς Γοθθίαν, πολλὰ καὶ μεγάλη καταρθώσας ἐκοιμήθη» (Ἐπιστ. ΙΔ' πρὸς Ὀλυμπιάδα, PG 52, 618). Ἀκόμη ὑπάρχουν πληροφορίες ὅτι ὁ Χρυσόστομος διωργάνωσεν ἱεραποστολὰς εἰς τὴν Κελτικὴν.

Ἱεραποστολικά προσπάθεια μεταξὺ τῶν γερμανικῶν φυλῶν σημειοῦνται καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἔγιναν χριστιανοὶ καὶ οἱ Γερμανοὶ Ἐρουλοὶ, ἐγκατασταθέντες νοτιῶς τοῦ Δούναβεως, πλησίον τῆς περιοχῆς τοῦ σημερινοῦ Βελιγραδίου. Ὅπως σημειώνει ὁ Προκόπιος, «ἐπεὶ Ἰουστινιανὸς τὴν βασιλείαν παρέλαβε, χώρα τε ἀγαθὴ καὶ ἄλλοις χρήμασιν αὐτοὺς δωρησάμενος, ἑταιρείαν λέγεσθαι τε παντελῶς ἴσχυσε καὶ χριστιανούς γενέσθαι ἅπαντας ἐπεισεν» (Γοθθ. Πόλεμοι, ἐκδ. Βόννης II 14, σ. 204). Καὶ ὁ Εὐάγγελος ὁ Σχολαστικὸς προσθεῖ: «Ἐρουλοὶ ποταμὸν Ἰστρον ἤδη διαβάσαντες, ὅτε τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν Ἀναστάσιος διεκυβέρνα, φιλοφρονηθέντες ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ, χρήμασι μεγάλοις αὐτοῖς δωρησάμενοι, πασσοῦδι χριστιανοὶ γέγονασιν καὶ τὴν διαίταν ἐπὶ τὸ ἡμερώτερον μετέβαλον» (Ἐκκ. Ἰστ. IV, κεφ. Κ', PG 86, 2740). Ὁ βασιλεὺς τῶν Γερμανῶν Ἐρουλῶν ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐβαπτίσθη, ἀνάδοχος δὲ ἦτο ὁ ἴδιος ὁ Ἰουστινιανός. Ἡ βάρβαρος φυλὴ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐξημερώθη καὶ ἔλαβε τοὺς νόμους καὶ τὰ ἤθη τῶν χριστιανῶν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος διάφοροι ἱεραποστολοὶ ἐργάσθησαν καὶ διὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Οὐννῶν οἱ ὅποιοι, ὡς εἶδομεν, ἀποθήσαντες ἡ ὑποτάξαντες τοὺς Γότθους, κατέλαβον τὰς βορείως τοῦ Εὐξείνου Πόντου περιοχάς. Συμφώνως πρὸς ἀρχαίαν μαρτυρίαν, ὁ ἐπίσκοπος Θεόκτιστος, τῆς παρὰ τὸν Πόντον Ἀλβανίας, μετέβη

πρός τους βορείως των Καυκασίων πυλών εγκαταστημένου Ούννου (Σαβείρους) και έκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιον. Πολλοί ἐκ τῶν Ούννων ἐβαπτίσθησαν, ὁ δὲ Θεόκτιστος μετέφρασεν εἰς τὴν οὐννικὴν γλῶσσαν τὴν Ἁγίαν Γραφήν. Μόλις ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστίνος ἐπληροφόρηθη τὸ γεγονός, ἔδειξε μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν βαρβάρων αὐτῶν φυλῶν καὶ ἔστειλεν εἰς τοὺς ἱεραποστόλους φορτία ἀλεύρου, οἴνου, ἐλαίου, ὑφασμάτων. Τὸ ἔργον τοῦ Θεοκτίστου συνέχισεν εἰς Ἀρμένιος ἐπίσκοπος. Ἐκτίσεν ναὸν καὶ πρόετρεψε τοὺς κατοίκους νὰ καλλιεργοῦν δημητριακοὺς καρπούς. Ὡς γνωστὸν οἱ Οὐννοὶ δὲν ἐγκαθίσταντο εἰς μίαν χώραν, λόγῳ τῆς δυσκολίας τῶν νὰ καλλιεργοῦν τὴν γῆν καὶ τῆς συνηθείας τῶν νὰ συντηροῦνται ἀπὸ πολεμικὰς ἐπιδρομὰς. Ὅπως σημειῶναι ὁ ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς Ζαχαρίας ὁ ρήτωρ, «ἐκ τοιούτων νεοτερισμῶν οἱ ἄρχοντες τῶν εἰδωλολατρῶν ἐμαυθίσαν τόσον, ὥστε ηὐχαριστοῦντο ἀναστρεφόμενοι μετὰ τοιούτου ἀνδρός, τὸν ἐτίμων καὶ τὸν ἐκάλουν νὰ ἐπισκεφθῆ τὰς χώρας τῶν καὶ νὰ διδάξῃ τὸν ἐπὶ ὑπὸ τῶν ἐκείνων». Ἀργότερον, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, νέαι πρόοδοι ἐσημειώθησαν εἰς τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Ούννων. Ὁ βασιλεὺς τῶν Γρῶδ, ἐπηρεασθεὶς ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸν πολιτισμὸν καὶ

Μαρτύριον τοῦ Οὐννου ἡγεμόνος Γρῶδ.

τὸ ἦθος τῶν χριστιανῶν τῆς Κριμαίας, ἀπεφάσισε νὰ ἀπασθῆ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου τὸν ὑπεδέχθη μὲ χαρὰν ὁ Ἰουστινιανός, κατηχήθη καὶ ἐβαπτίσθη. Πολλοί ἐκ τῶν ὑπηκόων του ἐν συνεχείᾳ προσῆλθον εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ κατέστρεψαν τὰ παλαιὰ ἄργυρὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν τῶν. Οἱ εἰδωλολάτραι ὁμῶς ἱερεῖς κατῴρθωσαν νὰ ὑποκινήσουν ἐναντίον τοῦ νεοφωτιστοῦ ἡγεμόνος ἐπανάστασιν καὶ ὁ Γρῶδ ἐπεσφράγισε τὴν ζωὴν του μὲ τὸ βᾶπτισμα τοῦ αἵματος. Τὸ μαρτύριον τοῦ Οὐννου ἡγεμόνος ἀποτελεῖ μίαν συγκινητικὴν πτυχήν τῆς ἱστορίας τῆς διεισδύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὰ βαρβαρικά αὐτὰ φύλα καὶ μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσωμεν κατὰ ἀπὸ τὸ τραγικὸν μεγαλεῖον τῆς.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνας τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἔφθασε καὶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν μυθὸν τοῦ Εὐξείνου πόντου. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς ὁμῶς τῶν διαφόρων φύλων τῆς Κολχίδος, τῆς περιοχῆς μεταξύ Καυκάσου καὶ Κασπίας, συνετελέσθη βαθμιαίως. Τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν φύλων τούτων ἦσαν κατὰ μῆκος τῆς παραλίας, νοτίως μὲν τοῦ ποταμοῦ Φάσιδος οἱ Μαλεχόνες, οἱ Ζυδρείται, οἱ Λαζοὶ -οὶ καὶ σημαντικώτεροι, ἐκ τῶν ὁποίων ὅλοι οἱ Κόλλοι ἀργότερον ὀνομάσθησαν Λαζοί -, βορείως δὲ τοῦ ποταμοῦ Φάσιδος οἱ Ἀψίλοι, οἱ Ἀβασγοί, οἱ Σανίγαι, περὶ τὴν Διοσκουριάδα ἢ Σεβαστούπολιν, οἱ Κοραζοί, περὶ τὸν ποταμὸν Κόρακα καὶ εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τῆς Κολχίδος οἱ Ἠνίοχοι καὶ Σοάνες. Οἱ περισσότεροι ἐξ

αὐτῶν ἦσαν συνήθως ὑπήκοοι τῶν Λαζῶν (Μητρ. Τραπεζούντος Χρυσάνθου, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος, Ἀθήναι 1933, σ. 40). Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας κατοικοῦν οἱ Μέσχοι ἢ Μαύραλοι, ἀνατολικώτερον δὲ οἱ Ἴβηρες. Ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας κηρύττων τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὴν Θράκην, τὸ Βυζάντιον, τὴν Βιθυνίαν, τὸν Πόντον, τὴν Λαζικὴν καὶ Σκυθίαν, ἐπεσκέφη τὰς σημαντικώτερας παραλίους πόλεις τῆς Κολχίδος καὶ τοῦ Πόντου (Νικήτα Παφλαγόνος, Λόγος εἰς τὸν Ἄγιον Ἀνδρέαν, PG 105, 64-68). Κύριοι ὁμῶς φορεῖς τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς ἦσαν οἱ χριστιανοὶ ἔμποροι, οἱ αἰχμάλωτοι καὶ κυρίως οἱ φλογεροὶ μοναχοὶ τοῦ Δ' αἰῶνος. Ἡ εὐκολος ἐπαφὴ μὲ διαφόρους παραλίους χριστιανικὰς πόλεις τοῦ Πόντου συνετέλεσεν εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν Λαζῶν. Ὁ πλῆρης ὁμῶς ἐκχριστιανισμὸς τῶν συνετελέσθη τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ἐπὶ Ἰουστίνου Α' (522), ὅταν ὁ βασιλεὺς τῶν Λαζῶν Τζάθος «ἤλθε πρὸς Ἰουστίνον εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ παρεκάλεσε τὸν βασιλέα χριστιανὸν αὐτὸν γενέσθαι καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἀναγορευθῆναι βασιλεῖα τῶν Λαζῶν» (Θεοφάνους, Χρονογραφία, Α', ἐκδ. Βόννης, σ. 259). Ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Λαζικὴν, τὸν ἐμῆθησαν ὅλοι οἱ ὑπήκοοι του. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Λαζῶν εἰχεν ὡς ἄμεσον ἀντίκτυπον τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ εἰς τοὺς ὑποτελεῖς εἰς αὐτοὺς λαοὺς. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ Ἐκκλησία τῶν Λαζῶν ἦτο κανονικῶς ὀργανωμένη, ἔχουσα ἐπισκόπους, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἀπέστειλλον ἱερεῖς πρὸς τὰ ὑπ' αὐτοῦς ὑπαγόμενα φύλα (Προκοπίου, Γοτθ. Πόλεμος IV, 2, ἐκδ. Βόννης, σ. 466). Διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ περιωρίσθη νὰ ἀνακαινίσῃ τὴν ἐκκλησίαν, «ἀρχαίαν τε οὖσαν καὶ σαθρὰν τῇ οἰκοδομίᾳ γεγεννημένην» (Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, III, 7, 6-8). Εἰς τὸν κατάλογον τῶν Μητροπόλεων τοῦ Ψευδοεπιφανίου (650) ἀναφέρεται ἡ ἐπαρχία «Λαζικῆς» μὲ μητροπολίτην τὸν Φάσιδος καὶ 4 ἐπισκόπους: Ροδοπόλεως, Σανισινῶν, Πετρῶν ἢ Πέτρας καὶ Ζιγανέων. Ὁ Πέτρας Θεόδωρος καὶ ὁ Φάσιδος Ἰωάννης ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ΣΤ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (680-681).

Ὅπως ἀναφέρει ὁ Λατίνος ἱστορικὸς Ρουφίνος καὶ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφοριῶν τούτου, ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, περὶ τὸ 330 μ.Χ., ἐγνώρισαν τὸν Χριστὸν καὶ οἱ Ἴβηρες (Γεωργιανοὶ) ἀπὸ μίαν χριστιανὴν αἰχμάλωτον ἐκ Καππαδοκίας ὀνόματι Νίνα. Εἰς τὴν διάδοσιν τῆς πίστεως ἐβοήθησαν πολὺ αἱ θεραπειαί, τὰς ὁποίας ἐπετέλεσεν ἡ πλήρης πίστεως ἐκείνη χριστιανή, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ θεραπεία τοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως τῶν Ἴβήρων καὶ τῆς βασιλισσῆς (τὴν ἱστορίαν αὐτὴν διηγήθη εἰς τὸν Ρουφίνον, ὁ ὁποῖος τὴν παραθέτει εἰς τὴν κατὰ τὸ 403 συνταχθεῖσαν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν του, ὁ Ἴβηρ πρίγκιψ Μπακούριζ). Κατόπιν τούτου οἱ Ἴβηρες ἔστειλαν πρεσβείαν πρὸς τὸν Μ. Κωνσταντίνον, διὰ τῆς ὁποίας παρεκάλουν νὰ τοὺς στείλῃ ἐπισκόπους καὶ ἄλλους κληρικοὺς, «πιστεύειν γὰρ εἰλικρινῶς ἔλεγον τὸν Χριστὸν» (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστ., PG 67, 129, 132, 133). Καὶ ὁ Θεοφάνης σημειῶναι, ὅτι ἐπὶ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου «πλείστα τῶν ἐθνῶν ἐφωτίσθησαν τῷ Χριστῷ προσδραμόντα... ὁμοίως καὶ οἱ Ἴβηρες» (Χρονογραφία, Α', ἐκδ. Βόννης, σ. 34-35). Εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τὴν Γεωργίαν ἐβοήθησαν καὶ χριστιανοὶ στρατιῶται, οἱ ὁποῖοι ἔρχοντο ἀπὸ τὰς πλησιοχώρους ἐπαρχίας. Ὡς πρῶτος ἐπίσκοπος Ἴβήρων φέρεται ὁ Ἕλλην Ἰωάννης (326-332), ἀποσταλεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ τοῦ Γεωργιανοῦ βασιλέως Μηριάν (263-342). Διάδοχοί του δὲ οἱ Ἕλληνες Ἰακῶβ (332-360), Ἠλίας (375-394), Συμεῶν (395-411), Ἰωνᾶς (412-415), Ἰωάννης Β' (416-418) καὶ ἄλλοι (Γενναδίου, μητροπολίτου Ἠλιουπόλεως καὶ Θείρων, Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Α', Ἀθήναι 1953, σ. 317). Πρὲς πάντως νὰ σημειωθῆ ὅτι αἱ πληροφορίες τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Ἴβήρων, παρουσιάζονται συχνά συγκεχυμέναι. Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀρμένιος πατριάρχης Βαρτανέος, υἱὸς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Φωτιστοῦ, κατέστησε καθολικὸν τῆς Ἴβηρίας τὸν πρεσβύτερον αὐτοῦ υἱὸν Γρηγόριον, ἐκτοτε δὲ ἤρχισαν στενότεραι σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἐνεκα τῶν ὁποίων ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἴβηρίας ἐγενεν ἐπ' ὀλίγον μονοφυσικὴ, ἐπιστρέψασα εἰς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν περὶ τὸ 608. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ πληροφορία τὴν ὁποίαν μᾶς διασώζουν ὁ Μαλάλας καὶ ὁ Θεοφάνης (Χρονογρα-

φία, Α', έκδοσις Βόννης, 336), κατά την οποίαν ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰβήρων Ζαμαναρσός προσήλθεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ μεθ' ὄλων τῶν ὁμοφύλων του. «Τούτῳ τῷ ἔτει ὁ τῶν Ἰβήρων βασιλεὺς Ζαμαναρσός ἦλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα Ἰουστινιανὸν μετὰ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν συγκλητικῶν αὐτοῦ, παρακαλῶν αὐτὸν τοῦ εἶναι αὐτὸν σύμμαχον Ῥωμαίοις καὶ φίλον γνήσιον, ὁ δὲ βασιλεὺς τὴν τοιαύτην προαίρεσιν ἀποδεξάμενος, πολλὰ αὐτὸν ἐφιλοτιμήσατο καὶ τοὺς αὐτοῦ συγκλητικούς· ὁμοίως δὲ ἡ αὐγούστα τῇ αὐτοῦ γυναικὶ κόσμια παντοῖα διὰ μαργαριτῶν ἐχαρίσατο καὶ ἀπέλυσεν αὐτοὺς ἐν εἰρήνῃ εἰς τὴν ἰδίαν βασιλείαν» (Θεοφάνους, Χρονογραφία, Α', σ. 336). Πιθανῶς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν νὰ συνεπλήρωθῃ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Ἰβηρίας. Ἡ κάτω Ἰβηρία ἐξηρτάτο κατ' ἀρχὰς ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπέκτησε τὴν αὐτονομίαν τῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἐνῶ ἡ ἄνω Ἰβηρία ἐξαρτωμένη ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας ἔγινεν ἀνεξάρτητος ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042-1054) (Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Α', Ἀθήναι 1948, σ. 250).

Ἐπὶ Ἰουστινιανὸν προσήλθον εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ οἱ Ἀβασγοί, οἱ ὁποῖοι διέμενον πέραν τῆς πόλεως Πέτρας, ἀπὸ τῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου ἕως τῶν ὄρεων τοῦ Καυκάσου. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔζων εἰς κατὰστασιν βαρβαρότητος, με πρωτογόνους εἰδωλολατρικὰς ἀντιλήψεις, «ἄλση τε καὶ ὕλας ἐσέβοντο, θεοὺς γάρ τὰ δένδρα βαρβάρῳ τινὶ ἀφελείᾳ ὑπώπευον εἶναι» (Προκοπίου, Γοτθ. Πόλεμοι IV, 3 ΑΑ 18 20). Οἱ βασιλεῖς τῶν συνήθιζον νὰ ἐνουχιζοῦν τοὺς ὠραίους ἐφήβους καὶ νὰ τοὺς πωλοῦν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς. Μετὰ τὴν εἰσοδὸν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὰ αὐστηρὰ μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τοῦ ἐξανδραποδισμοῦ τῶν νέων, τὰ ἄγρια ἦθη ὑποχωροῦν καὶ μία νέα ζωὴ ἀρχίζει εἰς τὴν χώραν: «Ἄπαντα ἐν Ἀβασγοῖς ἐπὶ τὸ ἡμερώτερον τετύχηκε μεταμπίσχεσθαι» (Προκοπίου, Γοτθ. Πόλεμοι, IV, 3 D 11). Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐδείξεν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἱεραποστολικὴν ἐργασίαν: «Ἱερὸν τῆς Θεοτόκου ἐν Ἀβασγοῖς οἰκοδομησάμενος, ἱερέας αὐτοῖς κατεστήσατο, ὅθεν ἐς τὸ ἀκριβέστερον τὰ τῶν χριστιανῶν ἐξέμαθον δόγματα» (Εὐαγγερίου Σχολαστικοῦ, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, KB', PG 86, 2740) καὶ «ἅπαντα ἦθη τῶν χριστιανῶν» (Προκοπίου, ἐνθ. ἀν., IV 3 D 23).

Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν διεδόθη ὁ χριστιανισμὸς καὶ εἰς τοὺς Τζάνους, βάρβαρον, ἀνυπότακτον φύλον, τὰ ὁποῖα κατοικοῦν τοὺς νοτίως τῆς Τραπεζούντος ἀγκῶνας τοῦ Παρυάδρου ὄρους καὶ τὰς νοτιοδυτικὰς διακλαδώσεις τοῦ Σκοιδίου μέχρι τοῦ Ἄλφου ποταμοῦ. Ὅταν ὁ στρατηγὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Σίττας καθυπέταξε τοὺς Τζάνους «καὶ τὴν τε δόξαν ἐπὶ τὸ εὐσεβὲς ἀδικία μετέθεντο ἅπαντες, χριστιανοὶ γεγεννημένοι, τὴν τε δαίταν ἐπὶ τὸ ἡμερώτερον μεθρημόσαντο» (Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, III, 6, ἐκδ. Βόννης, σ. 258). Ἄφησαν τὰς ληστείας καὶ ἤρχισαν νὰ ὑπηρετοῦν εἰς τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα, διακρινόμενοι ἔκτοτε εἰς τοὺς πολέμους διὰ τὴν ἀνδρείαν τῶν. Διὰ τὰ ἀποφουχητὰ μελλοντικὴ ἀπομόνωσις καὶ ἀνταρσία τῶν Τζάνων εἰς τὰς ἀπροσίτους καὶ δασώδεις περιοχὰς τῶν, ὁ Ἰουστινιανὸς διέταξε τὴν διάνοιξιν μεγάλων («ἱπασίμων») ὁδῶν, διευκολύνων οὕτω τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν Τζάνων μετὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίσεν «ἐκκλησίαν τοῖς Τζάνοις ἐν χωρίῳ Σχουαλίχων», ἐπὶ τῆς κοιλάδος τοῦ ποταμοῦ Ὁφως, «ἱερεῖσθαι τε διεπράξατο καὶ μυστηρίων μεταλαμβάνειν, λιταῖς τε τὸν θεὸν ἱεροδοῦσθαι, καὶ τὰ ἄλλα ἐξοσιοῦσθαι, συνιέντες ὡς ἄνθρωποι εἶεν» (Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, III, 6, ἐκδ. Βόννης, σ. 258). Οἱ ἐκχριστιανισθέντες Τζάνοι ἔμειναν πιστοὶ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ἐπανειλημμένως ἠγωνίσθησαν ἡρωϊκῶς διὰ τὴν ἄμυναν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὸ μέγα ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν λαῶν τοῦ Καυκάσου καὶ ἰδίως ἐπὶ Ἰουστινιανὸν πιθανῶς σχετίζεται μετὰ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς διὰ ξηρὰς ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν Ἄνω Ἀνατολήν (μέσω κοιλάδος Κύρου, Κασπίας, τῆς κοιλάδος τοῦ Ὁζου καὶ Σαμαρκάνδης). Ἡ διὰ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας κυρία ἄρτηρις, λόγῳ τῶν ἀλλεπαλλήλων πολέμων μετὰ τοὺς Πέρσας, κάθε τόσο ἀπεκλείετο. Δὲν θὰ ἦτο ὅμως, νομιζομεν, δίκαιον νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ κύριον αἶτιον, ἐὰν ληφθῇ ὑπ'

ὄψιν τὸ ἀναμφισβήτητον θρησκευτικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος συνετελέσθη καὶ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ἀρμενίων ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Φωτιστοῦ († 325) βοηθουμένου καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων ἱερέων. Δὲν ἐπεκτεινόμεθα ὅμως εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν συναφῶν γεγονότων, δοθέντος ὅτι ἐνδιαφερόμεθα κυρίως διὰ τὰ μετὰ τὸ 330 γεγονότα (βλ. Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία).

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος, ὁ Φωτιστὴς τῶν Ἀρμενίων.

Ὁ χριστιανισμὸς εἶχε διαδοθῆ ἐπαρκῶς εἰς Περσίαν ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Πολλοὶ αἰχμάλωτοι, ἀπαχθέντες ἐκ τῆς Κοίλης Συρίας εἰς Περσίαν, ἱδρυσαν ἐκεῖ χριστιανικὰς κοινότητας, μετὰ τὴν τούτων δὲ φέρεται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας Δημητριάδης. Εἰς τὸν κατάλογον τῶν Πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀναφέρεται καὶ ἐπίσκοπος Περσίας. Τὸ 330 περίπου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, εἰς ἐπιστολῆν του πρὸς τὸν Πέρσην βασιλέα Σασάφ, ἐκφράζει τὴν χαρὰν του διὰ τὴν ἀνθισιν τῆς Περσικῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὰ μέσα ὅμως τοῦ Δ' αἰῶνος ἐκνήρυθη σκληρότατος διωγμὸς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, ὑποκινούμενος ὑπὸ τῆς ἀρχαίας περσικῆς θρησκείας, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τῶν μεταξὺ Περσῶν καὶ Βυζαντινῶν πολέμων, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν εὐθὺς μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον. Οἱ Πέρσαι ἠγέμονες ὑπέβλεπον πάντοτε τοὺς χριστιανούς, ἰδίως ὅμως μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπὸ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους, μεγάλο των ἀντιπάλων, τοὺς ἐθεώρουν ξενοκινήτους. Κατὰ τὸν Νικηφόρον Κάλλιστον, οἱ μάρτυρες τοῦ διωγμοῦ τούτου, ὅστις διήρκεσε 40 ἔτη, ἀνήλθον εἰς 46.000, μετὰ τὴν αὐτῶν δὲ ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα 24 ἐπισκόπων. Τὰ μαρτύρια ὑπῆρξαν ἀφαντάστου ἀγριότητος.

Ἡ πίστις ὅμως καὶ ἡ καταπληκτικὴ ἀνδρεία τῶν χριστιανῶν ἐθριάμβευσεν καὶ πάλιν. Ὁ ἠρωϊσμὸς καὶ ἡ ἀγιότης τῶν μαρτύρων προσεῖλκυσαν πολλοὺς Πέρσας εἰδωλολάτρων εἰς τὸν χριστιανισμὸν. Μετὰ τὴν παύσιν τοῦ διωγμοῦ, ἐκτίσθησαν μεγαλοπρεπῆ «μαρτύρια», ναοὶ καὶ μοναὶ εἰς ὅλην τὴν χώραν. Τέλη τοῦ Δ' καὶ ἀρχὰς Ε' αἰῶνος, ἐποχὴν διακοπῆς τῶν διωγμῶν, ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια διεδόθη εὐρύτατα καὶ μάλιστα μετὰ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ἡ δὲ Ἐκκλησία ὀργανώθη. Ὑπάρχουν πληροφοροίαι ὅτι καὶ ὁ ἰ. Χρυσόστομος ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν Ἱεραποστολὴν τῆς Περσίας (ἰδὲ ἐπιστολὴν ΙΔ' πρὸς Ὀλυμπιάδα, PG 52, 618). Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος, ἡ Ἐκκλησία τῆς Περσίας ἠριθμεῖ 5 Μητροπόλεις καὶ 30 Ἐπισκόπους, εἶχεν ἀξιοσημεῖωτον χριστιανικὴν φιλολο-

γίαν εις τὴν ἐπιτοπιαν γλώσσαν καὶ ἀνθοῦντα μοναχισμόν. Οἱ ἄσκηται ὠνομάζοντο «Υἱοὶ τῆς Διαθήκης». Τὸ 410 συνεκλήθη, εἰς τὴν ἐκ δύο πόλεων ἀποτελουμένην πρωτεύουσαν Σελεύκειαν Κτησιφῶντα, σύνοδος, ἡ ὁποία ὥρισε τὸν ἐπίσκοπον τῆς πόλεως ταύτης, ἀρχηγὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Περσίας.

Ἡ ἐξάπλωσις ὅμως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Περσίαν ἀνεμετώπισε φοβερώτατα ἐμπόδια. Κατὰ τὸ 420, ὁ βασιλεὺς Ἰσδιγέρδης ἐξαπέλυσε ἀμείλικτον διωγμὸν πρωτοφανοῦς βαρβαρότητος. Κατ' αὐτὸν ἐμαρτύρησε καὶ ὁ ὀνομαστός διάκονος Βενιαμίν, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐργασθῆ ἱεραποστολικῶς, μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρῶν. Πολλοὶ Πέρσαι ἱεραπόστολοι εἰργάσθησαν μὲ ἐνθουσιασμόν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Ἐδδαγγελίου. Περίφημος ὑπῆρξεν ὁ Πυθίων, ὁ ὁποῖος εἰργάσθη μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν εἰς τὴν Μηδιαν καὶ τὴν Κοιλάδα τοῦ Τίγρητος. Προσελίκυσεν εἰς τὸν Χριστὸν πολλοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Ζωρούστρου, ἀνωτάτους ἀξιωματοῦχους, καὶ ἔκτισε ναοὺς. Τὸ μέγα ἔργον του ἐπεσφράγισε μὲ τὸ αἷμα του, μαρτυρήσας κατὰ τὸν διωγμὸν, ὁ ὁποῖος ἐξαπέλυθη καὶ πάλιν ἄγριος τὸ 446.

Οἱ διωγμοὶ ἐκόπασαν ὅταν εἰς τὴν Περσίαν ἐπεκράτησεν ὁ Νεστοριανισμὸς. Εἰς τὴν ἐπικράτησιν ταύτην συνετέλεσαν ἀσφαλῶς πολὺ καὶ ἡ ἀνυπομονησία τῶν Περσῶν χριστιανῶν, νὰ δεῖξουν ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητοι τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ κληρικοὶ τῆς Περσίας ἐσπούδασαν εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Ἐδέσσης (Συρία), εἰς τὴν ὁποίαν ἐδέσποζεν ὁ Νεστοριανισμὸς. Ὅταν δὲ ἐπὶ Ζήνωνος ἐκλείσθη ἡ Σχολὴ τῆς Ἐδέσσης ὡς Νεστοριανικὴ, διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ κατέφυγον εἰς τὴν παρὰ τὰ σύνορα Νισιβὴν τῆς Περσίας (489), ἐνισχύσαντες τὸ νεστοριανικὸν στοιχεῖον. Ἡ ὀλοτελής ἀπομάκρυνσις τῆς Περσικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν συνετελέσθη τὰ τέλη τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος. Πρῶτος νεστοριανὸς πατριάρχης ὑπῆρξεν ὁ Βαβαῖος (499), κύριος δὲ διοργανωτῆς τῶν νεστοριανῶν τῆς Περσίας ὁ Πατριάρχης Μάρ Ἀβᾶς ὁ Α' (536), ὁ ὁποῖος εἶχε προηγουμένως ἐπισκεφθῆ τὸ Βυζάντιον.

Ἡ ἐξέλιξις αὐτῆς τῆς Περσικῆς Ἐκκλησίας ἐπέτεινε διείσδυσιν πρὸς τὴν κεντρικὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀπὸ Ἀνατολῆν. Ἐν πρώτοις πολλοὶ ἐκ τῶν παραμενοντων εἰς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, οἱ Μελχίται (ἀπὸ τὸ συριακὸν malka=αὐτοκράτωρ) ὅπως ὠνομάζοντο, λόγῳ τῶν σχέσεών των μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἐξ αἰτίας τῶν πιέσεων Περσῶν καὶ Νεστοριανῶν μετεκινήθησαν πρὸς Ἀνατολάς, μεταφέροντες τὸν χριστιανισμόν εἰς Τασκένδην, Σαμαρκάνδην (σημερινὸν Ρωσικὸν Τουρκεστάν), εἰς τὰ τουρκικὰ φύλα τῆς Κασπίας Θαλάσσης, εἰς τὴν Σογδιανήν, τὸ Κορασάν, τὴν Τρανσοξιανήν καὶ τὸ Κβάραεζμ (P. Catrice, Les Missions Orthodoxes, ἐν Histoire des Missions Catholiques, II, Paris 1958, σ. 250). Εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἀσίαν, τουλάχιστον κατὰ μῆκος τῶν ἐμπορικῶν ἀρτηριῶν Βυζαντίου, Περσίας, Ἀπὸ Ἀνατολῆς, πολὺ συνετέλεσαν ἐπίσης διάφοροι χριστιανοὶ ἔμποροι. Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος ἔχομεν πληροφορίας ὅτι ὑπῆρχαν χριστιανοὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βακτριανῆς (Β. Ἀφγανιστάν-Νότιον Ρωσικὸν Τουρκεστάν). Τὸ 478 ὁ Πέρσης αὐτοκράτωρ Kawad εὗρε χριστιανούς μεταξὺ τῶν Οὐννων τῆς Βακτρίας καὶ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Ὄξου (John Foster, The Triumphs and Failures of the Church of the East, ἐν Student World, Geneva 1960, No 1-2, σ. 52).

Κυρίως ὅμως οἱ Νεστοριανοί, ὅταν τοὺς ἀπεκλείσθη ἡ δυνατότης δράσεως πρὸς δυσμὰς, ἀνέπτυξαν μοναδικὴν ἱεραποστολικὴν δραστηριότητα πρὸς ἀνατολάς, διαδόσαντες τὸ Ἐδαγγέλιον εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἀσίαν καὶ φθάσαντες μέχρις αὐτῆς τῆς Κίνας, ἥδη ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἀργότερον δὲ μέχρι τῶν ἀκτῶν σχεδὸν τῆς Κιτρινῆς Θαλάσσης (βλ. Ἀν. Γιαννουλάτου, Ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾶσις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς εἰς κεντρικὴν καὶ ἀνατολικὴν Ἀσίαν, ἐν «Πορευθέντες», Ἀθῆναι 1961, σ. 28-31). Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς μουσουλμανικῆς εἰσβολῆς (Ζ' αἰών), ἡ Ἐκκλησία τῆς Περσίας εἶχεν 80 Ἐπισκοπὰς, αἱ ὁποῖαι ἐξετείνοντο ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς Ἀρμενίας ἕως τῶν Νοτίων Ἰνδιῶν. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, Βυζαντινὸς γεωγράφος καὶ μετέπειτα μοναχὸς εἰς τὸ Σινᾶ (ΣΤ' αἰών), «καὶ ἐπὶ Βάκτροις καὶ Οὐννοῖς καὶ Πέρσαις καὶ λοιποῖς Ἰνδοῖς καὶ Περσαρμενιοῖς

καὶ Μῆδοις καὶ Ἐλαμίταις καὶ πάσῃ τῇ χώρᾳ Περσίδος καὶ ἐκκλησίαι ἄπειροι καὶ χριστιανοὶ λαοὶ πάμπολλοι καὶ μάρτυρες πολλοὶ καὶ μονάζοντες ἡσυχασταί» (Κοσμά Ἰνδικοπλεύστου, Χριστιανικὴ Τοπογραφία, PG 88, 169). Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν μεγάλῃ νῆσον Κεϋλάνην, νοτίως τῶν Ἰνδιῶν εὗρισκομένην, ὁ Βυζαντινὸς ταξιδιώτης εὗρε πολλοὺς χριστιανούς. Εἰς τὴν μεγάλῃν αὐτὴν νῆσον, ὅπου τόσο ἔμποροι ἤρχοντο ἐκ τῆς Συρίας, Περσίας, Αἰθιοπίας, διὰ νὰ ἀνταλλάξουν τὰ προϊόντα των μὲ ὅσα ἔφερον οἱ ἔμποροι τῆς Κίνας καὶ τῶν Ἰνδιῶν, ὡς φαίνεται ἐνωρὶς διεδόθη τὸ Ἐδαγγέλιον. Ὁ Κοσμάς ἀναφέρει ἐπίσης, ὅτι ὑπῆρχαν χριστιανικαὶ κοινότητες κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τῶν Ἰνδιῶν, τοῦ Μαλαμπάρ, διάφορα δὲ ἄλλα κείμενα μᾶς πληροφοροῦν διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς κόλπους τῆς Βεγγάλης, καὶ τὰ προνόμια τὰ ὁποῖα ἀργότερα, τὸν Η' καὶ Θ' αἰῶνα, παρεχωρήθησαν ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν ἡγεμόνων τῶν Ἰνδιῶν εἰς τὰς χριστιανικὰς μειονότητες (E. Tisserant, L'Église Nestorienne, ἐν DTC, VI, σ. 197-198). Αἱ χριστιανικαὶ αὐταὶ ἐστίαὶ σχετίζονται περισσότερο μὲ τὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν τῶν Περσῶν χριστιανῶν, φανερόντων ὅμως πόσον εἶχε προχωρήσῃ ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾶσις τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν, ἤδη κατὰ τὴν πρώτῃν βυζαντινὴν περίοδον.

Ἀξιόλογος ἱεραποστολικὴ προσπάθεια ἀνεπτύχθη καὶ διὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Ἀράβων, οἱ ὁποῖοι εὗρισκοντο πρὸς νότον τῆς Αὐτοκρατορίας. Εἰς περιόδους ἀνομβρίας πολλοὶ Ἀραβες νομάδες, ἀναζητοῦντες τροφήν διὰ τὰ ζῶα των καὶ τοὺς ἑαυτοῦς των, μετεκινουνοτο πρὸς βορρᾶν, φθάνοντες συχνάκις μέχρι τῶν ὄρων τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης καὶ Εὐφράτου καὶ ἐπιχειροῦντες ἐπιδρομὰς εἰς τὰ πέριξ. Τὰ ἀραβικὰ αὐτὰ φύλα, ἐρχόμενα εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμούς, ἐδέχθησαν βαθμιαίως τὸν χριστιανισμόν. Πολλοὶ κληρικοὶ τοῦ Βυζαντίου ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Ἐδαγγελίου μεταξὺ τῶν Ἀράβων. Ὁ Χρυσόστομος, εἰς τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν πρεσβύτερον Κωνσταντῖνον, χαρακτηριστικὰ σημειώνει: «Ταῦτ' οὖν ἐννοῶν, δέσποτά μου, καὶ Φοινίκης καὶ Ἀραβίας καὶ τῶν κατὰ τὴν Ἀνατολῆν, μὴ παύσει φροντίζων Ἐκκλησιῶν, εἰδὼς ὅτι πλείονα λῆψη τὸν μισθόν» (ἐπιστ. ΣΚΑ', PG 52, 732). Σπουδαῖον ὅμως ρόλον ἐπαιζᾶν εἰς τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Ἀράβων οἱ μοναχοὶ τῆς Συρίας, Παλαστίνης καὶ Μεσοποταμίας. Ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος († 473) εἰλκυσεν ὀλόκληρον φυλὴν Ἀράβων (Σαρακηνῶν) μὲ τὸν ἀρχηγὸν των. Ὁ τελευταῖος μάλιστα βαπτισθεὶς, μετωνομάσθη Πέτρος καὶ εἰργάσθη ἱεραποστολικῶς μεταξὺ τῶν ὁμοφύλων του. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, τοὺς ὁποῖους ὠδήγησεν εἰς τὸν Ἅγιον διὰ νὰ βαπτισθοῦν, ἔστησαν τὰς σκηνὰς των πλησίον τοῦ μεγάλου ἀσκητοῦ. Ἀργότερον δὲ ἰδρῦθη δι'

Ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος καὶ οἱ Ἀραβες.

αυτὸς ἡ Ἐπισκοπὴ Παρεμβολῶν (Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, Ἱεροσολύμων, 1910, σ. 157). Ἄξια πολλῆς προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Συμεῶν τοῦ Στυλίτου († 460). Ἀδιακόπως συνέρρεον πρὸς αὐτὸν νομάδες, διὰ νὰ ἀκούσουν τὴν διδασκαλίαν του καὶ πολλοὶ ἠσπάζοντο τὸν χριστιανισμόν. Καὶ ἄλλοι σκηνίται ἦσαν ἐγκατεσπαρμένοι εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Συρίας καὶ Μεσοποταμίας, ἀσκούντες μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τοὺς Ἀραβας. Τέλος σπουδαῖον κέντρον ἱεραποστολῆς ὑπῆρξεν ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, ἐν Σεργιουπόλει. Οἱ δύο αὐτοὶ Ἅγιοι, οἱ ὁποῖοι γενικῶς ἐτιμῶντο πολὺ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, συνεκέντρωναν ἰδιαίτερος τὸν σεβασμὸν τῶν Ἀραβῶν καὶ ὑπῆρξαν κυριολεκτικῶς πνευματικοὶ μαγνήται ἐλκύοντες πολλοὺς εἰς τὴν Πίστιν (Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξάνδρεια 1951, σ. 508).

Κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, εἰς τὰ σύνορα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀνεπτύχθησαν δύο ἰσχυρὰ ἀραβικὰ κράτη: Τὸ κράτος τῶν Λακμίδων, παρὰ τὸν Εὐφράτην, καὶ τὸ βασιλεῖον τῶν Γασανιδῶν, ἀνατολικῶς τῆς Παλαιστίνης καὶ πλησίον τῶν συνόρων τῆς Ἀραβίας. Τόσον οἱ Ἕλληνες, ὅσον καὶ οἱ Πέρσαι, ἐχρησιμοποιοῦν τοὺς Ἀραβας τοῦτους εἰς τοὺς πολέμους των, κυρίως δὲ εἰς ἐπιδρομὰς. Αἱ μετακινήσεις τῶν νομάδων διὰ πολεμικοὺς ἢ ἄλλους σκοποὺς ἐντὸς τῶν πλησίων χριστιανικῶν πόλεων, συντελοῦν εἰς τὴν προσέλευσιν των εἰς τὸν χριστιανισμόν. Μεγάλην ἐπίσης δραστηριότητα διὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Ἀράβων ἀνεπτύξαν οἱ Νεστοριανοὶ καὶ οἱ Μονοφυσίται. Οἱ Γασανίδαι, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν διαφόρων μονοφυσιτῶν μοναχῶν καὶ ἐξορίστων ἐπισκόπων, προσεχώρησαν ἐνωρὶς εἰς τὸν Μονοφυσιτισμόν, ὃ δὲ ἀρχηγὸς τῶν Ἀρέθας, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ἰουστινιανὸς διὰ τὰς πρὸς τὸ Βυζάντιον στρατιωτικὰς τοῦ ὑπηρεσίας ἀπένειμε τὸν τίτλον τοῦ πατρικίου ἢ βασιλέως, ἀνέλαβε μετὰ πάθους τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ καὶ τὴν περαιτέρω διάδοσιν του εἰς τοὺς Ἀραβας. Σπουδαῖον ρόλον ἐπαιξεν ἐπίσης εἰς αὐτὴν ὁ δραστήριος Ἰάκωβος Βαραδαῖος (507-585), ὁ ἀνακαταστάς καὶ διοργανιστὴς τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ. Οἱ ἐν Περσίᾳ ἐδρισκόμενοι Ἀραβες τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (Λακμίδαι) ἦσαν ἀκόμη εἰδωλόλατραι. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν μάλιστα Μουνδὶρ - Ἀλαμούνδαρος, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρονογράφους ἐν μιᾷ καὶ μόνῃ ἡμέρᾳ εἰς μίαν ἐπιδρομὴν του ἐθυσίασεν εἰς τὸν θεὸν του Ouzza 400 μοναχοὺς μίας μονῆς τῆς Συρίας παρὰ τὴν Ἐδεσσαν, ἀργότερον δὲ τὸν υἱὸν τοῦ ἀντιπάλου του Γασανίδου Ἀρέθα (Χρυσ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἂν., σ. 505). Τελικῶς ὅμως τὸν ΣΤ' αἰῶνα καὶ οἱ Ἀραβες τῆς Περσίας προσειλικύθησαν εἰς τὸν χριστιανισμόν (ὑπὸ τῶν Νεστοριανῶν). Εἰς τὸ κέντρον των, τὴν Χίρα, εἶχε τὴν ἑδραν του ἐπίσκοπος Ἀραῦ Νεστοριανός, ὑπῆρχε δὲ καὶ σχολὴ νεστοριανικὴ, χάριν τῶν χριστιανῶν Ἀράβων. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀσκοῦν τὴν ἐπιρροὴν των εἰς τοὺς Ἀραβας, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Σάββας († 532). Πρὸς πνευματικὴν ἐνίσχυσιν τῶν νομάδων Ἀράβων ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ περιοδεύοντες μοναχοὶ, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐπίσκοποι (Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, Α', Ἀθήναι 1939, σ. 345). Ἡ ἀντίθεσις Μονοφυσιτῶν καὶ Ὀρθοδόξων εἶχε δυστυχῶς πολὺ δυσ-ἀρέστους συνελείας εἰς τὴν περαιτέρω διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως μεταξὺ τῶν Ἀράβων. Διὰ μίαν ἀκόμη φοράν ἡ διαίρεσις τῶν χριστιανῶν ὑπῆρξε τὸ μέγα ἀνασταλτικὸν τῆς ἐξαπλώσεως καὶ σταθεροποιήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ.

Εἰς τὴν κυρίως Ἀραβίαν, ὁ χριστιανισμὸς εἶχε διαδοθῆ ἐνωρίτερον. Ἦδη τὸν Γ' αἰῶνα, ὅταν ὁ Ὀριγένης († 254) ἐπεσέφθη τὴν Βόρειον Ἀραβίαν, ὑπῆρχον ἐκεῖ πολλοὶ ἐπίσκοποι, ἀξιολογώτεροι τῶν ὁποίων ἦτο ἡ τῶν Βόστρων. Κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας, πολλοὶ ἀναχωρηταὶ καὶ μοναχοὶ συνέχισαν τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου μεταξὺ τῶν Ἀράβων. Ἐπίσης ἐκ τῆς Αἰθιοπίας ἦλθον πολλοὶ ἱεραπόστολοι. Ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν χριστιανῶν παρέμενε πάντοτε μικρὸς. Μεταξὺ τῶν Ὀμηριτῶν, οἱ ὁποῖοι κατόκουν εἰς τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβίαν (σημερ. Υεμένην, τὴν παλαιὰν περιοχὴν τῆς βασιλείσης Σαββᾶ), εἶχαν μεγάλας ἐπιτυχίας οἱ Ἰουδαῖοι. Ἐπανειλημμένως κατάρθωναν νὰ κινήσουν σφοδροὺς διωγμοὺς κατὰ τῶν χριστιανῶν, εἰς ἓνα τῶν ὁποίων ἐμαρτύρησε καὶ ὁ Ἅγιος Ἀρέθας.

Τὸ 535 ἐπενέβησαν εἰς τὴν Νότιον Ἀραβίαν οἱ Αἰθιο-

πες, διὰ νὰ ἐμποδίσουν τοὺς κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοὺς, πιθανῶς ὑποκινούμενοι ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐπανειλημμένως οἱ βασιλεῖς τῆς Αἰθιοπίας ἐξεστράτευσαν κατὰ τῶν Ὀμηριτῶν, ἄλλοτε ἐπιτυχῶς, ἄλλοτε ἀνεπιτυχῶς, χωρὶς ὅμως τελικῶς ὁ χριστιανισμὸς νὰ ἐδραιωθῆ εἰς τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβίαν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς κατὰ καιροὺς ἐπιδράσεις τοῦ Βυζαντίου, ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διὰ τοῦ ἐπισκόπου Γρηγεντίου εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀραβίαν τῶν «Νόμων τῶν Ὀμηριτῶν», οἱ ὁποῖοι εἶχον ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς Ἰουστινιανείου Νομοθεσίας καὶ ἐπεδίωναν τὴν βελτίωσιν τῆς κρατοῦσης ἠθικῆς καταστάσεως (PG 86 I, 560). Ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἡ παρατεταμένη σύγκρουσις τῶν ἀφύπνισαν εἰς τὰ σπλάγγνα τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα μετὰ διάθεσιν καθαρῶς συγκρητιστικῆν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐν συνεχείᾳ ἀνεπήδησεν ὁ μουσουλμανισμὸς.

Εἰς τὴν Αἰθιοπίαν εἰσέδυσαν ἀπὸ τῶν πρώτων αἰῶνων ἀκτίνες τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, κυρίως ὅμως ἐπεκράτησεν ὁ χριστιανισμὸς τὸν Δ' αἰῶνα διὰ τῆς δράσεως τῶν δύο ἐκ Τύρου ἀδελφῶν Φρουμεντίου καὶ Αἰδέσιου. Οὗτοι κατ' ἀρχὰς μὲν ἐφθασαν εἰς τὴν Ἀξούμ, πραιτεύουσαν τῆς Αἰθιοπίας, ὡς νεαροὶ αἰχμάλωτοι καὶ δοῦλοι τοῦ βασιλέως, κατάρθωσαν ὅμως ἐν συνεχείᾳ διὰ τῆς ἰκανότητος καὶ τῆς ἀρετῆς των νὰ κερδίσουν τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν Αἰθιῶπων καὶ νὰ ἀναλάβουν ἀνώτατα ἀξιώματα. Ὁ Φρου-

Ὁ ἱεραπόστολος τῶν Αἰθιῶπων Φρουμέντιος.

μέντιος μάλιστα ἐρημάτισε παιδαγωγὸς τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου Αἰζανᾶ. Ἀργότερον, ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀφηγήθη τὰ συμβαίνοντα εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον καὶ ἐχειροτονήθη ὑπ' αὐτοῦ (τὸ 340 ἢ περὶ τὸ 346) «ἐπίσκοπος Αὐξούμωας». Ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν χώραν ἐβάπτισεν τὸν Αἰζανᾶ, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ μεταξύ εἶχε γίνει βασιλεὺς, καὶ ἀνεπτύξε μεγάλην ἱεραποστολικὴν δράσιν, προσελκύσας εἰς τὴν πίστιν τὸ μέγιστον μέρος τοῦ λαοῦ. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Φρουμεντίου Αἰδέσιος ἔδρασε κατ' ἀρχὰς εἰς Αἰθιοπίαν, ἀργότερον ὅμως ἐπέστρεψεν εἰς Τύρον ὅπου ἐγένινεν ἱερεὺς. Περι αὐτῶν ἔχομεν πληροφορίας ἀπὸ τὸν Λατίνον Ρουφίνον, ὁ ὁποῖος ἐγνώρισεν τὸν Αἰδέσιον εἰς Τύρον, καὶ ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον (Ἀπολογία πρὸς Κωνσταντίον, κεφάλαιον κη' 31). Εἰς ὀρισμένα μέρη τῆς Αἰθιοπίας ὅμως, ὡς φαίνεται, λόγῳ τῶν πολλῶν σχέσεών της μετὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ τῶν ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ Θαλάσῃ λιμένων της, ἡ χριστιανικὴ πίστις εἰσέδυσεν ἐνωρίτερον. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι καὶ ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας Πάνταινος († 200) ἔδρασεν ἱεραποστολικῶς εἰς τὴν Αἰθιοπίαν (Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας

Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1935, σ. 160-162). Αἱ ἀρχαῖαι ἰθαγενεῖς πηγαί, ἀγνοοῦσαι τὰ τῆς δράσεως τοῦ Φρουμεντίου, ἀναφέρουν ὅτι ὁ εὐαγγελισμὸς τῆς χώρας ἐγένετο ὑπὸ ἐννέα μοναχῶν τοῦ Παχωμίου († 346). Περιέργως δὲ κάπως παρουσιάζεται ἡ πληροφορία τὴν ὁποῖαν μᾶς δίδει ὁ Ἰωάννης Μαλάλας. Κατ' αὐτὸν ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰθιοπίας, εἰς μίαν ἐκστρατείαν του κατὰ τῶν Ὀμηριτῶν εἰς τὴν ἀντίπεραν ἀκτὴν τῆς Ἐρυθρᾶς, ὠρκίσθη ὅτι, ἐὰν ἐνίκα, θὰ ἀπεδέχεται τὸν χριστιανισμόν. Πράγματι μετὰ τὴν νίκην του ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν ἱεραποστόλους. Εἰς ἱερεὺς ἐξ Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἰωάννης, χειροτονήθη ἐπίσκοπος καὶ ἐστάλη μετὰ ὁμάδα ἱερέων εἰς τὴν πρωτεύουσαν Ἀξούμ. Αἱ διάφοροι αὐταὶ πληροφορίες θὰ ἤμποροῦσαν νὰ συνδυασθοῦν ὡς ἐξῆς: Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ πολυπύχου τῆς χώρας, δυνάμεια νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατ' ἀρχὰς μὲν εἰσεχώρησαν εἰς ὠρισμένας ἐπαρχίας διάφοροι χριστιανοὶ ἱεραπόστολοι, οὐσιαστικῶς ὁμοῦς ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς χώρας ἀνεπτύχθη ἐπὶ Φρουμεντίου τὸν Δ' αἰῶνα διὰ τὰ ὀλοκλήρωθῆ ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Ἡ Αἰθιοπικὴ Ἐκκλησία, λόγῳ τῆς ἐξαρτήσεώς της ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, περιέπεσε ἐνωρίς εἰς τὸν Μονοφυσισμὸν (βλ. καὶ ἄρθρον Αἰθιοπικὴ Ἐκκλησία).

Παρὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Αἰθιοπίας, πολλαὶ ἀκόμη φυλαὶ εἰδωλολατρικαὶ ὑπῆρχον εἰς τὴν μεταξύ τῶν δύο χωρῶν περιοχὴν τῆς Νουβίας, κατὰ τὸν ΣΤ' ἡδη αἰῶνα. «Ἐνταῦθα», ὡς σημειοῦν οἱ Προκόπιος, «ἔθνη τε ἄλλα πολλὰ ἱδρῦται καὶ Βλέμυες καὶ Νοβάται, πολυανθρωπώτατα γένη. Ἀλλὰ Βλέμυες ταῦτης δὴ τῆς χώρας εἰς τὰ μέσα φηκντο, Νοβάται δὲ ἀμφὶ Νεῖλον ποταμὸν ἔχουσι... ἀμφὸς δὲ τὰ ἔθνη ταῦτα, οἱ τε Βλέμυες καὶ οἱ Νοβάται, τοὺς τε ἄλλους θεοὺς, οὐσπερ Ἕλληνας νομίζουσι πάντας καὶ τὴν τε Ἴσιν καὶ τὸν Ὀσιριν σέβουσι... Οἱ μὲντοι Βλέμυες καὶ ἀνθρώπους τῶ ἡλίω θύουσι» (Περσ. Πόλεμοι, XIX, I). Περὶ προγενεστέρως διεισδύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς Νουβίαν, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, δὲν ἔχομεν ἐπαρκεῖς μαρτυρίας, καίτοι μερικτοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἔγιναν τοιαῦτα ἡδη ἐπὶ Πανταίου. Τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 362, ἡ ὁποία συνεκροτήθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου, παρεκλήθη καὶ ὁ ἐπίσκοπος Φίλων Μάρκος, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴν χριστιανικῆς κοινότητος ἐπὶ τῆς εἰδωλολατρικῆς αὐτῆς νησίδος τοῦ Νεῖλου. Ἐπίσης ἐκ παπύρου, χρονολογουμένου μετὰ 390-450, πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Συήνης Ἀπίων (Ἄνω Θηβαῖς) ἐζήτησε τὴν προστασίαν τοῦ χριστιανοῦ αυτοκράτορος ὑπὲρ τῶν χριστιανικῶν ναῶν τῶν εὑρισκομένων ἐν Φίλαις. Παρὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι λόγῳ τοῦ ὑπάρχοντος εἰς τὴν χώραν ἰσχυροῦ εἰδωλολατρικοῦ προπυργίου τῆς Ἴσιδος, ἡ νησίς αὕτη παρέμεινε ἐπὶ μακρὸν εἰδωλολατρικῆ.

Ἡ πρώτη μεθοδικὴ προσπάθεια διὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῆς Νουβίας ἐγένετο ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Περὶ τὸ 540, ἐστάλη κατὰ διαταγὴν του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν μία ἀποστολή, διὰ νὰ προσελκύσῃ εἰς τὴν πίστιν τὰ μικρὰ βασίλεια τῆς Νουβίας. Πρωτοῦ ὁμοῦ φθάσασιν οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς εἰς τὸν προορισμὸν των, μία ἄλλη ἀντίζηλος μονοφυσιτικὴ ἀποστολή εὑρίσκειτο καθ' ὁδόν, ὑποστηριζομένη ὑπὸ τῆς αυτοκρατείας Θεοδώρας, ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν συνεπάθει πολὺ τοὺς Μονοφυσίτας. Ἀρχηγὸς τῆς τελευταίας ἦτο ὁ ἱερεὺς Ἰουλιανός, ὁ ὁποῖος εὑρίσκειτο εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τοῦ κρατουμένου μονοφυσίτου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Θεοδοσίου. Ὄταν ὁ Ἰουλιανὸς ἐφθάσεν εἰς τὴν χώραν τῶν Νοβαταίων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν καιρὸν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἄνω Νεῖλου μὲν πρωτεύουσαν τὴν Ντογκόλα, παρουσιάσθη εἰς τὸν ἡγεμόνα, ὀνομαζόμενον Σίλκω καὶ, ἐφοδιασμένος μετὰ δῶρα καὶ γράμματα τῆς αυτοκρατείας τοῦ Βυζαντίου, κατάρθωσε νὰ τὸν πείσῃ νὰ δεχθῆ τὸν χριστιανισμόν. Παρὰ τὰς φοβερὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας συνήντησεν ἀπὸ τὸν φοβερὸν καὶ σκῆμα, παρέμεινε ἐκεῖ ἐπὶ δύο ἔτη, κατηχῶν τοὺς νεοφύτους. Κατόπιν ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν (Ἰωάννου Ἐφέσου, Ἐκκλ. Ἰστ. IV 7, 8). Ἡ μονοφυσιτικὴ αὕτη ἱστορία εἶναι γραμμένη εἰς τὴν συριακὴν (ἰδὲ Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1935, σ. 464). Ἐν τῷ μεταξύ ἐφθάσαν εἰς Νουβίαν καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἱεραπόστολοι, οἱ ἀποσταλέντες ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοὺς ὁποίους ὁμοῦς οἱ Νοβαταῖοι, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Μονοφυσιτῶν, ἐδέ-

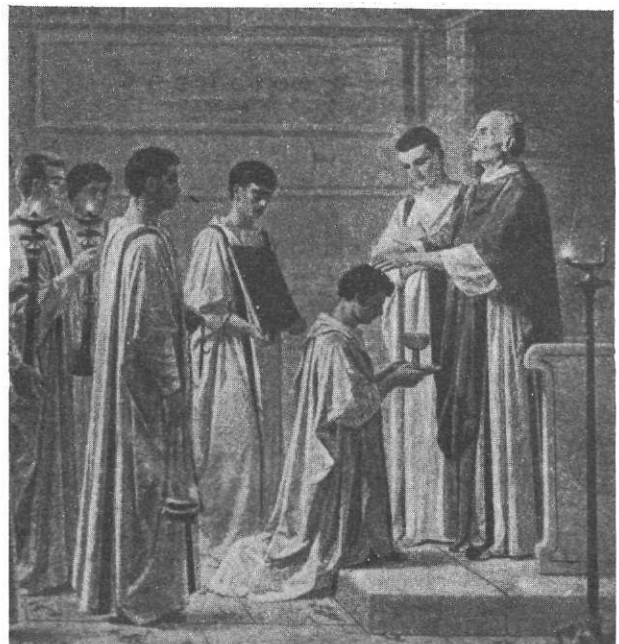
χθησαν ψυχρότητα. Χωρὶς ν' ἀπολέσασιν τὸν ἐνθουσιασμόν των, οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς κατηθύνθησαν πρὸς ἄλλον λαὸν τῆς Νουβίας, τοὺς Μακοριτάς καὶ εἰλκυσαν πολλοὺς εἰς τὴν πίστιν. Δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ποῖα ἐκ τῶν δύο ἐκείνων ἀποστολῶν εἶχε μεγαλύτεραν ἐπιτυχίαν. Τὸ γεγονός πάντως εἶναι ὅτι καὶ αἱ δύο συνέβαλον ὥστε, ἐντὸς μιᾶς γενεᾶς, νὰ ἐκχριστιανισθῆ ὀλόκληρος ἡ Νουβία. Διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου τοῦ μονοφυσίτου Ἰουλιανοῦ ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Φίλων ὁ Θεόδωρος. Ἡ καταστροφὴ τῶν εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν τῶν Φίλων ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Ναρσῆ διηκούλυε τὸ ἔργον του. Ὁ Θεόδωρος ἀκοδόμησεν ἐπὶ τῶν ἐρείπων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Ἴσιδος ναὸν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἀνέπτυξε δὲ, ὡς μᾶς πληροφοροῦν πλείστα ἐπιγραφαί, μεγάλην ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν καὶ ὁ χριστιανισμὸς ἐφθάσε συντόμως εἰς μεγάλην ἀκμὴν ἐν Νουβίᾳ. Διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἱεραποστολῆς πέραν τῆς χώρας εἰς τὴν ὁποίαν εἰργάζετο ὁ Θεόδωρος, τὸ 567 ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει κρατουμένου μονοφυσίτου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος ὁ Λογγίνος. Ἐπὶ τρία ἔτη οἱ ὀρθόδοξοι παράγοντες τῆς πρωτεύουσας ἠμπόδιζαν τὴν ἀναχώρησίν του. Τελικῶς ὁμοῦς τὸ 569 κατάρθωσε νὰ διαφύγῃ καὶ νὰ φθάσῃ εἰς Νουβίαν, ὅπου ἀνέπτυξε μεγάλην ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν, προσελκύσας πολλοὺς εἰς τὸν χριστιανισμόν καὶ ὀργανώσας τὴν Ἐκκλησίαν μετὰ ἰθαγενῆ Κλήρον.

Διὰ τοῦ Λογγίνου διεδόθη τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εἰς τὴν φυλὴν τῶν Ἀλοδαίων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν καιρὸν τῶν ὀρίων τῆς Αἰθιοπίας, παρὰ τὴν δεξιὰν δὲ τῆς κυανοῦ Νεῖλου. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Ἀλοδαῖοι ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῶν Νοβαταίων ὅπως μεταβῆ εἰς αὐτοὺς ὁ Λογγίνος διὰ νὰ τοὺς διδάξῃ τὸν χριστιανισμόν. Ὄταν δὲ, μετὰ πολλὰς περιπετείας, διερχόμενος διὰ τοῦ ἐχθρικοῦ πρὸς τοὺς Νοβαταίους βασιλείου τῶν Μακοριτῶν, κατάρθωσε νὰ φθάσῃ εἰς τὰ ὄρια τῶν Ἀλοδαίων, τὸν ὑπεδέχθησαν μετὰ πολλὰς τιμὰς. Ὁ βάρβαρος ἡγεμὼν μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀπεδέχθη τὸν χριστιανισμόν καὶ ἐβαπτίσθη, ἄκολουθοῦμενος ἀπὸ τοῦ μεγαλύτερον μέρος τοῦ λαοῦ του.

Ἐξ ἐπίδρασεως τῶν Νοβαταίων ἠσπάσθησαν τὸν χριστιανισμόν καὶ οἱ Βλέμυες, οἱ ὁποῖοι διέμενον μετὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ Νουβίας, νοτίως τῆς Συήνης, καὶ οἱ ὁποῖοι, ὡς ἡδη ἐσημειώθη, μέχρι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καὶ ἀνθρώπους ἐθύσιαζον. Εἰς μίαν ἐκ τῶν πολυαριθμῶν ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν, τῶν ἀνακαλυφθεισῶν εἰς τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως Τάλμωος τῆς Νουβίας, ἀναφέρονται τὰ κατορθώματα τοῦ πρώτου χριστιανοῦ ἡγεμόνος τῶν Νοβαταίων Σίλκω κατὰ τὸν εἰδωλολατρῶν ἀκόμη Βλεμύων.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐνίσχυσε ποικιλοτρόπως τοὺς Βυζαν-

χειροτονία ἱερέως εἰς κατακόμβην τῆς Ρώμης. Ἀνάπαράστασις

τινούς ιεραποστόλους διότι, εκτός του γνωστού του ιεραποστολικού ενδιαφέροντος, ήλιζεν, εκ της εξημερέσεως των βαρβάρων αυτών λαών, βελτίωσιν της πρὸς νότον συνοριακῆς καταστάσεως. Ὡς φαίνεται δέ, κατὰ τὰ τελευταία ἔτη τῆς βασιλείας του, ἡ ὀρθόδοξος Ἱεραποστολή εἶχε μεγαλύτεραν ἀνάπτυξιν ἀπὸ τὴν μονοφυσικὴν. Τὰ ἐρείπια ἐξήκοντα ναῶν, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν εἰς τὸ Σουδάν, τὰ ἐκτενόμενα ἀπὸ τῶν συνόρων τῆς Αἰγύπτου ἕως τοῦ Χαρτούμ, καὶ τὸ πλῆθος τῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν, τῶν ἀνακαλυφθεισῶν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Νουβίας ἀπὸ τοῦ Ζ' καὶ Η' αἰῶνος, ἀποδεικνύουν τὴν ἀκμὴν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν χώραν. Εἶναι ἀξίον πολλῆς προσοχῆς ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἡ Ἐκκλησία, παρὰ τὴν προσχώρησίν της εἰς τὸν Μονοφυσισμὸν, διεκρίνετο διὰ τὸν ἑλληνικὸν τῆς χαρακτῆρα. Ἐλάχιστα κοπτικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνεκαλύφθησαν. Τὸ πλεῖστον εἶναι ἑλληνικαί. Τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ὑπογραμμίζει πρόσφατος ἀνακάλυψις ὑπὸ τοῦ Πολωνοῦ καθηγητοῦ Μιχαλόφσκυ (1963). Ἡ πολωνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολή, ἐργαζομένη διὰ τὴν διάσωσιν ἀρχαίων θησαυρῶν εἰς τὴν περιοχὴν, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ κατακλυσθῇ ὑπὸ τῶν ὑδάτων, λόγω τοῦ φράγματος τοῦ Ἀσσουάν, ἀνεκάλυψεν εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν Φαρῶν, εἰς τὴν ἄμυν τῆς ἐρήμου τῆς Νουβίας, ὠραιότατην βυζαντινὴν ἐκκλησίαν τοῦ Η' ἕως Ι' αἰῶνος, με ἑκατὸν ἀθίκτους σχεδὸν τοιχογραφίας. Ἡ τεχνοτροπία, οἱ χρωματισμοὶ ἔχουν σαφῆ τὴν σφραγίδα τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχιακῆς τέχνης. Ὑπάρχουν δὲ παραδείγματα (ἀσυμπλήρωτος τοιχογραφία τοῦ Πάθους καὶ τῆς Ἀναστάσεως) δεικνύοντα ἀνάπτυξιν ἐντοπίας νουβιακῆς χριστιανικῆς τέχνης. Τὰ μελαμψὰ πρόσωπα ὀρισμένων ἐκ τῶν εἰκονιζομένων ἐπισκόπων δεικνύουν τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοικτικῆς ἱεραρχίας (Α. Shore, Τὸ θαῦμα τῆς θαμμένης Μητροπόλεως τῶν Φαρῶν, ἐφ. «Καθημερινή», 21.8.63). Παρὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Μουσουλμάνων κατὰ τὰ ἔτη 641-642, ἡ Ἐκκλησία διετηρήθη ἐπὶ μακρόν. Συμφῶνας δὲ πρὸς πληροφορίαν τοῦ πατριάρχου Εὐτυχίου (933-940), ὅσον καὶ χρονογράφων τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἡ Ἐκκλησία τῆς Νουβίας εἶχεν ὡς ἐπίσημον λειτουργικὴν τῆς γλώσσης τὴν ἑλληνικὴν. Ἡ χριστιανικὴ πίστις διετηρήθη εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Νουβίας μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος.

Ἐκτός τῆς Νουβίας ὁ Ἰουστινιανός, μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ κράτους τῶν Βανδάλων εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικὴν, ἐφρόντισε νὰ διαδώσῃ τὸν χριστιανισμὸν καὶ εἰς τοὺς Μαυρουσίους ἢ Μαύρους τῆς περιοχῆς. Ὑπάρχουν πληροφορία, ὅτι, κατὰ τὴν περίοδον τῆς βασιλείας του, ἀρκεταὶ ὁμάδες Βερβέρων ἠσπασθήσαν τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἐξ αὐτῶν τουλάχιστον δύο εὕρισκοντο εἰς τὴν σημερινὴν Λιβύην, πλησίον παλαιῶν ρωμαϊκῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ὁ αὐτοκράτωρ ἀνωκοδόμησεν. Καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ συνεχίσθη ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν ἰθαγενῶν. Συνήθως αἱ φυλαὶ, αἱ ὁποῖαι ὑπέγρανον εἰρήνην μετὰ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν, ἐπεσφράγιζαν τὴν συνθήκην μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ βαπτίσματος. Ἐὰν κρίνῃ κανεὶς ἐκ τῶν ἐναπομεινάντων ἐρειπίων ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς εἰς τὴν Ἀφρικὴν, διαπιστώνει ὅτι ὑπῆρχον πολλοὶ ναοὶ εἰς τὰς πόλεις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τουλάχιστον ἐνδειξὴν ἐξαπλάσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς πληθυσμοὺς αὐτοὺς. Ὅταν, ἀρχὰς τοῦ Η' αἰῶνος, εἰσέβαλον εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικὴν οἱ Μουσουλμάνοι, μέγα μέρος τῶν πληθυσμῶν εἰς τὰς βορείους περιοχὰς τῆς σημερινῆς Τυνησίας καὶ τῶν βορειοανατολικῶν τμημάτων τῆς σημερινῆς Ἀλγερίας ἦτο χριστιανικόν. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ὑπῆρχον πολλοὶ χριστιανικαὶ κοινότητες καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς βορείου παραλίας τῆς Ἀφρικῆς μέχρι τῶν στενῶν τοῦ Γιβραλτάρ (Κ. S. Latourette, A History of the Expansion of Christianity, II, London 1938, σ. 30).

Ἐκτὸς ὅμως τῶν περιοχῶν τούτων, ὁ χριστιανισμὸς εἶχε προχωρήσει πολὺ βαθύτερον. Ὁ Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ἀπὸ ταξιδιῶν του χρονολογούμενον μεταξύ 520-525, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὑπῆρχον πολυπληθεῖς χριστιανικαὶ κοινότητες εἰς τὴν ἐναντίον τοῦ ἀνατολικωτέρου ἀκρωτηρίου τῆς Ἀφρικῆς νῆσον Σοκότρα. Μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου ἀπετελεῖτο ἀπὸ Ἑλλήνας ἀποίκους ἐξ Αἰγύπτου καὶ ὠμίλει τὴν ἑλληνικὴν (Χριστιανικὴ Τοπογραφία, PG 88, 169, 445).

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι κατὰ καιροὺς ἡ ἄγνοια τῆς

ἱστορίας ἐπέτρεψε νὰ νομισθῇ, ἡ ιεραποστολικὴ συνειδήσις τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν ἀπ' ἀρχῆς σφριγηλὴ καὶ ἐκίνει ὄχι μόνον ἐμπνευσμένους ἐπισκόπους καὶ μοναχοὺς, ἀλλὰ καὶ ἀπλοὺς χριστιανοὺς—ἐμπόρους, αἰχμαλώτους, γυναικας, ἐφήβους—εἰς τὰς πλέον τολμηρὰς ιεραποστολικὰς διεισδύσεις.

Περίοδος ὑφέσεως (Ζ' καὶ Η' αἰών). Μετὰ τὴν μεγάλην ιεραποστολικὴν δρᾶσιν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἀκολουθεῖ μία περίοδος ὑφέσεως. Ἡ αὐτοκρατορία ἀντιμετωπίζει φοβερὰς δυσκολίας, ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς. Πιέζεται ἀπὸ ὅλας τὰς κατευθύνσεις. Οἱ περσικοὶ πόλεμοι ἐπὶ Ἡρακλίου τὴν καταπονοῦν. Ἡ ἄραβικὴ εἰσβολὴ ἀρχίζει νὰ ἀποσπᾷ τὰς χώρας τοῦ Νότου. Τὰ κύματα τῶν σλαβικῶν φύλων τὴν κατακλύζουν. Ἡ εικονομαχία δημιουργεῖ φοβερὰν ἐσωτερικὴν ἀναστάτῳσιν καὶ ἀναστέλλει κάθε συστηματικὴν ιεραποστολικὴν προσπάθειαν πρὸς τὰ ἔξω. Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοπρόσεκτον ὅτι, μολονότι τὸ βυζαντινὸν κράτος τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀδυνατεῖ νὰ ἀναλάβῃ ιεραποστολικὴν πρωτοβουλίαν, δὲν λείπουν ἐμπνευσμένοι προσωπικότητες, αἱ ὁποῖαι ὀρμώμεναι ἐκ βυζαντινῶν ἐδαφῶν διακρίνονται εἰς τὸν εὐαγγελισμὸν ἀπομακρυσμένων ἐθνῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν δύο Ἑλλήνων ἱερομονάχων, Αὐγουστίνου καὶ Θεοδώρου, οἱ ὁποῖοι ἔδρασαν τὸν Ζ' αἰῶνα εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Ὁ Αὐγουστίνος († 604) ἦλθεν ἐκ Ρώμης τὸ 596, ἐπικεφαλῆς 40 μοναχῶν, καὶ διέδωκε τὸ εὐαγγέλιον μεταξύ τῶν Ἀγγλοσαξῶνων, οἱ ὁποῖοι, ἀπαθῆσαντες τοὺς παλαιούς κατοίκους τῆς Βρεταννίας, εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν, ἔγινε δὲ ὁ πρῶτος ἀρχιεπίσκοπος Καντουαρίας. Ὁ Θεόδωρος (601-690), ἀναλαβὸν τὸ 668 τὴν ἀρχιεπισκοπὴν αὐτὴν, ὑπῆρξεν ὁ «πραγματικὸς ὀργανωτὴς τῆς Ἀγγλικῆς Ἐκκλησίας» (Latourette, ἐνθ. ἀν., σ. 75-76). Ὁ Θεόδωρος κατήγετο ἐκ Ταρσοῦ, ἐσπούδασεν εἰς Ἀθήνας καὶ ἦτο βαθὺς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς φιλολογίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν μαθηματικῶν. Παρ' ὅλον ὅτι ἦλθεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἀνω τῶν 65 ἐτῶν, ἀνέπτυξε καταπληκτικὴν δραστηριότητα πνευματικὴν, ὀργανωτικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν. Μία ἐκ τῶν πρώτων ἐπιτυχῶν του ἦτο ὅτι κατάρθωσε νὰ συγκαλέσῃ σύνοδον, εἰς τὴν ὁποῖαν παρεκάθησαν ὄχι μόνον οἱ ἐκκλησιαστικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες τῆς ἕως τότε διηρημένης χώρας, καὶ ἔθεσε τὰς πρώτας βάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος Ἀγγλοσαξῶνων, Ἱρλανδῶν καὶ Σκώτων. «Οὐδόλω τις ὑπερβάλλει, ἀληθῶς, ἰσχυρίζομενος ὅτι ὁ Ἑλληνας Θεόδωρος πρῶτος ἔρριψε τὰ σπέρματα τῆς ἀγγλικῆς ἐνότητος» (Χρυσόστ. Παπαδόπουλος). Ἰδρυσεν ἐπίσης Μονὰς καὶ ὤρισεν ὅπως ἐκάστη αὐτῶν καὶ ἕκαστος ναὸς ὀργανώσων σχολεῖον διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ. Εἰς τὴν μονὴν τοῦ Αὐγουστίνου Ἰδρυσεν μεγάλην βιβλιοθήκην καὶ ἀνωτέραν σχολὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀργότερον ἐμορφώθησαν πολλοὶ διάσημοι ἱεραπόστολοι, ὅπως π.χ. ὁ σοφὸς Ἀλκουίνος, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Εὐρώπην τὸ φῶς τοῦ εὐαγγελίου καὶ τὴν κληρονομίαν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοῦ Θεοδώρου εἰσῆχθησαν ἐπίσης αἱ λασκαρικαὶ σπουδαὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ ἀνεπτύχθη θαυμασιὰ πνευματικὴ κίνησις. Ὅπως διεκήρυτε τὸν ἐπόμενον αἰῶνα Βέδας ὁ Αἰδέσιμος, «οὐδέποτε οἱ Ἀγγλοὶ, ἀφ' οὗ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Βρεταννίαν, εἶδον εὐτυχεστέρους χρόνους ἀπὸ ἐκείνων, καθ' οὓς ἔζη μετ' αὐτῶν ὁ Θεόδωρος».

Ἀλλὰ καὶ οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες δὲν ἔπαυσαν κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ ἱεραποστολικά προσπάθειαι διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν σλαβικῶν φύλων, τὰ ὁποῖα ἤρθη τὴν ΣΤ' ἑκατονταετηρίδα ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (539) ἢ Μαυρικίου (589) ἐγκατεστάθησαν πρὸς βορρᾶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀπὸ Ἀδριατικῆς ἕως Εὐξείνου (Νοτιοσλάβοι). Παρὰ τὴν ἀπορρόφησιν του εἰς τοὺς κατὰ τὴν Περσῶν πολέμους, ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος (610-641) ἐνδιεφέρθη πολὺ διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ εὐαγγελίου εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον. Ὅπως σημειᾶνεὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, «ὁ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστειλάς καὶ ἀπὸ Ρώμης ἀγαθὸν ἱερεὶ καὶ ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισεν». Καὶ κατωτέρω, «οὓς ὁ βασιλεὺς πρεσβύτας ἀπὸ Ρώμης ἀγαθὸν ἐβάπτισεν καὶ διδάξας αὐτοὺς τὰ τῆς εὐσεβείας τελεῖν καλῶς αὐτοῖς τὸν χρόνον ἐξέβητο» (Πρὸς

τόν ἴδιον υἱόν Ρωμανόν, ΡΓ 113, σ. 284-292). Ὁ Ἡράκλειος ἀπηθύθη εἰς τὴν Ρώμην, διότι ὀλόκληρος ἡ περιοχή τοῦ Ἰλλυρικοῦ μέχρι τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου (714-741) ὑπήγετο εἰς τὴν ρωμαϊκὴν δικαιοδοσίαν (732-733). Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἠλόγημένης ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες δὲν ἐδίσταζαν νὰ προτρέψουν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης νὰ ἐργασθῆ ἱεραποστολικῶς εἰς τὴν περιοχὴν τῶν συνόρων τοῦ Βυζαντίου. Ὅπως ἐπίσης καὶ φλογεροὶ Ἕλληνες κληρικοὶ μὲ ἐνθουσιασμόν, ἀνελάμβανον νὰ ἐργασθοῦν διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς περιοχὰς τῆς ρωμαϊκῆς δικαιοδοσίας, ὡς εἶδομεν προηγουμένως εἰς τὸ παράδειγμα τῶν δύο Ἑλλήνων ἱεραποστόλων τῆς Ἀγγλίας.

Ἐκτός ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν πέραν τῶν συνόρων τοῦ Βυζαντίου, ὄχι παρὰ πολλοὶ Σλάβοι (πρβλ. Ἑλλάς, Ἐκκλ. Ἱστορία, Γ. Π. Κονιδάρης, ὁμώνυμον ἔργον, Α', Ἀθῆναι 1960) εἰσῆλθον ἐντός τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔφθασαν μέχρι Πελοποννήσου, μείναντες πολιτικῶς ἀνεξάρτητοι καὶ ἔθνικοι. Ἡ ὑποταγὴ τῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ προσέλευσις τῶν εἰς τὸν χριστιανισμόν ἀπασχόλησε πολὺ τοὺς Βυζαντινοὺς. Τὸ 783 διὰ τὸν στρατηγὸν Σταυρακίου ἐπεχειρήθη ἡ ὑποταγὴ τῶν Σλάβων τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς ὅμως ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα. Ἀργότερον οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου ἐπανεστάθησαν καὶ ἐπολιόρκησαν τὰς Πάτρας (805), τελικῶς ὅμως ἠττήθησαν καὶ ἤρχισαν περισσότερο νὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν περιβάλλον. Εἰς τὴν Μακεδονίαν ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν εἰσδυσάντων Σλάβων συνετελέσθη ταχύτερον, πρὸ τοῦ τέλους τῆς Θ' ἑκατονταετηρίδος (Ἰωάν. Καμινιάτης, ἐκδοσις Βόννης, σ. 495). Πολὺ ἐβοήθησεν εἰς τὸν ἐκχριστιανισμόν τὸν σλαβικὸν φύλον ἡ ἐπαφὴ τῶν μὲ τὸς παλαιούς κατοίκους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἤδη χριστιανοί, ἡ ὑπάρχουσα ἐκκλησιαστικὴ διοργάνωσις, ὡς καὶ ἡ ἴδρυσις μονῶν εἰς διαφόρους περιοχάς. Ἡ δημιουργία ζώντων κέντρων λατρείας καὶ ἀδελφωσίνης ὑπῆρξε πάντοτε βασικὸς παράγων Ἱεραποστολῆς καὶ ἡ σημασία τῆς διὰ τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον παραμένει ἄμεϊωτος.

Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Κεντρικὴν Ἀσίαν συνεχίσθησαν τὴν περίοδον αὐτὴν αἱ διεισδύσεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Η' αἰῶνος ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρίγκιψ τοῦ Κασγάρ ἦτο χριστιανὸς καὶ εἶχε τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα Σεργιανός (E. Tisserant, L'Église Nestorienne, DTC, VI, σ. 209). Ὁ τρόπος ὅμως καὶ οἱ παράγοντες τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένοι.

Β' Περίοδος μεγάλων ἱεραποστολικῶν πραγματοποιήσεων (Θ' - ΙΑ' αἰών).

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνος ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἀναπτύσσει καὶ πάλιν ἐνδυνάτην ἱεραποστολικὴν δραστηριότητα, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ ἀφήσῃ βαθύτατα ἴχνη εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμόν καὶ νὰ διαμορφώσῃ τὴν ζωὴν μεγάλων λαῶν. Ἡ ἱεραποστολικὴ αὐτὴ προσπάθεια δὲν ἐκτείνεται εἰς ὅλην τὴν περιφέρειαν τῶν συνόρων τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως τὸν ΣΤ' αἰῶνα, διότι πρὸς νότον καὶ ἀνατολὰς τὰ κράτα τοῦ μουσουλμανικοῦ φανατισμοῦ ἔχουν δημιουργήσει ἀπροσπέλαστον φράγμα. Ἐντείνεται ὅμως κυρίως πρὸς βορρᾶν, ὅπου ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεσις τῶν λαῶν ἀρχίζει νὰ παγιούται. Κατὰ μῆκος τῶν βορείων συνόρων τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀπὸ Μαύρης Θαλάσσης ἕως τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἐκτείνεται τὸ ἰσχυρὸν βουλγαρικὸν κράτος. Εἰς τὴν Δαλματίαν ἀναπτύσσονται οἱ Κροῦται καὶ οἱ Σέρβοι. Βορειότερον, μὲ ἀξίαν τὸν Μέσον Δνειπερον, ἀναπτύσσονται οἱ Σκανδιναβοὶ Ρῶς, συγκροτοῦντες πολιτικῶς τοὺς ὑπάρχοντας σλαβικοὺς πληθυσμούς. Δυτικότερον, πέραν τοῦ Ἄνω ρεύματος τοῦ Δουνάβεως, μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ κράτους τῶν Ἀβάρων ὑπὸ Κάρουλου τοῦ Μεγάλου (768 - 813), δημιουργεῖται τὸ σλαβικὸν κράτος τῆς Μοραβίας, ἐνῶ καθ' ὅλην τὴν ἑκτασίαν, ἀπὸ τῆς Βαλτικῆς ἕως τοῦ Δνειστέρου, μετακινουνται ἄλλα σλαβικὰ φύλα, καθὼς καὶ φύλα Ἀβάρων καὶ Μολδαβῶν. Τέλος οἱ Μαγυάροι (Οὐγγροι), οἱ ὁποῖοι τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνος ζοῦν εἰς πρωτόγονον ἀκόμη κατάστασιν μεταξὺ Δὸν καὶ Δνειπέρου, θὰ προχωρήσουν μέχρι Βεσσαραβίας διὰ νὰ κατακτήσουν, τὸ 895, τὴν σημερινὴν τῶν χώρων. Πρὸς ὅλους αὐτοὺς τοὺς λαοὺς θὰ ἐπεκταθῆ ἡ εὐεργετικωτάτη πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου.

Πρωταγωνιστὴς τῆς μεγάλης ἱεραποστολικῆς ἐξορμῆ-

σεως τοῦ Θ' αἰῶνος παρουσιάζεται ὁ σοφὸς πατριάρχης Φώτιος, ὁ ὁποῖος ἐργάσθη μὲ σύστημα καὶ ἐπιμονὴν διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς Σλάβους καὶ τοὺς Βουλγάρους.

Ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων: Ὅπως εἶδομεν προηγουμένως, εἰς τὴν περιοχὴν ὅπου ἀνεπτύχθη τὸ βουλγαρικὸν βασίλειον, ὑπῆρχον ἀνθοῦσαι χριστιανικαὶ κοινότητες, αἱ δὲ Μητροπόλεις Φιλιππουπόλεως, Τραϊανουπόλεως καὶ Μαρκιανουπόλεως ἦσαν ἐκ τῶν ἀρχαιότερων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ὅταν ὅμως τὸν Ζ' αἰῶνα ἡ τουρκοταταρικὴ φυλὴ τῶν Βουλγάρων κατέκλυσε τὴν περιοχὴν, ὁ χριστιανισμὸς ἐπνίγη εἰς τὸ αἶμα. Ναοὶ καὶ μοναὶ κατηδαφίσθησαν, ἐπίσκοποι καὶ ἱερεῖς κατεδιώχθησαν ἐκτός τῶν συνόρων, πολλοὶ χριστιανοὶ ἐμαρτύρησαν. Οἱ σκληροὶ πόλεμοι μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων, οἱ ὁποῖοι ἠκολούθησαν, ἔγιναν ἀφορμὴ διὰ νέαν ἀπροσδόκητον διεισδυσιν τοῦ Εὐαγγελίου. Οἱ Ἕλληνες χριστιανοὶ ὁποῖοι ἐσύροντο εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ πολλοὶ κληρικοὶ, ἠχμαλώτιζον ἐν συνείδησιν μὲ τὸ παράδειγμά των καὶ τὸ Εὐαγγέλιον πολλὰς ψυχὰς Βουλγάρων εἰς Χριστόν. Κατὰ τὸν Θ. Οὐσπένσκου, «ἀπὸ τὸν Η' αἰῶνα ἀκόμη ὑπῆρχεν ἀριθμὸς χριστιανῶν εἰς τὰ ἀνάκτορα τῶν ἡγεμόνων (κνιάζ). Οἱ ἀγῶνες δὲ μεταξὺ χριστιανῶν καὶ εἰδωλολατρῶν ἔγιναν ἀφορμὴ πολλῶν ταραχῶν καὶ συχνῆς ἀλλαγῆς τῶν Χάνων» (Vassiliev, ἐνθ. ἀν., σ. 350 - 351). Κυρίως ὅμως δταν ὁ διαβόητος διὰ τὴν ἀγριότητά του Κροῦμος (802 - 815) κατέλαβε τὴν Ἀδριανουπόλιν καὶ μετέφερεν ὅλους σχεδὸν τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, περίπου 40.000, μετὰ τοῦ Μητροπολίτου Μανουήλ, ὡς δήμευσις εἰς Βουλγαρίαν, «πολλαχῶς τὰ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας κατεβάλλοντο σπέρματα» καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν Βουλγάρων μετεστράφησαν εἰς τὴν ἀληθινὴν πίστιν. Ἦσαν τόσον σημαντικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἱεραποστολικῆς ἐργασίας τῶν χριστιανῶν αἰχμαλώτων, ὥστε οἱ Βούλγαροι ἡγεμόνες ἠναγκάσθησαν νὰ λάβουν αὐστηρὰ μέτρα διὰ νὰ σταματήσουν τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ διάδοχος τοῦ Κροῦμου Ὁμορτάγ, Μορτάγαν κατὰ τὸς Συνεχιστὰς τοῦ Θεοφάνους, κατέδικασε τοὺς μεταστραφέντας Βουλγάρους καὶ τοὺς αἰτίους τῆς ἀλλαγῆς τῶν Ἑλλήνων. «Τὸν τε ἱερωτάτον Μανουήλ καὶ πολλοὺς... μετὰ πολλὰς αἰκίας τῷ διὰ μαρτυρίου θανάτῳ παρέπεμψε» (Συνεχισταὶ τοῦ Θεοφάνους, ἐκδ. Βόννης, σ. 217). Τρεῖς ἀκόμη ἐπίσκοποι ἐθανατώθησαν καὶ 374 χριστιανοὶ. Ἀναφέρεται ὅτι καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Κροῦμου Ναμπρότα, ἀσπασθεὶς τὸν χριστιανισμόν, ἐθανατώθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Μαλομίρ (Μητρ. Γενναδίου, μν. ἔ., σ. 343). Εἶναι ἀξιοπρόσεκτον ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ δένδρου τῆς πίστεως καὶ εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἐτρέφθησαν ἀπὸ τὰ δάκρυα τῶν χριστιανῶν αἰχμαλώτων καὶ τὸ αἶμα τοῦ μαρτυρίου, ὄχι μόνον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἀρκετῶν Βουλγάρων εὐγενῶν.

Διὰ τὸν εὐαγγελισμόν τῶν Βουλγάρων, ἐκτός τῶν Βυζαντινῶν, ἐνδιεφέροντο καὶ ἡ Ρώμη καὶ οἱ Φράγκοι. Οἱ Βυζαντινοὶ εἶδον ἐγκαίρως τὸν κίνδυνον τῆς ἐγκαταστάσεως ἄλλης πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς δυνάμεως εἰς τὴν αὐτὴν τῶν καὶ ἀνεπτύξαν ὅλην τὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν δραστηριότητα διὰ νὰ τὸν ἀποφύγουν. Ἡ πρώτη εὐκαιρία, ἡ ὁποία τοὺς ἐδόθη ἦτο ἡ ἐξῆς: Ὁ Βούλγαρος ἡγεμὼν Βόρις (ἢ Βόγορις), ἔχων βλέψεις πρὸς τὸ σλαβικὸν κράτος τῆς Μοραβίας, εἶχε συμμαχήσει μὲ τοὺς Φράγκους. Ἐδέχθη τοὺς ἱεραποστόλους τῶν καὶ εἶχεν ὑποσχεθῆ ὅτι θὰ ἐβαπτίζετο. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Μοραβίας Ρατισλάβος, φοβούμενος ἀπὸ τῆν φραγκοβουλγαρικὴν αὐτὴν ἐπαφὴν, ἀπεφάσισε νὰ προσεγγίσῃ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν καὶ τὸ 862 ἐπρότεινε συμμαχίαν εἰς τὸν Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ' (842 - 867). Ἐν συνείδησιν δὲ τὸν παρεκάλεσε νὰ στείλῃ Ἕλληνας ἱεραποστόλους, γνωρίζοντας τὴν σλαβικὴν, διὰ νὰ διαφωτίσουν πνευματικῶς τὸν λαόν του. Ὅταν τὸ 864 ὁ Βόρις ἐξεστράτευσε μετὰ τῶν Φράγκων κατὰ τῆς Μοραβίας, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν ὁ Σμεμῶν ὁ Μάγιστρος καὶ ὁ Γεώργιος ὁ Ἀμαρτωλός, ἐξεστράτευσαν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ κατὰ τῶν Βουλγάρων. Πρὸ τῆς μεγάλης προπαρσκευῆς τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων καὶ τοῦ λιμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐνέσκηψεν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ὁ Βόρις ἠναγκάσθη νὰ συνθηκολογήσῃ καὶ νὰ στραφῆ καὶ πάλιν πρὸς τὸ Βυζάντιον. Τὸ 864 ἐν μεγάλῃ κομπῇ ἐδέχθη τὸ βάπτισμα ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Φωτίου μὲ ἀνάδοχον τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ, ἔλαβε δὲ καὶ αὐτὸς τὸ ὄνομα Μιχαὴλ. Ἡ

βάπτισις μάλλον ἐτελέσθη εἰς μίαν πόλιν πλησίον τῶν ἑλληνικῶν συνόρων (Μητρ. Γενναδίου, μν. ε., σ. 345). Αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ πολιτικὸν πλεῖστον τῶν γεγονότων. Ἀσφαλῶς ὅμως ἡ τόσον ἐσπευσμένη στροφὴ τοῦ Βόριδος πρὸς τὸ Βυζάντιον δὲν εἶναι ἄσχετος καὶ μὲ ἄλλους λόγους περισσότερο πνευματικούς (πρβλ. Μ. Lascaris). Ὡς φαίνεται, σοβαρὰν χριστιανικὴν ἐπίδρασιν εἶχον ἀσκήσει ἐπὶ τοῦ Βουλγάρου ἡγεμόνος αἱ συζητήσεις μὲ τὸν λόγιον ἱερομόναχον Θεόδωρον Κουφαρὰν, τὸν ὁποῖον εἶχεν αἰχμάλωτον εἰς τὴν Αὐλὴν του. Ἐκ παραλλήλου ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἡ ἀδελφὴ του, ἡ ὁποία συλληφθεῖσα αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων εἶχε ζήσει εἰς τὸ βυζαντινὸν παλάτιον, ὅπου καὶ ἐνεκολλώθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Καίτοι ἀμφισβητεῖται ὑπὸ ὀρισμένων ἢ ἀκριβεία τῶν ἀφηγήσεων αὐτῶν, τὰς ὁποίας μᾶς διασώζουν οἱ Συνεχισταὶ τοῦ Θεοφάνους (ἐκδ. Βόννης, σ. 162), νομίζω, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ «γυναικεῖα αὐτῆς ἐπίδρασις», ἡ ὁποία, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ἀγγλος ἱστορικός Buty, «σημαίνοντα ἐπαίξε ρόλον εἰς τὴν ἐπιστροφὴν πολλῶν βαρβάρων ἀρχόντων». Μερικοὶ ἐκ τῶν Βουλγάρων μεγιστάνων ἠρνήθησαν νὰ ἀποδεχθῶν τὸ βάπτισμα καὶ ἀντεστάθησαν. Ὁ Βόρις ὅμως «πάντας ἀναφανδὸν ἐποίησε χριστιανούς» (Συμεὼν Μάγιστρος, PG 109, 728).

Διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς συστηματικῆν πνευματικῆν καλλιέργειαν τοῦ λαοῦ ἀπεστάλησαν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοποι καὶ ἱερεῖς μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἰωσήφ. Τοὺς Βυζαντινοὺς κληρικούς συνώδευσαν ἀρχιεῖκτονες, ζωγράφοι καὶ πολλοὶ τεχνῖται, οἱ ὁποῖοι ἐκτίσαν ἐν συνεχείᾳ ναοὺς, μονὰς καὶ εἰργάσθησαν διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῆς χώρας. Ὁ Βούλγαρος ἱστορικός Ἰβάν Σνεγάρωφ σημειώνει, ὅτι «ὁ ἑλληνικὸς Κλήρος ἐλθὼν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, μετὰ τὴν ἐπίσημον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ἐπιστροφὴν τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, ἐγένετο ἐν γνώσει ἢ ἐν ὕνοιᾳ ὁ κήρυξ καὶ ὁ φορεὺς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ» (La fondation de l'Église orthodoxe Bulgare, εἰς ἀναμνηστικὸν τόμον Σ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1935, σ. 278-292). Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὰ βάρβαρα ἔθιμα ὑποχωροῦν, ἡ πολυγαμία καταργεῖται καὶ μῖα πνευματικὴ ζωὴ ἀνθίζει εἰς τὴν χώραν, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ σφριγηλωτέρα μετὰ τὴν ἔλευσιν τῶν μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου, ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς τὴν συνέχειαν.

Τὰ ἐπόμενα ἔτη ὁ Βόρις, φοβούμενος τυχὸν ἀφομοίωσιν τῶν Βουλγάρων πρὸς τὸν ἀνώτερον ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πολιτισμὸν τῶν γειτόνων τοῦ Βυζαντινῶν, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν δημιουργίαν ἀνεξαρτήτου Βουλγαρικοῦ Πατριαρχείου. Μὲ πονηρὸν ὅσον καὶ ἀφελῆ τρόπον, τονίζων ὅτι ἡ παρουσία ἐνὸς πατριάρχου θὰ ἔδιδεν εἰς τὴν πτωχὴν τὴν Αὐλὴν μεγάλην λαμπρότητα, ἔγραψεν εἰς τὸν Φώτιον διὰ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ. Ὁ Βυζαντινὸς πατριάρχης, ἄνθρωπος μεγάλης πείρας καὶ διορατικότητος, ἀντὶ πατριάρχου τοῦ ἀπύθνυτο μίαν θαυμασίαν ἐπιστολήν, ἀναπτύσσων εἰς τὸν Βούλγαρον ἡγεμόνα τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τὴν μορφήν τοῦ ἰδανικοῦ ἀρχοντος. Μὲ λεπτότητα δὲ ἀπέκλεισε κάθε δυνατότητα ἀποστολῆς πατριάρχου εἰς τὴν Βουλγαρίαν (Φωτίου, ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἀρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς. Τί ἐστὶν ἔργον ἀρχοντος, PG 102, 628-696). Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ σχέδιόν του ὁ Βόρις ἀπεφάσισε νὰ ἀπευθυνθῇ εἰς τὴν Δύσιν. Ὁ πάπας Νικόλαος Α' ἐσπέυσε νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴν εὐκαιρίαν. Ἀπήντησε μὲ πολλὴν προσοχὴν εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ Βουλγάρου ἡγεμόνος καὶ ἐστειλεν ἱκανοὺς ἀπεσταλμένους εἰς τὴν Αὐλὴν του, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸν μετέπειτα πάπαν Φορμόσην. Ὄταν ὁμοῦς ὁ Βόρις - Μιχαὴλ διεπίστωσε τὴν παρά τὰς ἐξωτερικὰς φιλοφρονήσεις ἐξ ἰσοῦ σαφῆ ἀπόφασιν τῆς Ρώμης νὰ μὴ ἐνδύσῃ εἰς τὸ σχέδιόν του, ἐστράφη καὶ πάλιν πρὸς τὸ Βυζάντιον. Κατὰ τὸ τέλος τῆς Συνόδου τοῦ 869/870, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν μεταξὺ Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν διὰ τὴν συνένωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, μῖα βουλγαρικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Πόλιν διὰ νὰ ἐρωτήσῃ δῆθεν ἀπλῶς ἀπὸ ποῖον Πατριαρχεῖον ἔπρεπε νὰ ἐξαρτᾶται ἡ νέα Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας. Ἡ ἀπάντησις τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς ἦτο σαφής: Ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς ὁ Βούλγαρος ἡγεμὼν ἤνοιξε καὶ πάλιν τὴν θύραν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἱεραποστόλους. Ἀργότερον, εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 879-880 ὁ πάπας Ἰωάννης Η' ἐπεχείρησε νὰ ὑπαγάγῃ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλη-

σίαν, ἐν τῷ μεταξύ ὅμως ὁ Βόρις - Μιχαὴλ εἶχε διαδαχθῆ πολλὰ ἐκ τῶν γεγονότων καὶ ἦτο πλέον ἄρκετα ψυχρὸς πρὸς τὴν Δύσιν. Ἡ Βουλγαρία ἔμεινε ὀριστικῶς εἰς τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας. Πολλοὶ Βούλγαροι ἡγεμόνες ἐξεπαιδεύθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ διαδόχου τοῦ Βόριδος Συμεὼν (893-927), ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν τόσον ἐπιμελῶς, ὥστε ἀπὸ τοὺς συμμαθητὰς του ὠνομάσθη ἡμιέλλη. Παρὰ τοὺς σφοδροὺς πολέμους, τοὺς ὁποίους ἐξαπέλυσεν ἐναντίον τῶν Βυζαντινῶν (πρβλ. καὶ ἐπιστολὰς Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ) ἐπαφελθεῖς τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (912-959), εἶχεν ὀργανώσει τὴν Αὐλὴν του κατὰ τὸ πρότυπον τῆς βυζαντινῆς καὶ ἐμερίμνησε διὰ τὴν μετάφρασιν διαφόρων ἑλληνικῶν ἔργων, θεολογικῶν καὶ μὴ, ὅπως τὰ συγγράμματα τοῦ Μ. Βασιλείου, Μ. Ἀθανασίου, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ Βυζαντινῶν χρονογράφων. Ὁ ἴδιος δὲ μετέφρασεν ἐκκλησιαστικὰς ὁμιλίας καὶ ἐσημάτισεν ἀνθολογίαν ἐξ 155 ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσόστομου. Παραλλήλως πρὸς τὴν φιλολογίαν ἐκαλλιέργηθη καὶ ἡ χριστιανικὴ τέχνη. Ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία δὲν ἔπαυσε καὶ ἀργότερον νὰ ἀναγεννᾶται ἀπὸ ἑλληνικὰς πηγὰς. Κατὰ τὸν ἸΔ' αἰῶνα ὁ Ἕλληνας μοναχὸς Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης μετέφερεν εἰς Βουλγαρίαν τὴν θεολογικὴν κίνησιν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὁ δὲ μαθητὴς του Εὐθύμιος Τυρνόβου καὶ ἄλλοι ἐδημιούργησαν νέαν πνευματικὴν ἀναγέννησιν, μεταφράζοντες διάφορα ἑλληνικὰ θρησκευτικὰ ἔργα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γάλλος βυζαντινολόγος Charles Diehl ἡ Βουλγαρία, παρὰ τὸν φόβον τὸν ὁποῖον ἐδοκίμασε διὰ τὴν ἐνδεχομένην κυριαρχίαν τοῦ Βυζαντίου, «ἐχρέωσεταί τειχὴ τὴν βυζαντινὴν ἐπιρροὴν τὸ ὅτι εἰσῆλθεν εἰς τὸν κύκλον τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν» (Byzance, grandeur et décadence, Paris 1930, σ. 300).

Διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς Μοραβίαν. Κύριλλος καὶ Μεθόδιος: Ἐνῶ εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἐξειλίσσοντο τὰ προαναφερθέντα γεγονότα, μῖα ἄλλη συστηματικὴ ἱεραποστολικὴ προσπάθεια ἀνεπτύσσετο εἰς τὴν βορειότερον εὐρισκομένην Μοραβίαν (ἐκπεκτινομένην σχεδὸν εἰς τὴν σημερινὴν Τσεχοσλοβακίαν). Ὅπως εἶδομεν, τὸ 862, ὁ ἡγεμὼν τῆς Μοραβίας Ρατισλάβος, μετὰ τὴν συμμαχίαν τὴν ὁποῖαν ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα Μιχαὴλ Γ', παρεκάλεσε νὰ τοῦ στείλῃ ἱεραποστόλους εἰς τὴν Μοραβίαν, οἱ ὁποῖοι νὰ γνωρίζουν τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν, διὰ νὰ κατηχήσουν τὸν λαόν του: «Ὁ λαὸς μας, ἔλεγον οἱ ἀπεσταλμένοι, ἔχει ἦδη ἀπορρίψει τὴν εἰδωλολατρίαν καὶ φυλάσσει τὸν χριστιανικὸν νόμον, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν διδάσκαλον, διὰ νὰ μᾶς διδάξῃ τὴν ἀληθινὴν πίστιν εἰς τὴν γλῶσσαν μας, οὕτως ὥστε καὶ ἄλλοι βλέποντες αὐτὸ νὰ γίνων μιμηταὶ μας. Ἀποστείτε μᾶς λοιπὸν, κύριε, ἕνα τοιοῦτον ἐπίσκοπον, ἕνα τοιοῦτον διδάσκαλον, διότι ἀπὸ σᾶς ἐκπορεύεται ὁ καλὸς νόμος» (Dvornik, Les légendes de Constantin et de Methode vnes de Byzance, Πράγα 1933, σ. 138). «Χριστιανοὶ διδάσκαλοι», προσέθετεν ὁ Ρατισλάβος, «ὑπάρχουν ἤδη ἐδῶ ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Γερμανίαν, οἱ ὁποῖοι μᾶς διδάσκουν ἀντιφαντικὰς διδασκαλίας, ἀλλ' ἡμεῖς εἰμεθα ἀπλοὶ Σλάβοι καὶ θέλομεν κάποιον νὰ μᾶς διδάξῃ δλην τὴν ἀλήθειαν». Οἱ Βυζαντινοὶ ἐσπέυσαν νὰ ἀναποκριθῶν εἰς τὴν αἴτησιν. Ἡ Μοραβία, ἐκτεινομένη εἰς δλην τὴν κοιλάδα τοῦ Μοράβα μέχρι τοῦ Δουνάβεως, εὐρίσκετο εἰς τὸ κέντρον τοῦ πληθυσμοῦ τῶν σλαβικῶν φύλων καὶ εἰς τὰ ὄρια τοῦ φραγκικοῦ κράτους. Ἡ στενὴ ἐπαφὴ μαζὶ τῆς ἡτο ὄχι μόνον ἀπὸ πλευρᾶς πολιτικῆς σημαντικῆς (ἡ συμμαχία θὰ ἐπίεζε τοὺς Βουλγάρους, οἱ ὁποῖοι συνεχῶς ἠπέιλον τὸ Βυζάντιον, ἢ ἀνάπτυξις δὲ τῆς Μοραβίας θὰ ἐφραττε τὸν δρόμον εἰς τὰς κατακτητικὰς διαθέσεις τῶν Φράγκων), ἀλλὰ ἦνοιγε τὸν δρόμον διὰ μίαν ἀληθινὴν πνευματικὴν προσέγγισιν τοῦ σλαβικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος, καίτοι ἀπολίτιστος, ἦτο ἀνθρώπιτος. Ἡ πρόελασις ἐξ ἄλλου τοῦ Ἰσλάμ πρὸς Νότον ἔκαμεν ἀκόμη αἰσθητότερον τὸ ἐπεῖγον χρέος τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς ὅσας φυλὰς παρέμενον εἰς κατὰστασιν θρησκευτικῆς ἀναζητήσεως. Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν Μοραβίαν ἐξελέγησαν δύο ἐκ τῶν εὐσεβεστέρων καὶ ἱκανωτέρων ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς, οἱ ἀδελφοὶ Κωνσταντίνος καὶ Μεθόδιος, οἱ ὁποῖοι κατήγοντο ἀπὸ εὐγενῆ ἑλληνικὴν οἰκογενεῖαν τῆς Θεσσαλονικῆς. Ὁ Κωνσταντίνος, εὐρύτερον γνωστὸς μὲ τὸ μοναχικὸν

ὄνομα Κύριλλος, τὸ ὁποῖον ἔλαβε πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, εἶχε σπουδάσει εἰς τὴν ἀνωτάτην Σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πλησίον τοῦ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου καὶ τοῦ Φωτίου, γραμματικὴν, γεωμετρίαν, διαλεκτικὴν, φιλοσοφίαν, ἀριθμητικὴν, ἀστρονομίαν, μουσικὴν καὶ ὄλας τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς τέχνας, ὅπως ἀναφέρει ὁ εἰς τὴν σλαβονικὴν «Βίος» τοῦ Ἁγίου, ὁ ὁποῖος συντετέθη εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του. Κατεῖχεν ἐπίσης ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τὴν σλαβικὴν, ἑβραϊκὴν καὶ σιριακὴν. Κατ' ἀρχὰς ἐξημέτισε βιβλιοθηκῆριος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης καὶ κατόπιν διεδέχθη τὸν Φώτιον ὡς καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δύο φορές ἐστάλη μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος εἰς εἰδικὰς ἀποστολάς (εἰς τοὺς Χαζάρους καὶ εἰς τοὺς Ἀραβίους). Ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός του Μεθόδιος, προικισμένος μὲ διοικητικὰ χαρίσματα, εἶχε διακριθῆ ὡς διοικητὴς μιᾶς σλαβικῆς ἐπαρχίας, ἀρτίτερον δὲ ἔγινε μοναχός καὶ ἠγούμενος τῆς Μονῆς τοῦ Πολυχρονίου ἢ Πολυχρίου ἐν Βιθυνία, πλησίον τοῦ ὄρους Ὀλύμπου. Προτὸν ἐγκαταλείψει τὸ Βυζάντιον ὁ Κωνσταντῖνος εἰργάσθη καὶ ἐφείρεν ἐν ἀλφάβητον πρὸς χρῆσιν τῶν Μοραβίων καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν σλαβονικὴν κατ' ἐκλογὴν διάφορα τμήματα τοῦ Εὐαγγελίου. «Αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τῆς σλαβικῆς φιλολογίας» (Dvornik). Ἐν συνεχείᾳ ἐξέλεξε μερικὸς συνεργάτας μεταξὺ εὐσεβῶν ἱερέων καὶ μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγνώριζον τὴν σλαβικὴν, τέλος δὲ εἰς τὴν ἱεραποστολικὴν ομάδα προσετέθησαν καὶ μερικοὶ Βυζαντινοὶ τεχνίται. Τὴν ἀνοιξὶν τοῦ 863 οἱ Βυζαντινοὶ ἱεραπόστολοι ἐφθασαν εἰς τὴν Μοραβίαν καὶ ἔγιναν ἐνθουσιωδῶς δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ Ρατισλάβου. Αἱ δύο ἄμεσοι ἐπιδιώξεις τοῦ Κωνσταντῖνου καὶ τοῦ Μεθοδίου ἦσαν νὰ ἐκπαιδεύσουν ἐντόπιον Κληρὸν, ὁμιλοῦντα τὴν σλαβικὴν καὶ νὰ δώσουν εἰς τοὺς Μοραβούς τὴν θ. λειτουργίαν εἰς τὴν γλώσσαν των. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ σύγχρονός του γλωγράφος, ὁ Κωνσταντῖνος μετέφρασεν «ὅλην τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀκολουθίαν, τὸν ὄρθρον, τὰς ὥρας, τὸν ἔσπερινόν, τὸ ἀπόδειπνον καὶ τὴν λειτουργίαν».

Ἐχει προκαλέσει πολλὰς συζητήσεις τὸ πρόβλημα τοῦ τυπικοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ Κωνσταντῖνος ἐξέλεξε διὰ τὴν σλαβονικὴν λειτουργίαν. Τὸ φυσικότερον θὰ ἦτο νὰ ἐβασίζετο εἰς τὸ βυζαντινὸν τυπικόν. Ἐν τούτοις, ὡς φαίνεται, ὁ Κωνσταντῖνος, μὲ τὴν ἐνδύτητα σκέψεως ἣ ὅποια τὸν διέκρινε, δὲν τὸ ἔκαμεν. Εἰς τὴν Μοραβίαν ἦτο ἤδη εἰς χρῆσιν μεταξὺ τῶν ὀλίγων χριστιανῶν, τοὺς ὁποῖους εἶχον προσελκύσει ἱεραπόστολοι τοῦ φραγκικοῦ κράτους, ἡ λατινικὴ λειτουργία καὶ οἱ δύο ἑλληνεὶς ἀδελφοὶ ἀπέφυγαν νὰ περιπλέξουν τὰ πράγματα. Φαίνεται πιθανώτερον ὅτι διὰ τὴν μετάφρασιν τῆς λειτουργίας ὁ Κωνσταντῖνος ἠκολούθησε τὸν λατινικὸν τύπον (τῆς λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ἣ ὅποια ἦτο ἑλληνικὴ προσαρμολογία τῆς λατινικῆς), διὰ δὲ τὰ ὑπόλοιπα κείμενα, ὄρθρον, ὥρας κ.λπ. ἐβασίσθη εἰς τὸ βυζαντινὸν τυπικόν. Παραμένει πάντως γεγονός ὅτι τὸσον ἡ ρωμαϊκὴ ὅσον καὶ ἡ βυζαντινὴ λειτουργία εἶχον μεταφρασθῆ εἰς τὴν σλαβονικὴν τὸ β' ἡμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ λειτουργικὴ παράδοσις, ἣ ὅποια τελικῶς υἰοθετήθη ὑπὸ τῆς σλαβικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ἀντεπροσώπευε μίγμα βυζαντινοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ τυπικοῦ (D. Obolensky, Saint Cyril and Saint Methodius, Apostles of the Slaves, ἐν St Vladimir's Seminary Quarterly, 1963, σ. 6). Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς σλαβικῆς γλώσσης εἰς τὴν λατρείαν, ὅπως τὸνίζετο σήμερον ἀπὸ ὄλους τοὺς μελετητὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἱστορίας, ἦτο θεμελιώδους σημασίας διὰ τὸ μέλλον τοῦ σλαβικοῦ κόσμου, «ἐλάχιστα δὲ γεγονότα ὑπῆρξαν τὸσον σπουδαία εἰς τὴν ἱεραποστολικὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας» (T. Ware, The Orthodox Church, London 1963, σ. 83, πρβ. Olivier Clément, Βασικὸν διάγραμμα τῆς βυζαντινῆς λατρείας, ἐν Ἡ λειτουργία μας [ἐκδ. «Ζωῆς»], Ἀθῆναι 1963, σ. 98-99). Διὰ νὰ κατανοηθῆ τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ποτὲ ἕως τότε εἰς τὴν Δύσιν δὲν εἶχον ἀντικατασταθῆ ἡ λατινικὴ μὲ μιαν ἄλλην γλώσσαν. Ἀντιθέτως ἐπεκράτει ἡ θεωρία ὅτι τρεῖς μόνον γλώσσαι ἦσαν ἱεραὶ καὶ ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιοῦν διὰ τὴν λατρείαν καὶ τὴν μετὰδοσιν τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ: ἡ ἑβραϊκὴ, ἡ λατινικὴ, ἡ ἑλληνικὴ (θεωρία τῶν τριῶν γλωσσῶν). Ἡ πρᾶξις συνεπῶς τῶν δύο ἀδελφῶν ἦτο ἀλη-

θῆς ἐπανάστασις διὰ τοὺς Λατίνους. Μία ἐπανάστασις ὅμως βασιζομένη εἰς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ. «Ἡ βροχὴ τοῦ Θεοῦ δὲν πίπτει εἰς ὄλους ἐξ ἴσου», ἔλεγον χαρακτηριστικῶς εἰς τοὺς κατηγορούς των οἱ δύο ἀδελφοί, ὅταν εὐρέθησαν εἰς τὴν Βενετίαν, «ὁ ἥλιος αὐτοῦ δὲν φωτίζει ὄλους; Ὅλοι δὲν ἀναπνέομεν τὸν ἀέρα; Πῶς δὲν ἐντρέπεσθε νὰ δεχέσθε μόνον τρεῖς γλώσσας καὶ νὰ λέγετε ὅτι αἱ ἄλλαι εἶναι κωφαὶ ἢ ἄλαλοι; Εἰπέτε μου, θεωρεῖτε ἀνίκανον τὸν Θεὸν νὰ τὸ κάμη αὐτό, ἡ ζηλότυπον ὥστε νὰ μὴ τὸ θέλη; Ἡμεῖς γνωρίζομεν ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ λαοί, οἱ ὁποῖοι διαβάζουν βιβλία καὶ ὕμνοῦν τὸν Θεὸν εἰς τὴν γλώσσαν των, ὅπως οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Πέρσαι, οἱ Ἀβασγοί, οἱ Ἰβηρεῖς, οἱ Σουγδαῖοι, οἱ Γότθοι, οἱ Ἀβαροί, οἱ Τούρκοι, οἱ Χάζαροι, οἱ Ἀραβες, οἱ Αἰγύπτιοι καὶ ἄλλοι». Αἱ κατηγορίαι ὅμως τῶν Λατίνων ἱεραποστόλων δι' αἰρετικὰς καινοτομίας ἦσαν τὸσον ἐπιμονοί, ὥστε, τέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν ὑφίξιν των εἰς Μοραβίαν, οἱ δύο ἑλληνεὶς ἀδελφοὶ ἐκλήθησαν ὑπὸ τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Α', εἰς τὸ ὁποῖον τὴν δικαιοδοσίαν ἀνῆκεν ἡ Μοραβία, διὰ νὰ δώσουν ἐξηγήσεις. Διὰ νὰ προχωρήσουν εἰς τὸ ἔργον των, ἀπαλλασσόμενοι τῆς πίεσεως τῶν Γερμανῶν ἱεραποστόλων, ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἐδίστασε νὰ ἐνδιαφερθῆ διὰ τὴν φιλίαν τῆς Ρώμης. Μολοντοὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ εἶχον σταλθῆ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλιν καὶ ἦσαν ἐκ τῶν σημερινῶν προσώπων τῶν πατριαρχικῶν καὶ αὐτοκρατορικῶν κύκλων, ἐνεπνεύοντο εἰς ὄλας τὰς ἐνεργείας των ἀπὸ βαθυτάτην οἰκουμενικὴν ἀντίληψιν τῆς Ἐκκλησίας, ἣ ὅποια τοὺς εἶδεν μιαν θαυμαστὴν ἀνεσιν καὶ θετικότητα κινήσεων.

Εὐτυχῶς ἡ περίοδος ἦτο κατ' ἐξοχὴν εὐνοικὴ δι' αὐτούς. Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία προσεπάθει τότε νὰ ἐξαπλώσῃ τὴν ἐπιρροὴν τῆς εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον. Ἡ πρόσκαιρος στροφή τοῦ Βουλγάρου ἡγεμόνος εἶχεν ἀναπτέρωσει τὰς ἐλπίδας περὶ ἐπεκτάσεως τῆς δικαιοδοσίας τῆς εἰς ὄλην τὴν Βαλκανικὴν. Τὰς ἀρχὰς τοῦ 868 οἱ Θεσσαλονικεῖς ἱεραπόστολοι ἐφθασαν εἰς τὴν Ρώμην. Ἄλλ' ἀντὶ τοῦ πάπα Νικολάου Α' εὗρον τὸν Ἀδριανόν Β'. Ὁ Νικόλαος εἶχεν ἀποθάνει τὸν Νοέμβριον τοῦ 867. Ὁ νέος πάπας κατενόησεν εὐθὺς τὴν ἐκκαιρίαν. Ἡ ἐργασία τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυρίλλου μεταξὺ τῶν Σλάβων εἶχεν ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν. Ἡ προσωπικὴ εὐσέβεια καὶ μόρφωσις των ἦσαν ἀναμφισβήτητοι καὶ ἐνδύτητα γνωσταί. Οἱ Σλάβοι ἡγεμόνες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ὁ Ρατισλάβος τῆς Μοραβίας καὶ ὁ Κόσελ τῆς Παννονίας τοὺς ὑπεστήριζον. Ὁ Ἀδριανὸς μὲ τὴν πολιτικὴν διορατικότητα ἣ ὅποια τὸν διέκρινε, δὲν ἐδίστασε νὰ ἐγκρίνῃ τὸν τρόπον δράσεως τῶν δύο βυζαντινῶν ἱεραποστόλων. Διέταξε μάλιστα νὰ τοποθετηθοῦν τὰ σλαβονικὰ λειτουργικὰ βιβλία ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τραπεζῆς τῆς Βασιλικῆς τῆς Santa

Μεθόδιος καὶ Κύριλλος, οἱ ἀπόστολοι τῶν Σλάβων.

Maria Maggiore και να τελεσθῆ ἡ θ. λειτουργία εἰς τέσσαρας Βασιλικὰς τῆς Ρώμης. Ὁ μόνος περιορισμός, ὁ ὁποῖος ἐτέθη ἦτο νὰ ἀναγινώσκονται εἰς τὰς σλαβικὰς χώρας ὁ Ἀπόστολος και τὸ Εὐαγγέλιον πρῶτον λατινιστί και ἔπειτα σλαβονιστί. Δὲν πρέπει νὰ ἀπορῶμεν ὅτι ἐπετρέθη ὑπὸ τοῦ πάπα νὰ λέγεται τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως ἀνευ τοῦ filioque (ἦτο και αὐτὸ μία ἐκ τῶν «καινοτομιῶν» διὰ τὰς ὁποίας εἶχον κατηγορηθῆ οἱ Βυζαντινοὶ ἱεραπόστολοι), διότι και ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἀκόμη δὲν τὸ εἶχεν. Μόνον ἡ Φραγκικὴ και ἡ Ἰσπανικὴ Ἐκκλησία ἐχρησιμοποιοῦν τὴν προσθήκην αὐτὴν και εἰς τὴν Μοραβίαν εἰσῆχθη ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἱεραποστόλους (B. Στεφανίδου, ἐνθ' ἀν., σ. 370-371). Ἡ θαυμαστὴ ἐπιδοκιμασία τοῦ ἔργου τῶν ἔδωσε νέας δυνάμεις εἰς τοὺς δύο Βυζαντινοὺς ἱεραποστόλους διὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἱεραποστολικῆς τῶν προσπαθείας. Δυστυχῶς ὁμως ἐντὸς ὀλίγου ὁ Κωνσταντῖνος ἠσθένησε βαρῶς. Αἰσθανθεὶς τὴν προσέγγισιν τοῦ τέλους του ἐξήγησε νὰ καρῆ μοναχὸς εἰς μίαν τῶν ἑλληνικῶν μονῶν, ὅπου εἶχον φιλοξενηθῆ και ἔλαβε τὸ ὄνομα Κύριλλος, μετὰ τὸ ὅποιον και ἔμεινε γνωστός εἰς τὴν ἱστορίαν. Τὴν 4ην Φεβρουαρίου 869 ὁ πύρινος ἱεραπόστολος, ὁ ὁποῖος ἦναψε τὴν φλόγα τῆς πίστεως και τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον, ἐσβησεν ἐν εἰρήνῃ εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ ἀδελφοῦ του μετὰ αὐτὴν τὴν προσευχὴν: «Ἄνθρωπον ἐκ τῆς ἀσεβοῦς και εἰδωλολατρικῆς κακίας τοὺς βλασημοῦντας σε... αὐξήσον τὴν Ἐκκλησίαν σου διὰ πλήθος και ἀθροισον τοὺς πάντας ἐν τῇ ἐνότητι, ποιήσον τοὺς λαοὺς ἐξαιρέτων, ἠνωμένον ἐν τῇ ἀληθείᾳ πίστεϊ». Ἡ τελευταία θερμὴ παράκλησις του εἰς τὸν ἀδελφόν του ἦτο νὰ μὴ ἐγκαταλείψῃ τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον ἀναζητῶν τὴν γαλήνην τοῦ μοναστηρίου (D. Obolensky, ἐνθ' ἀν., σ. 7).

Ὁ Μεθόδιος προσεπάθησε πάση θυσίᾳ νὰ μεταφέρῃ τὰ ἅγια λείψανα τοῦ ἀδελφοῦ του εἰς τὴν Θεσσαλονικίαν. Ὅμως ἡ ἐπιβίβασις τοῦ Ἀδριανοῦ Β' ἐματῶισε τὰ σχέδιά του και ὁ Κύριλλος ἐτάφη εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος. Ὁ Μεθόδιος ἐν συνεχείᾳ διωρίσθη ὑπὸ τοῦ πάπα ἀρχιεπίσκοπος τῶν Σλάβων μετὰ τὸν τίτλον «Ἀρχιεπίσκοπος Συρμίου» (παλαιᾶς Μητροπόλεως πρὸς δυσμὰς τοῦ Βελιγραδίου) και ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Παννονίαν. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Παννονίας Κόσσελ εἶχε ζητήσει πρὸ ὀλίγου ἀπὸ τὴν Ρώμην νὰ ὑπαχθῆ ἡ χώρα του εἰς ἐνιαίαν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν μετὰ τὴν Μοραβίαν, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν μέχρῃ τότε ἐξάρτησίν της ἀπὸ τὸ γερμανικὸν κράτος (τὴν Μητρόπολιν Σαλτσβούργου τῆς Βαυαρίας), ὁ δὲ πάπας ἤθελε νὰ προετοιμάσῃ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν προσάρτησίν της. Ἡ δυσἀρέσκεια ὁμως και ἡ ἀντίδρασις τῶν Φράγκων ἐπισκόπων ἐφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον. Ἀπηθυβήθησαν εἰς τὸν Λουδοβίκον τὸν Γερμανικὸν διεκδικουντες τὰ δικαιώματά των. Ἡ πτώσις τοῦ Ρατισλάβου κατόπιν ἐπαναστάσεως τοῦ ἀνεψιῦ τοῦ Σβιατοπόλκου διηκόλυε τὴν πραγματοποιίησιν τῶν σχεδίων των. Συνέλαβον τὸν Μεθόδιον μόλις ἐφθασεν εἰς Παννονίαν, και εἰς Σύνοδον προεδρευομένην ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σαλτσβούργου τὸν κατεδικασαν ὡς σφετεριστὴν ξένης δικαιοδοσίας. Ἀφοῦ τὸν ἐκακοποίησαν, τὸν ἐφυλάκισαν εἰς μίαν μονὴν τοῦ Μέλανος Δρυμοῦ. Δύο και ἡμισυ ἔτη ἔμεινε φυλακισμένος ὁ μέγας ἱεραπόστολος και μόλις τὸ 873, κατόπιν μεσολαβήσεως τοῦ νέου πάπα Ἰωάννου Η' (872-882) εἰς τὸν Λουδοβίκον τὸν Γερμανικὸν και τοὺς Βαυαροὺς ἐπισκόπους ἀπληλευθρώθη και ἀποκατεστάθη εἰς τὸ ἀξίωμα του. Ἡ τέλεσις ὁμως τῆς λατρείας εἰς τὴν σλαβονικὴν ἀπγορευθῆ ρητῶς. Μόνον τὸ κήρυγμα θὰ ἤμποροῦσε νὰ γίνῃ εἰς τὴν ἐντοπίαν γλῶσσαν. Κατόπιν τούτου ὁ Μεθόδιος ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Μοραβίαν, ἀλλὰ ἐντὸς ὀλίγου κατηγγέθη ὑπὸ τοῦ Μοραβοῦ ἡγεμόνος Σβιατοπόλκου ὅτι ἐξηκολούθει νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν σλαβονικὴν. Ἐχρηιάσθη πάλιν νὰ ταξιδεύσῃ ὁ Μεθόδιος εἰς τὴν Ρώμην διὰ νὰ δώσῃ ἐξηγήσεις και νὰ τὴν πείσῃ περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς διαγωγῆς του. Ἠκολούθηθη τακτικὴ ἀνοχῆς ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Η', διὰ νὰ ἀπαγορευθῆ ὁμως ὀριστικῶς ἡ χρησιμοποίησις τῆς σλαβονικῆς ὑπὸ τῶν διαδόχων του. Ἡ Ρώμη, παρὰ τοὺς πρῶτους ἐλιγμούς της, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν μονολιθικὴν τῆς ἀντίληψιν περὶ γλώσσης. Τὸ 885 ὁ Μεθόδιος ἀπέθανεν εἰς τὴν Μοραβίαν ἐν μέσῳ φοβερῶν ἀντιδράσεων και ραδιουργιῶν, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε μεταφράσει ὁλόκληρον τὴν θείαν λειτουργίαν εἰς τὴν σλαβονικὴν και εἶχε προετοιμάσει 200 σχεδὸν κληρι-

κοὺς διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου του. Ἡ ἐπιμονὴ τῶν δύο Ἑλλήνων ἱεραποστόλων εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς σλαβικῆς γλώσσης, παρὰ τὰς σφοδρὰς ἀντιδράσεις τοῦ νίξει ὅτι «ἐνεπνέοντο ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν τὸν πνεῦμα, τὸ δημοκρατικὸν και φιλελεύθερον, τὸ ὅποιον σέβεται τὴν ὀντότητα αὐτῶν και ἐθνῶν» (Dvornik, *The Diffusion of Greek Culture*, ἐν περ. *Geographical Magazine*, 1946, σ. 297). Ὅπως παρετήρησεν ὁ Ch. Diehl εἰς τὴν διάλεξίν του *L'Église grecque et l'Hellénisme*, «ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου ἐδείχθη περισσότερον ἀνεκτικὴ και μάλιστα φιλελεύθερα. Ἐφρῶνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὅταν τοὺς προσελκύσῃ κανεὶς εἰς τὴν νέαν πίστιν, ἔχουν ἀνάγκην νὰ ἐννοήσουν ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἔρχονται νὰ τοὺς κηρύξουν, και ἐπομένως δὲν ἐδίστασε νὰ μεταφράσῃ διὰ τοὺς νεοφύτους τὴν Ἁγίαν Γραφήν εἰς τὴν γλῶσσαν των και νὰ τοὺς ἐφοδίσῃ μετὰ μίαν λογοτεχνικὴν γλῶσσαν. Ἀντιλήφθη ὡσαύτως ὅτι πρέπει νὰ δεικνύωμεν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους και πρὸς τοὺς λαοὺς κάποιαν ἐκτίμησιν». Τὴν γνώμην αὐτὴν καταχωρίζει και ὁ F. Dvornik, εἰς τὸ ἔργον *Les Slaves, Byzance et Rome, au IX siècle*, Paris 1929, σ. 70).

Διάδοχος τοῦ Μεθοδίου κατάρθωσε νὰ γίνῃ, μετὰ τὴν εὐνοίαν τοῦ Σβιατοπόλκου, ὁ φανατικὸς ἀντιπαλός του, ὁ Σουηδὸς ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Νείτρα Wiching. Οὗτος προσεπάθησε νὰ ἐξαφανίσῃ τὰ ἴχνη τοῦ ἔργου τῶν δύο Βυζαντινῶν ἱεραποστόλων. Τὰ ἐπόμενα ἔτη ἀπγορευθῆ ἀυστηρῶς ἡ σλαβονικὴ γλῶσσα εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, ἐπεβλήθη ἡ προσθήκη τοῦ filioque εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως και παρεμερίσθη κάθε τι τὸ ὅποιον εἶχε σχεσιν μετὰ τὸν Μεθόδιον και τὸν Κύριλλον. Οἱ κυριώτεροι μαθηταὶ των συνελήφθησαν ἢ ἐξωρίσθησαν ἐκ τῆς Μορβίας, ἄλλοι δὲ ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἠγοράσθησαν εἰς τὴν Βενετιάν, ἐφθασαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν και μετέβησαν ἀργότερον εἰς τὴν Βουλγαρίαν. Ἐκ τῶν διασκορπισθέντων μαθητῶν τοῦ Κυρίλλου και Μεθοδίου ἄλλοι εἰργάσθησαν ἱεραποστολικῶς εἰς τὴν Βοημίαν, μερικοὶ εἰς τὴν Πολωνίαν, οἱ περισσότεροι ὁμως κατέφυγον εἰς τοὺς Νοτιοσλάβους. Ἐπὶ ἐξ αὐτῶν, μετὰ ἐπιφανῆ τὸν Κλήμεντα, ὁ ὁποῖος διέπρεψε διὰ τὴν φιλολογικὴν δραστηριότητα και τὸ ἱεραποστολικὸν τὸν πνεῦμα, κατέφυγον εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ὅπου ὁ Βόρις-Μιχαήλ τὸς ὑπέδεχθη μετὰ χαρᾶς. Ἡ σλαβονικὴ λειτουργικὴ γλῶσσα τὴν ὁποίαν εἶχον φέρεται μαζί των προσέφερε μίαν νέαν βάσιν διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας του, τὴν ὁποίαν μετὰ πάθος ἐπέδιωκεν. Ὁ διάδοχος του Συμεὼν ἐπίσης ἠνώθησε τοὺς ἱεραποστόλους. Ἐν Βουλγαρίᾳ συνεχίσθη και ἐπεξετάθη τὸ ἔργον τῶν δύο Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν. Ὅσα λειτουργικὰ βιβλία εἶχον μεταφρασθῆ ἐκ λατινικῶν πρωτοτύπων ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ νέων μεταφράσεων, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βυζαντινοῦ τύπου, ἢ δὲ γλαγολιτικῆ γραφῆ, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐφεύρει ὁ Κύριλλος, ἐτροποποιήθη διὰ τῆς ἀντικατεστάσεως τῶν μικρῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπὸ τῶν ἀντιστοιχῶν κεφαλαίων (Κυρίλλειος γραφή). Ὁ Κλήμης μετὰ τοὺς συνεργάτας του ἱδρυσεν Μονὴν και σχολεῖον και ἐπέδωκε εἰς τὴν μετάφρασιν Ἑλλήνων συγγραφέων διὰ τὴν πνευματικὴν ἀνώωσιν τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ. Πολλοὶ ναοὶ και πηγαὶ ἀκόμη σήμερον φέρουν τὸ ὄνομα τῶν Βυζαντινῶν ἱεραποστόλων, μητροπολιτικῶς δὲ ναὸς τῆς Σόφιας εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ἁγίου Κυρίλλου και Μεθοδίου. Ἐν τῷ μεταξῷ ἡ ἱεραποστολὴ εἰς τὴν Μοραβίαν μετὰ τὸν διωγμὸν τῶν μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου κίττησεν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σβιατοπόλκου ἤρχισε και ἡ παρακμὴ τοῦ κράτους, μεταξῷ δὲ 906 και 910 διελύθη τοῦτο ὀριστικῶς ὑπὸ τῶν νέων κατακτητῶν τῆς χώρας Οὐγγρων (Μαγυάρων).

Ὅσοι ἐκ τῶν διαχθέντων μαθητῶν τῶν δύο μεγάλων Θεσσαλονικέων ἱεραποστόλων κατέφυγον εἰς τὴν Βοημίαν ἐδίδαξαν ἐκεῖ τὰ σλαβικὰ γράμματα, ἐγνωστοποίησαν τὴν σλαβονικὴν λειτουργίαν και ἔθεσαν τὰς βάσεις τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Τσέχων. Ὅπως σημειῶνει ὁ Τσέχος F. Dvornik, τόση ἦτο ἡ ζωτικότης τῆς νέας διδασκαλίας, τὴν ὁποίαν εἶχον φέρεται ὁ Κύριλλος και ὁ Μεθόδιος, ὥστε ἂν και αὐτοὶ ἦσαν χωρισμένοι ἀπὸ τὴν πηγὴν, τὸ Βυζάντιον, και ὑπέκειντο εἰς ἀκαταπαύστους ἐπιθέσεις ἀπὸ τὸν λατινικὸν Κλήρον, ἐν τούτοις ὁ χριστιανισμὸς ἠνθῆσεν εἰς τὴν Βοημίαν καθ' ὅλον τὸν ἰ αἰῶνα. Ἡ Ἀδελτῆ τῆς Πράγας ἔγινε κέντρον προημένου πολιτισμοῦ. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἅγιος Βενεσέλαβ, δούξ τῆς Βοημίας, ἐδίδαζε λα-

τινικά, σλαβικά και ελληνικά, τὸ δὲ μαρτύριόν του κατὰ τὸ 929 ἱστορήθη ὑπὸ ἀνωμόνου μαθητοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀποστόλων εἰς βιογραφίαν, ἢ ὁποῖα θεωρεῖται τὸ ἀρχαιότερον ἀριστοῦργημα τῆς τσεχικῆς φιλολογίας (ἔνθ. ἀν., σ. 298) καὶ ἄλλου συμπληρώνει «ὁ σλαβικὸς κόσμος χρεωστεῖ εἰς τὸ Βυζάντιον ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ παρελθόν του».

Ἐκχριστιανισμὸς τῶν Νοτιοσλάβων καὶ Οὐγγρων: Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, τέλη τοῦ Θ' αἰῶνος, νέαι προσπάθειαι κατεβλήθησαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐδραίωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς Σέρβους. Αἱ πρῶται αἱ ὁποῖαι ἐγίναν ἐπὶ Ἡρακλείου, δὲν εἶχον, ὡς φαίνεται, σταθερὸν ἀποτέλεσμα. Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Λέοντος Ε' καὶ τὴν κατάληψιν τοῦ θρόνου ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Β' (820-829) οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Κροάται ἐπανεστάτησαν καὶ οἱ περισσότεροὶ ἐξ αὐτῶν ἀπληρήθησαν τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ὅταν ἀργότερον Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ἀναπεκρίθη εἰς αἰτησίαν τῶν καὶ τοὺς ἐβοήθησε νὰ ἀπαλλαγῶν τῆς πολιορκίας τῆς Ραγούσης, ἤρχισαν πάλιν νὰ στρέφουν τὰ βλέματά των πρὸς τὸ Βυζάντιον. Οἱ Σέρβοι ἔστειλαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρεσβείαν καὶ ἐζήτησαν ἱεραποστόλους. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐνδιεφέρθη πολὺ, ἔστειλεν ἱερεῖς καὶ «ἐβάπτισεν αὐτοὺς πάντας»· «ὁ φιλόθεος πατήρ (ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος), σημειῶνόν οἱ Συνεχισταὶ τοῦ Θεοφάνους, καὶ αὐτὸς τούτους προσεῖκατο καὶ ἀνεδέξατο καὶ ἱερεῖς εὐθὺς μετὰ καὶ βασιλικὸν ἀνθρώπου σὺν αὐτοῖς ἐξαπέστειλεν, ὡς ἂν πρὸ τῶν ἄλλων τοῦ ψυχικοῦ τούτους κινδύνου ἐξέλθαι καὶ πρὸς τὴν προτέραν πίστιν» ὡδήγησεν (Συνεχισταὶ Θεοφάνους, ἐκδ. Βόννης, 1838, σ. 291). Παρὰ τὴν ἐποχὴν πρὸς τὸν ἐκχριστιανισμὸν ἐβάδιζε καὶ ὁ ἐκπολιτισμὸς τῆς χώρας. Ἡ διάδοσις καὶ στερέωσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως συνεπληρώθη διὰ τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, τοῦ Κλήμεντος καὶ Ναούμ. Πολλοὶ ναοὶ καὶ μοναὶ ἰδρῦθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς χώρας. Φιλολογία καὶ τέχνη ἀνεπτύχθησαν ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν προτύπων, πολλοὶ δὲ Ἕλληνας κληρικοὶ εἰργάσθησαν ἐν συνεχείᾳ διὰ τὴν ἐμπέδωσιν τῆς πίστεως.

Τὸ ἱεραποστολικὸν ἐνδιαιρέσιν τῶν Βυζαντινῶν δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τοὺς Σλάβους, ἐπεξετάθη καὶ εἰς τοὺς Οὐγγρους (Μαγυάρους). Ἡ ταταρική αὐτὴ φυλὴ πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεώς της εἰς Παννονίαν (τέλη Θ' αἰῶνος), κατὰ τὴν περίοδον τῆς μετατοπίσεώς της διὰ μέσου τῆς Ἀζοφικῆς θαλάσσης καὶ τοῦ Δουνάβεως, ἤλθεν εἰς ἐπαφὴν μετὰ Βυζαντινοὺς ἱεραποστόλους. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν, ἢ ὁποῖα ὑπῆρξε δίοδος τῶν λαῶν, δὲν ἔπαυσαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ μεταλαμπαδεύουν τὸ φῶς εἰς τὰ διαβαίνοντα βαρβαρικά φύλα. Εἰδικώτερον ὅμως «αἱ πρῶται προσπάθειαι διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Μαγυάρων ἐγίναν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν», εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ι' αἰῶνος (F. Dvornik, L' evangelisation des Slaves, des Magyars et des Russes, ἐν Histoire Universelle des Missions Catholiques, Paris 1956, σ. 161). Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίησαν τοὺς ἀγρίους ἀκόμη Οὐγγρους νομῆδας ἐναντίον τοῦ τσάρου τῆς Βουλγαρίας Συμεῶν, ἐν συνεχείᾳ ὁμοῦς ἐχρειάσθη νὰ πολεμήσῃ καὶ ἐναντίον τῶν, διότι οἱ ἀνυπότακτοι Μαγυάροι ἐπέδραμον κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας.

Καθὼς μᾶς πληροφοροῦν οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι Ἰωάννης Σκυλίτσης καὶ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, μετὰ ταῦτα οἱ δύο Οὐγγροὶ φύλαρχοι Μπούλξου καὶ Γκουόλα ἤλθον ἐπὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου εἰς Κωνσταντινούπολιν περὶ τὸ 950 καὶ ἐβάπτισθησαν. Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Θεοφύλακτος (931-956) χειροτόνησε τὸν μοναχὸν Ἰερόθεον «ἐπίσκοπον Τουρκίας» (Οὐγγάρους), ὁ ὁποῖος συνᾶδεν τοὺς Οὐγγρους ἡγεμόνας εἰς τὴν πατρίδα των. Ὁ Ἰερόθεος ἀνέπτυξε μεγάλην δρᾶσιν διὰ τὴν διάδοσιν καὶ σταθεροποίησιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ δὲ Γκουόλα, ὁ ὁποῖος ἐκυβέρνηα τὸ νοτιοανατολικὸν μέρος τῆς σημερινῆς Οὐγγαρίας, ἔγινε ζηλωτὴς χριστιανὸς καὶ ἐβοήθησε τοὺς Βυζαντινοὺς ἱεραποστόλους εἰς τὸ ἔργον των. Μετὰ τὸν γάμον τῆς κόρης του Ἀδελαιδῶς μετὰ τὸν ἡγεμόνα τοῦ δυτικοῦ τμήματος, τοῦ Γκείσά, ἡ προσπάθεια τῶν Βυζαντινῶν ἱεραποστόλων ἐπεξετάθη καὶ δυτικώτερον. Εἰς διάφορα μέρη τῆς χώρας ἐδημιουργήθησαν μοναὶ, ἀρκεταὶ δὲ ἐξ αὐτῶν διετηρήθησαν μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Οἱ Οὐγγροὶ, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἐν Παννονίᾳ, ἐπανειλημμένως ἐπέδραμον κατὰ τοῦ γερμανικοῦ κράτους. Τὸ 995 ὁμοῦς συνετρίβησαν ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ βασιλέως Ὁθωνοῦ τοῦ

Α' καὶ ἔκτοτε ἤρχισαν αἱ εἰρηνικαὶ σχέσεις τῶν δύο λαῶν. Ἐδέχθησαν Γερμανοὺς ἱεραποστόλους, ὁ δὲ ἡγεμὼν τῆς Οὐγγαρίας Στέφανος (995-1038) ἔλαβε σύζυγον τὴν ἀδελφὴν τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βαυαρίας Γκιζέλλαν (995). Τὸ γεγονός τοῦτο, τὸ ὁποῖον προπαρασκεύασεν ὁ ἐπίσκοπος Πράγας Ἀδαλβέρτος, ἐβάρυνε σημαντικῶς εἰς τὸν μελλοντικὸν προσανατολισμὸν τῆς Οὐγγαρίας πρὸς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Στέφανος, διὰ νὰ ἀποφυγῇ τὴν γερμανικὴν ἐπικυριαρχίαν, ἐστράφη πρὸς τὴν Ρώμην. Ἦτο ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κύρος τοῦ πάπα ἐπεξετείνεται. Ὁ Οὐγγρος ἡγεμὼν ἐντὸς ὀλίγου ἐδέχθη κληρικοὺς ἐξ Ἰταλίας καὶ ἀργότερον ἐζήτησεν ἀπὸ τῶν πάπαν Σιλβεστρου Η' νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν Οὐγγαρίαν χριστιανικὸν βασίλειον. Πόση ὁμοῦς ἦτο ἡ βυζαντινὴ ἐπιρροὴ εἰς τὴν Οὐγγαρίαν φανερώσει τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸ στέμμα, τὸ ὁποῖον ἐστάλη εἰς τὴν Ρώμην διὰ νὰ εὐλογηθῇ ὑπὸ τοῦ πάπα, ὑπῆρχεν ἐμπρὸς μὲν ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων IC XC, ὀπισθεν δὲ ἡ εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (Β. Στεφανίδου, ἐνθ. ἀν., σ. 373). Ὁ Στέφανος διωρίσθη τελικῶς καὶ παπικὸς βικάριος μετὰ πλήρη ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν, ἀνέπτυξε μεγάλην δραστηριότητα καταπιέζας τὴν ἐπανάστασιν μερικῶν εἰδωλολατρῶν ἡγεμόνων καὶ ἐπέτυχε νὰ υπαγάγῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν του καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Γκουόλα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδέσποζεν ὁ βυζαντινὸς χριστιανισμὸς. Γενικῶς διωργάνωσε τὴν Οὐγγαρίαν πολιτικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς, ἀπομακρύνας αὐτὴν τὸσον τοῦ βυζαντινοῦ ὅσον καὶ τοῦ γερμανικοῦ κράτους. Ἡ ἐπίδρασις ὁμοῦς τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρξεν τὸσον ἀναμφισβήτητος, ὥστε εἰς τὴν ἐποχὴν μας διακεκριμένοι Οὐγγροὶ ἐρευνηταὶ νὰ ὁμιλοῦν σαφῶς περὶ «βυζαντινῆς προελεύσεως τοῦ οὐγγρικοῦ χριστιανισμοῦ» (P. Vaczy, Les origines byzantines du christianisme hongrois, ἐν Nouvelle Revue de Hongrie, 34 [1941], σ. 99-108).

Ἱεραποστολικάι προσπάθειαι εἰς Χαζάρους καὶ Ἀλανοὺς: Παρὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγάλης ἱεραποστολικῆς δραστηριότητος πρὸς τὰς εὐρωπαϊκὰς περιοχάς, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν βορειοανατολικῶς τῆς αὐτοκρατορίας εὐρισκομένην περιοχὴν. Τὸν Ζ' αἰῶνα ὁ τουρκικὸς λαὸς τῶν Χαζάρων ἐγκαθίδρυσεν βορείως τοῦ Καυκάσου ἐκτεταμένον βασίλειον μετὰ κέντρον πλησίον τοῦ σημερινοῦ Ἀστραχάν. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου (829-842) οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον ἔλθει εἰς ἐμπορικὰς διαπραγματεύσεις καὶ συνεργάσθησαν ἐπὶ τὸν ποταμὸν Δόν. Ὡς ἀναφέρουν παλαιαὶ διηγήσεις, οἱ Χαζάροι ἐζήτησαν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν Αὐλὴν χριστιανούς διδασκάλους καὶ τοὺς ἐστάλην τὸ 861 μία ἱεραποστολικὴ ὁμάς μετὰ ἐπιεφαλῆς τὸν φιλόσοφον Κωνσταντίνον (τὸν μετέπειτα ἀπόστολον τῶν Σλάβων). Ὡς φαίνεται, τὸ Ἰσλάμ, ὁ ἰουδαϊσμός καὶ ὁ χριστιανισμὸς διηγκωνίζοντο διὰ τὸν προσηλυτισμὸν τῶν Χαζάρων, ἢ πλειονότης ὁμοῦς τῶν ἡγεμόνων υιοθέτησε τὸν ἰουδαϊσμὸν (Latourette, μ. ἐργ., σ. 252). Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀναφέρεται μετὰ τῶν Ἑλλήνων Μητροπολιτῶν ὁ Ἅγιος Μιχαήλ Ι' (862-888) μετὰ τὸν τίτλον τοῦ «Χαζάρων», ἐκ τοῦ ὁποῖου φαίνεται τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐξηρτῶντο οἱ χριστιανοὶ τῆς Ρωσίας (Κ. Παπουλίδου, Μητροπολιτικοὶ πίνακες Κιέβου καὶ Μόσχας, ἐν περ. «Ἐκκλησία» 1963, σ. 378). Ἐπίσης ὁ διάδοχος τοῦ Φωτίου πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικὸς (901-907 καὶ 912-925) ἐνδιεφέρθη πρὸς «στερέωσιν τῆς καθαρᾶς τοῦ Χριστοῦ πίστεως» εἰς τοὺς Χαζάρους τῆς Κριμαίας. Ἐτοποθέτησεν ἀρχιεπίσκοπον εἰς Χερσῶνα διὰ νὰ χειροτονήσῃ νέους κληρικοὺς καὶ διευθύνῃ τὴν Ἱεραποστολήν (PG 111, 268, 321).

Ἀρχὰς τοῦ Ι' αἰῶνος διεδόθη ὁ χριστιανισμὸς καὶ εἰς τοὺς Ἀλανοὺς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι βορείως τῶν Καυκασίων Ὀρῶν, ἀπὸ τῆς Κασπίας μέχρι τοῦ ποταμοῦ Δόν καὶ τῆς Ἀζοφικῆς θαλάσσης (ἰδὲ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, PG 113, 732). Διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῆς Ἀλανίας ἐνήργησεν ἰδιαίτερος ὁ Νικόλαος ὁ Μυστικὸς. Κατ' ἀρχὰς ἀπέστειλε διὰ τὸν εὐαγγελισμὸν τῶν Ἀλανῶν τὸν ἡγούμενον μιᾶς Μονῆς τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας Εὐθύμιον, ἀνδρα θεοφιλῆ καὶ ἀρετῆς ἐργάτην (PG 111, 360). Ἀργότερον δὲ, διὰ τὴν συστηματικὴν διοργάνωσιν τῆς νέας αὐτῆς Ἐκκλησίας, ἐχειροτόνησεν ἐπίσκοπον Ἀλανίας τὸν Πέτρον. Τὸ 903 (ἴσως τὸ 902) ἐβάπτισθη ὁ ἡγεμὼν τῶν Ἀλανῶν, «ἀλλὰ αἱ μᾶζαι τῶν ὑψηλῶν του ἐξηκολούθησαν νὰ παραμένουν εἰδωλολατρι-

καί» (V. Grumel, La date de la conversion des Alains et l' archeveque d' Alanie, en Échos d' Orient, 1933, 57-58). Ο μνημονευθείς αρχιεπίσκοπος Πέτρος συνήντα πολλές δυσκολίας και καταπονημένους έγραψεν ότι έλησμονήθη υπό τής Κωνσταντινουπόλεως. Ο Νικόλαος Μυστικός

Ἡ Ἁγία Σοφία, Κιέβου. ΙΑ' αἰών. Ἀναπαράστισις

προσεπάθησε διά παντός τρόπον νά τόν ενίσχυση. Ἐν πρώτοις δι' ἐπιστολῶν του ἐτόνιζεν ὅτι δέν πρέπει νά ζητῆ ραγδαία ἀποτελέσματα, διότι «οὕτως ἀθρόον ἡ μεταστάσις τής ἐθνικῆς ζωῆς πρὸς τήν ἀκρίβειαν τοῦ εὐαγγελίου τὸ ράδιον οὐ καταδέχεται» (PG 111, 352). Ἐν συνεχείᾳ ἔστειλε καὶ πάλιν τὸν προαναφερθέντα Εὐθύμιον διὰ νά τὸν βοηθήσῃ εἰς τὸ ἀποστολικὸν ἔργον, ἀπηύθυνε δὲ εἰς τὸν γεινιόζοντα πρὸς τοὺς Ἄλανοὺς ἡγεμόνα τῶν Ἀβασγῶν, ὁ ὁποῖος συνετέλεσεν εἰς τὴν βάπτισιν τοῦ Ἄλανοῦ ἄρχοντος (PG 111, 241) καὶ τὸν παρεκάλει νά συνελικουρήσῃ αὐτῷ—τῷ Πέτρῳ—καὶ συναντιλήψεται τῶν πόνων (PG 111, 236) με ὕλικήν καὶ ἠθικὴν βοήθειαν, ὥστε νά φέρῃ εἰς πέρας τὸ πνευματικὸν του ἔργον. Ἡ σωζομένη ἀλληλογραφία Νικόλαου τοῦ Μυστικοῦ σχετικῶς με τὴν ἱεραποστολήν τῆς Ἀλανίας παρουσιάζει ἀνάγλυφον, τόσον τὴν κοπιώδη ἱεραποστολικὴν ἐργασίαν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, ὅσον καὶ τὴν διαυγὴ καὶ ἔντονον ἱεραποστολικὴν συνείδησιν τοῦ Βυζαντινοῦ ἱεράρχου. Ὁ χριστιανισμὸς εἰς τὴν Ἀλανίαν συνήντησε σοβαρὰς ἀντιδράσεις. Καίτοι ἀμφισβητούμενη, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πληροφορία, ὅτι τὸ 932 οἱ Ἄλανοὶ ἐξεδίωξαν τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἀπεμακρόνησαν ἀπὸ τὸν χριστιανισμὸν (V. Grumel, ἔνθ' ἀν., σ. 58. Latourette, μ. ἔργ., σ. 249), εἰς τοὺς ἐπομένους ὅμως αἰῶνας ἐπεβλήθη. Τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος Θεόδωρος ὁ Βαλασαμῶν ἀναφέρει, ὅτι προσωπικῶς ἐπεκοινώνησε με τὸν «Μητροπολίτην Ἀλανίας» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθῆναι, Β', Ἑρμηνεία εἰς τὸν 30ῦν κανόνα τῆς ἐν Τρουλλῶν Συνόδου, σ. 370). Εἰς δὲ τὴν ἐκθεσιν Ἀνδρονικοῦ Β' τοῦ Παλαιολόγου (1282-1328), ὁ θρόνος Ἀλανίας κατέχει τὴν οβ' σειρὰν μεταξύ τῶν Μητροπολιτῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἀργότερον οἱ Ἄλανοί, οἱ μὴ μεταναστεύσαντες εἰς τὴν Εὐρώπην (Ἰσπανίαν), ἐξισλαμίσθησαν.

Ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ρώσων: Τὰ σημαντικώτερα καὶ μονιμώτερα ἀποτελέσματα εἶχον αἱ βυζαντιναὶ ἱεραποστολαὶ εἰς τὴν Ρωσίαν. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' ἕως τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος διάφορα σλαβικὰ φύλα εἶχον κατακλύσει τὴν περιοχὴν ἀπὸ Μαύρης Θαλάσσης ἕως τῆς λίμνης Λαντόγα πρὸς βορρᾶν, καὶ ἀπὸ Δουνάβεως πρὸς δυσμὰς ἕως τοῦ Δόν πρὸς ἀνατολάς, χωρὶς ὅμως καμμίαν πολιτικὴν συνοχὴν (G. Vernadsky, A History of Russia, Newhaven 1930, σ. 15) Ἡ οὐσιαστικὴ συγκρότησις τῶν συνετελέσθη ὅταν, ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος, εἰσέβαλεν ἐκ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Σουηδίας ἡ νορμανδικὴ φυλὴ τῶν Ρῶς (οἱ Φιλλανδοὶ ὠνόμασαν τοὺς Σουηδοὺς Ρουότσι καὶ ἐξ αὐτοῦ πιθανὸν κατὰ σλαβικὴν προσαρμογὴν προῆλθε τὸ ὄνομα Ρῶς) καὶ ἱδρυσαν τὰ κράτη τοῦ Νοβογροδὸ πρὸς βορρᾶν καὶ τοῦ Κιέβου πρὸς νότον. Οἱ Σλάβοι συνεπειρήθησαν περὶ τοὺς Σκανδιναβοὺς, τοὺς ἐδέχθησαν ὡς κυ-

βερνήτας τῆς χώρας, ἔλαβον τὸ ὄνομα τῶν, τοὺς ἀφωμοίωσαν ὅμως γλωσσικῶς, δεδομένου ὅτι οἱ εἰσβαλόντες δέν ὑπερέβαινον τὰς 100.000 περίπου (Latourette, μν. ἔ., σ. 251). Μερικοὶ ἐκ τῶν Σκανδιναβῶν ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς μισθοφόροι τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, ὠρισμένοι δὲ ἔγιναν καὶ μέλη τῆς αυτοκρατορικῆς φρουρᾶς, γνωστοὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς ὡς Βάραγγοι, προκαλέσαντες κατὰ καιροὺς διαφόρους ἐξεγέρσεις (Vernadsky, ἔνθ' ἀν., σ. 17-18). Ἡ ἐπαφὴ τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ πολεμισταὶ αὐτοὶ με τὸ χριστιανικὸν Βυζάντιον καθὼς καὶ ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῶν Ρώσων με τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τοῦ Εὐξείνου Πόντου συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταφορὰν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας εἰς τὴν Ρωσίαν.

Ἡ ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ ἠῤῥησε μετὰ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνος. Τὸ 860 οἱ Ρῶσοι, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν Σλάβων, ἐπετέθησαν ἀπὸ θαλάσσης κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἡ μὲν ἐκστρατεία τῶν ἀπέτυχε, ἔγινεν ὅμως ἀφορμὴ νά γνωρίσουν καλύτερον τὸ χριστιανικὸν Βυζάντιον καὶ νά ἀρχίσουν ἐντονώτερον νά ἐλκύονται ἀπὸ τὸ μεγαλεῖον του. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς (866) πληροφоруμένα ὅτι πολλοὶ κάτοικοι τοῦ Κιέβου ἐδέχθησαν τὸν χριστιανισμὸν μετὰ τῶν ἐτῶν 860-866. Ὁ πατριάρχης μάλιστα ἔστειλε καὶ ἐπίσκοπον εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν (PG 102,737). Ἀργότερον ὅμως ὁ εἰδωλολάτρης ἡγεμὼν τοῦ Νοβογροδὸ Ὀλέγ ἐκυρίευσεν περὶ τὸ 878-887 τὸ Κίεβον καὶ κατέλαβε τὸ κράτος τῶν ἐκχριστιανισθέντων Σκανδιναβῶν πριγκίπων Ἀσκολδ καὶ Ντιρ (Dvornik, L' evangelisation des Slaves, des Magyares et des Russes, ἔνθ' ἀν., σ. 165). Ἐκ τῶν παλαιότερων χριστιανῶν ἔμεινε μικρὸς πυρὴν με κέντρον τὸν ναὸν τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες ἐνδιεφέρθησαν ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἀύξησιν τοῦ πυρῆνος αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Ρωσίαν. Ὁ Ὀλέγ (880-912) ἐν τούτοις ἐδέχετο μὲν τοὺς ἀποσταλέντας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἱερεῖς καὶ τὰ δῶρα τοῦ αυτοκράτορος, συνέχιζεν ὅμως νά μὴν πιστὸς εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ Περούν καὶ Βόλος (ἢ Βελές). Αἱ ἐκστρατεῖαι τῶν Ρώσων ἐπὶ Ἰγὸρ (912-945) ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 941, κατὰ τὴν ὁποίαν ἠττήθησαν οἱ Ρῶσοι καὶ τὸ 944, ἡ ὁποία τελικῶς ἀνεκόπη κατόπιν τῶν εὐνοϊκῶν προτάσεων τοῦ Βυζαντινοῦ αυτοκράτορος, ἀπέτελεσαν νέας ἀφορμὰς προσεγγίσεως Βυζαντινῶν καὶ Ρώσων. Ἡ συνθήκη, ἡ ὁποία ὑπεγράφη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 945 μετὰ τῶν Ἰγὸρ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ, μᾶς βοηθεῖ νά ἀντιληφθῶμεν τὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς ἀπὸ πλευρᾶς χριστιανικῆς. «Οἱ Ρῶσοι, σημαίνει, ὑποχρεοῦνται νά μὴ διακόψουν ποτὲ τὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας συμμαχίαν, οἱ μὲν βαπτισμένοι (χριστιανοὶ) ἐπὶ ποινῇ καὶ προσωρινῇ καὶ αλωνία παρὰ τοῦ Παντοδυναμοῦ, οἱ δὲ ἄλλοι (οἱ εἰδωλολάτραι) ἐπὶ ποινῇ νά στερηθοῦν τῆς προστασίας τοῦ Περούν, νά μὴ δύνανται τοῖς λοιποῦ νά μεταχειρίζονται πρὸς ἄμυναν τὴν ἀσπίδα, νά διατρυποῦν με τὰ ξίφη των, ἐν γένει δὲ νά εἶναι αἰχμάλωτοι καὶ τοῦ νῦν καὶ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος». Καὶ καταλήγει ἡ συνθήκη «τῶν ὄρων τούτων νά γίνονιν δύο ἀντίγραφα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν νά δοθῇ εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸ ἄλλο ὑπογραφῆν ὑπ' αὐτοῦ νά σταλῇ εἰς τὸν μέγαν ἡγεμόνα τῆς Ρωσίας Ἰγὸρ καὶ τοὺς ὑπ' αὐτόν, οἱ ὁποῖοι ἀφοῦ τὸ ἀναγνώσουν θά ὀρκισθοῦν ὅτι θά τηρήσουν αὐτὸ ἀπαρεγκλίτως, οἱ μὲν βαπτισμένοι θέτοντες τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐγγράφου ἐν τῷ ναῷ τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, οἱ δὲ ἀβάπτιστοι ὀρκιζόμενοι εἰς τὰς ἀσπίδας των, τοὺς δακτυλίους των καὶ τὰ γυμνά των ξίφη» (Ε. Φωτιάδου, Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ρώσων, ἐν «Πορευθέντες», 1961, σ. 59). Ὁ Ἰγὸρ καὶ οἱ ὁμόθησκοὶ του πράγματι ὀρκίσθησαν εἰς τὸν θεὸν Περούν ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ λόφου του, πολλοὶ δὲ Βάραγγοι χριστιανοὶ ὀρκίσθησαν εἰς τὸν προαναφερθέντα ναὸν τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, εἰς τὸ Κίεβον. Ὑπῆρχε συνεπὲς σημαντικὸς ἀριθμὸς χριστιανῶν εἰς τὴν χώραν, ἀλλὰ τὸ ἐπικρατοῦν στοιχεῖον ἦσαν ἀκόμη οἱ εἰδωλολάτραι. Εἶναι ἀξιοσημειωτὸν ὅτι ἐπὶ Ἰγὸρ ἡ σύζυγος τοῦ Ρώσου ἡγεμόνος Ὀλγα προσέκαλεσε τὸ 923 τὸν Βυζαντινὸν μοναχὸν Γρηγόριον εἰς τὴν Ρωσίαν, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε σημαντικὴν φιλολογικὴν καὶ ἱεραποστολικὴν δράσιν, μεταφράσας εἰς τὴν ρωσικὴν τοὺς Βυζαντινοὺς χρονογράφους Γεώργιον Ἀμαρτιῶν καὶ Ἰ-

Ἡ χειροτονία Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Μικρογραφία τοῦ 9 αἰῶνος. Κώδιξ 510 Βιβλιοθήκης Παρισίων.

πάνην Μαλάαν και άλλα ἑλληνικά ἔργα, ἔκτισε δὲ βοηθούμενος ὑπὸ τῆς Ὀλγας και ξύλινον ναὸν ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ὅταν τὸ 945 ἐδολοφονήθη ὁ Ἰγὼρ και ἀνέλαβε τὰ ἡνία τῆς χώρας ἡ δραστηρία και ἱκανοτάτη Ὀλγα (945-964) ἐπέτεινε τὰς προσπάθειάς της πρὸς διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὸ 957 ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπολιν και συνέσφιξεν ἀκόμη περισσότερο τοὺς δεσμοὺς μετὰ τὸ χριστιανικὸν Βυζάντιον. Παλαιὰ ρωσικὰ διηγήσεις τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μᾶς δίδουν τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ Ὀλγα, ἐπισκεφθεῖσα τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐβαπτίσθη τὸ 954. Τὴν ἄποψιν δὲ αὐτὴν υἰοθετοῦν ἀρκετοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων και ὁ Δνορνικ, διορθῶν τὴν χρονολογίαν εἰς 957. Εἰς τὴν ἀφήγησιν ὅμως τῆς μοναδικῆς, ὡς φαίνεται, ἐπισκέψεως τῆς Ὀλγας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (Ἐκθεσις Βασιλείου Τάξεως, ΡG 112, 1108), ἐνὸς περιγράφονται τόσαι λεπτομέρειαι, δὲν ἀναφέρεται τίποτε περὶ τοῦ βαπτίσματος, τὸ ὅποιον, εἰ ἐγένετο, θὰ ἦτο ἀσφαλῶς τὸ σημαντικώτερον γεγονός. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ Ὀλγα ἦτο ἡδὴ χριστιανῆ, ὁ χρόνος ὅμως και ὁ τόπος τοῦ βαπτίσματός της παραμένει ἀγνωστος (Περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς Ὀλγας, ἰδὲ Φωτιάδου, ἐνθ' ἀν., σ. 60). Ἡ Ὀλγα προσπάθησε νὰ ἐλκύσῃ και τὸν υἱὸν τῆς Σβιατοσλάβου εἰς τὴν πίστιν, χωρίς ὅμως τελικῶς νὰ τὸ ἐπιτύχῃ. Ὁ ὀρθρτικὸς νέος ἡγεμὼν ἐξηκολούθησε νὰ λατρεύῃ τοὺς ἐθνικοὺς θεοὺς και νὰ ἀντιπαθῇ τὸν χριστιανισμόν, χωρίς ὅμως νὰ ἐμποδίσῃ κανένα νὰ δεχθῇ τὸ βάπτισμα. Ὑπῆρχε μάλιστα ἐποχὴ,—ὅταν ἐκυριεύσει τὴν παρὰ τὸν Βόλγαν ἀνατολικὴν Βουλγαρίαν, και ἐσχετίσθη μετὰ τοὺς ἐκεῖ μουσουλμάνους—κατὰ τὴν ὁποίαν εδεδίξεν ἐνδιαφέρον διὰ τὸν μωαμεθανισμόν. Ἡ πρότασις ὅμως τῶν Βυζαντινῶν νὰ τοὺς βοηθήσῃ εἰς τὸν κατὰ τῶν Βουλγάρων τοῦ Δουνάβεως ἀγῶνα ἀπέσπασε τὸν Σβιατοσλάβον τῶν μωαμεθανικῶν ἐπιδράσεων.

Τὸ 968 ἀπέθανεν ἡ Ὀλγα, συμφῶνως δὲ πρὸς σχετικὴν ἐπιθυμίαν της ἐτάφη ὑπὸ χριστιανοῦ ἱερέως χωρὶς κανέν ἐιδωλολατρικὸν ἔθιμον. Τὰ ἴχνη αὐτῆς τῆς ἡγεμονίδος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος της παρέμειναν ἀνεξίτηλα. Ὁ «πατὴρ τῆς ρωσικῆς ἱστοριογραφίας» Νέστορ γράφει, ὅτι «ἠπῆρξεν ἡ ἡδὴ και τὸ ἄστρον τῆς σωτηρίας εἰς τὴν Ρωσίαν». Πολλοὶ δὲ ἱστορικοὶ τὴν θεω-

ροῦν θεμελιωτὴν τοῦ ρωσικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία τὴν ἀνεκήρυξεν Ἁγίαν και ἰσαπόστολον.

Ὁ νεώτερος ἑγγονὸς τῆς Ὀλγας Βλαδίμηρος, ὅταν τὸ 980 κατάρθωσε νὰ καταλάβῃ τὴν ἐξουσίαν μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν Βαράγγων, ἠκολούθησε κατ' ἀρχάς τὴν εἰδωλολατρικὴν πορείαν τοῦ πατρὸς του, μετὰ περισσοτέρας μάλιστα ἀκρότητας. Κατεσκεύασε νέον ξύλινον ἄγαλμα τοῦ Περὸν μετὰ κεφαλὴν ἀργυρᾶν και χρυσοῦς μύστακας, ὅπου πλήθη εἰδωλολατρῶν προσέφερον θυσίας αἵματος, και ἐδίωξε τὸν χριστιανισμόν. Τὸ αὐτὸ και ὁ θεὸς του Δοβρίνια, ὁ ὁποῖος κατ' ἐντολήν τοῦ Βλαδίμηρου ἦτο διοικητὴς τοῦ Νοβογρόδ. Ἡ μορφή ὅμως και τὸ ἔργον τῆς Ὀλγας δὲν τὸν ἀφῆσαν τελικῶς ἀνεπηρέαστον. Ἀργότερον, ἐστράφη ὀριστικῶς πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Περὶ τῶν αἰτίων τὰ ὁποῖα ὤθησαν τὸν Βλαδίμηρον νὰ γίνῃ τόσοσ ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τοῦ χριστιανισμοῦ και νὰ τὸν ἐπιβάλλῃ εἰς τὴν χώραν του, διευτυπώθησαν ὡς συνήθως διάφοροι ἀπόψεις. Πολλοὶ ὠμίλησαν διὰ τὴν πολιτικὴν διορατικότητά του ἀνδρός, τὴν διαπίστωσιν του ὅτι ἡ παλαιὰ θρησκεία δὲν ἀνταπεκρίνετο εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἐξελισσομένης Ρωσίας, τὴν ἀκαταμάχητον ἔλξιν, τὴν ὁποίαν ἴσκει εἰς τοὺς γύρω λαοὺς τὸ χριστιανικὸν Βυζάντιον. Ἀσφαλῶς πολλοὶ ἐκ τῶν παραγόντων τούτων συνέβαλον εἰς τὴν ἀπόφασιν του, εἶναι δὲ παρακεκινδυνευμένον νὰ καθορισθῶμεν τὸ ποσοστὸν ἐπιρροῆς ἐκάστου. Ἐάν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ριζικὴν ἀλλαγὴν ζωῆς τοῦ ἄλλοτε βίαιου και φιληδόνου ἡγεμόνος, μετὰ τοὺς τόσοσ φόνους και τὰς ἐκατοντάδας παλλακίδας, μετὰ τὴν βάπτισιν του (988-1015), εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸν Βλαδίμηρον συνετελέσθη μία οὐσιαστικὴ ἐσωτερικὴ στροφὴ πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας. Ὅτι και πολιτικοὶ λόγοι ἐπαίξαν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπ' οὐδενὸς ἀποκλείεται. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως ἀποκλείει τὴν συνυπαρξιν και πνευματικῶν κριτηρίων και ἐλατηρίων. Πολιτικοκοινωνικὰ ζυμώσεως, ὑπὸ τὴν ἀναπλαστικὴν δύναμιν τῆς Θεῆας Προνοίας, κάλλιστα δύνανται νὰ μεταβάλλωνται εἰς παράγοντας τῆς ἐξαπλώσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

Ὁ τρόπος και ὁ τόπος τῆς προσελεύσεως τοῦ Βλαδίμηρου εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐδημιούργησεν ἀρκετὰς συζητήσεις. Κατὰ τὴν παράδοσιν ἀντιπρόσωποι διαφόρων θρησκειῶν ἐπεσκέφθησαν τὸν Ρῶσον ἡγεμόνα διὰ νὰ τὸν προσελέκυσον. Ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα, τῶν Ἰουδαίων τῆς Χαζαρίας, τῶν Βουλγάρων τοῦ Βόλγα και εἰς Ἑλληνας χριστιανὸς φιλόσοφος. Ἐξ ὅλων περισσότερο ἐντύπωσιν ἔκαμαν εἰς τὸν Βλαδίμηρον ὅσα ὀρθόδοξοι φιλόσοφοι τὸ ἀνέπτυξαν. Προτὸ ὅμως ἀποφασίσθη ὀριστικῶς ἀπεφάσισε νὰ στείλῃ πρεσβείαν ἐκ δέκα Βογιαρων εἰς διάφορα θρησκευτικὰ κέντρα διὰ νὰ ἐξακριβώσῃ ἀσφαλῶς τὸν τὰ πράγματα. Οἱ πτωχοὶ ναοὶ, αἱ σκυθρωπαὶ μορφαὶ τὰς ὁποίας εἶδον εἰς τοὺς μουσουλμάνους τοῦ Βόλγα, ἀπεγοητεύσαν τοὺς Ρῶσους ἀπεσταλμένους. Ἡ ἰουδαϊκὴ θρησκεία, τὴν ὁποίαν ἐξήτασαν εἰς τοὺς Χαζάρους, δὲν τοὺς ἔκαμε καλύτεραν ἐντύπωσιν. Αἱ θρησκευτικὰ τελεταί, τὰς ὁποίας εἶδον εἰς Γερμανίαν, τοὺς ἐφάνησαν πολὺ πενιχραί. Ὅταν ὅμως ἐφθασαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν και παρακολούθησαν τὴν Θ. Λειτουργίαν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, χοροστουτοῦντος τοῦ πατριάρχου, κατεθαμβώθησαν. «Δὲν ἐγνωρίζαμεν, εἰς εἴμεθα εἰς τὸν οὐρανὸν ἡ εἰς τὴν γῆν. Ματαίως προσπαθοῦμεν νὰ τὴν περιγράψωμεν... Ποτὲ δὲν θὰ λησμονήσωμεν ἐν τοιοῦτον θαῦμα», εἶπον ἐπιστρέψαντες εἰς τὸν Βλαδίμηρον και τοὺς ἀδελφούς του. Ἡ διήγησις αὐτὴ ἀναφερομένη εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Νέστορος, τὸ ὅποιον μετὰ τὴν σημερινὴν του μορφήν συνετάχθη τὸ 1112, ἠμφεσβητήθη ὑπὸ τινῶν (ἐπιμόνως ὑπὸ τοῦ Ρῶσου ἱστορικοῦ Γκολουμπίνσκυ). Πολλοὶ ὅμως ἐπὶ τῆς βάσει ἑλληνικῶν χειρογράφων, ὅπως τὸ ὑπὸ τοῦ Σακελλάωνος ἐρεθῆν εἰς τὴν Πάτμον και δημοσιευθὲν τὸ 1891, ἀποδέχονται τὸν ἱστορικὸν πυρήνα τῆς ἀφηγήσεως αὐτῆς και προσπαθοῦν νὰ καθάρουν τὸ νόημα τῆς. Εἰς τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Νέστορος εὐρίσκομεν σαφῶς τὴν ἡχὴ τῶν διαφόρων προσπαθειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγίναν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοὺς γείτονας τῶν Ρῶσων, διὰ νὰ τοὺς ἐλκύσουν εἰς τὴν θρησκείαν των. Ὁ Σβιατοσλάβος και ὁ Βλαδίμηρος εἶχον ἐπαφὴν μετὰ τοὺς Βουλγάρους μωαμεθανούς και τοὺς ἰουδαίζοντας Χαζάρους, οἱ ὁποῖοι ἐγίναν ὑπήκοοί του. Ἐπὶ Ὀθωνος Α', ἐπίσης, Λατῖνοι ἱεραπόστολοι προσεπάθησαν νὰ ἐπηρέασον τὸν ρωσικὸν λαόν. Ἡ πε-

ριγραφή τέλος της βυζαντινής λειτουργίας και τὸ θάμβος τὸ ὅποιον προέκλεισεν ἀπῆλθε τὸν θαυμασμόν τῶν Ρώσων πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ τὴν ὄλην ζωὴν τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου. Γεγονὸς πάντως ἀναμφισβήτητον παραμένει ὅτι ὁ Βλαδίμηρος ἐστράφη πρὸς τὸ Βυζάντιον καί, διὰ νὰ συνάψῃ στενωτέρους δεσμούς, ἐζήτησε νὰ νυμφευθῇ χριστιανὴν πριγκίπισσαν. Τέλη τοῦ ἰαῖωνος ὁ Ρώσος ἡγεμὼν ἐκλείσει συνθήκην μετὰ τὸν Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα, βάσει τῆς ὁποίας ὁ Βλαδίμηρος-θα ἔστελλεν εἰς τὸν Βασιλεῖον Β' 6.000 στρατιώτας διὰ νὰ τὸν ὑποστηρίξουν εἰς τοὺς ἀγῶνας, τοὺς ὁποίους εἶχεν εἰς τὸ ἔσωτερικὸν τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ἀντάλλαγμα δὲ θὰ ἔπαιρνε σύζυγον τῆς ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἄνναν, ὑποσχόμενος συγχρόνως νὰ δεχθῇ τὸν χριστιανισμόν καὶ νὰ κάμῃ χριστιανικὸν τὸν λαόν του (Wassiliev, μν. ἔ., Β', σ. 402). Ὁ Βασιλεῖος ὅμως καθυστέρησε τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ὑποσχέσεώς του, διὰ νὰ τὸν ἐξαναγκάσῃ δὲ εἰς τήρησίν της, ὁ Βλαδίμηρος, ἐπετέθη κατὰ τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας τῆς Κριμαίας καὶ ἐκυρίευσεν τὴν Χερσόνησον.

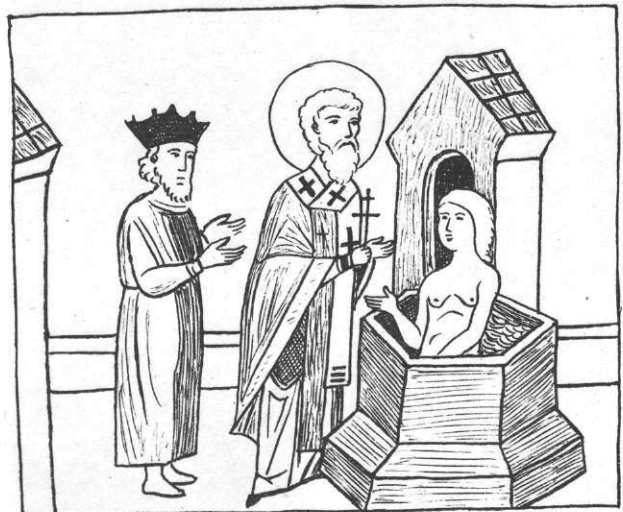
Τελικῶς ἡ Ἄννα ἦλθε πρὸς συνάντησιν τοῦ Βλαδίμηρου εἰς Χερσόνησον, ὁ δὲ Ρώσος ἡγεμὼν ἐβαπτίσθη πρὸ τοῦ γάμου του τὸ 988 (ὠρισμένοι τοποθετοῦν τὰ γεγονότα αὐτὰ εἰς τὸ 987, ἄλλοι δὲ εἰς τὸ 989 ἢ 990). Ἐπιστρέψας εἰς Κίεβον μετὰ πολλοὺς ἱερεῖς, οἱ ὅποιοι ἠκολούθησαν ἐκ Χερσόνησον τὸν Ἰούλιον τοῦ (πιθανῶς) 988, ὠργάνωσε τὸ βάπτισμα τῶν εἰδωλολατρῶν τοῦ Κιέβου εἰς τὰ ὕδατα τοῦ Ποταμίνα, παραποτάμιου τοῦ Δνειπέρου. Πρὸ τοῦ βαπτίσματος 12 ἐκ τῶν ρωμαλεωτέρων στρατιωτῶν τοῦ Βλαδίμηρου, κατὰ διαταγὴν του, κατέστρεψαν τὸ περίφημον ἄγαλμα τοῦ Περούν, τὸ ὅποιον ἐδέσποζεν ἐπὶ τοῦ λόφου, τὸ ἐμαστίγωσαν καὶ τὸ ἔρριψαν εἰς τὸν ποταμόν. Ἐν συνεχείᾳ, κατὰ διαταγὴν του, Ἕλληνες ἱερεῖς βοηθούμενοι ὑπὸ Ρώσων ἀξιωματοῦχων ἐπεσκέφθησαν διαφόρους πόλεις καὶ χωρία διὰ νὰ βαπτίσουν τοὺς Ρώσους. Ἄντιστάσις παρουσιάσθη μόνον εἰς Νοβογρόδ, τὴν ὁποίαν ὅμως ἐξουδετέρωσεν ὁ Δοβρίνια, ἐκτελέσας τὸν εἰδωλολάτρην ἀρχιερέα. Μετὰ τὴν ἐξάλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ τὰ ἄγρια ἔθιμα ἤρχισαν νὰ περιορίζονται καὶ νὰ ἐπεκτείνεται ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ κατάργησις τῆς δουλείας. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία εἰσαχθεῖσα ἐπέδρασεν εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν νομοθεσίαν (Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, Β', Ἀθήναι 1947, σ. 185). Ὁ Βλαδίμηρος ἔδωκεν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὰς κοινωνικὰς ἐντολάς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὅσαίτις εἶχεν ἐορτὴν εἰς τὴν Αὐλὴν του ἐμοίραζε μεγάλας ποσότητας τροφίμων εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἀσθενεῖς. Τὸ δὲ παράδειγμα του ἠκολούθησαν πολλοὶ Ρώσοι ἡγεμόνες. «Οὐδαμῶς ἄλλου εἶς τὴν Μέσσην Εὐρώπην ὑπῆρχον τόσον ἐξαιρετικῶς ὠργανωμένοι ὑπηρεσιαὶ κοινωνικῆς προνοίας, ὅσον τὸν ἰαῖωνα εἰς τὸ Κίεβον» (T. Ware, ἐνθ. ἀν., σ. 88). Πόσον εἶχεν ἐπηρεάσει τὸ Εὐαγγέλιον τὴν Αὐλὴν τοῦ Βλαδίμηρου τονίζει ἡ ἐκπληκτικὴ συμπεριφορὰ ὑποχωρήσεως τῶν δύο υἱῶν του Βόριδος καὶ Γκλέμπ. Ὅταν ἀπέθανεν ὁ Βλαδίμηρος (1015) ὁ πρεσβύτερός των ἀδελφὸς Σβιατοπόλκ ἐπεχείρησε νὰ τοὺς ἀρπάξῃ τὰς ἡγεμονίας των. Ἐφαρμόζοντες κατὰ γράμμα τὴν εὐαγγελικὴν προσταγὴν τὰς προσέφερον χωρὶς νὰ φέρουν ἀντίστασιν, καίτοι ἠδύνατο νὰ τὸ κάμουν ἐπιτυχῶς. Ἀργότερον ἐδολοφονήθησαν ὑπὸ πρακτόρων τοῦ Σβιατοπόλκ, προτιμήσαντες, ἀφοῦ ἐπρόκειτο νὰ χυθῆ αἷμα, νὰ εἶναι τὸ ἰδικόν των.

Τὴν βυζαντινὴν πριγκίπισσαν Ἄνναν συνώδευσαν εἰς τὴν Ρωσίαν πολλοὶ Ἕλληνες κληρικοὶ καὶ τεχνίται καὶ ἐντὸς ὀλίγου ἀκοδομήθησαν πολλοὶ ναοὶ καὶ μοναί, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν κέντρα γραμμάτων καὶ τεχνῶν, πολιτισμοῦ καὶ φιλανθρωπίας. Οἱ μοναχοὶ ἐβοήθησαν εἰς τὴν γενικωτέραν ἄνοδον τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τῆς χώρας. Ἀνέπτυξαν τὴν γεωργίαν, τὴν μεταουργίαν, τὴν κτηνοτροφίαν, ἔκαμαν ἔργα ἐγγειοβελτιωτικά. Ἀργότερον μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν Ρώσων ἡγεμόνων, αἱ μοναὶ ἐπολλαπλασιάσθησαν. «Υπολογίζεται συνολικῶς ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου ὑπῆρχον 58 ἀνδρικοὶ μοναὶ καὶ 12 γυναικείαι, συμφῶνως πρὸς τὸ πρότυπον τῶν βυζαντινῶν» (Dvornik, L' evangelisation... des Slaves, des Magyares et des Russes, ἐνθ' ἀν., σ. 170). Σημαντικότερα ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ Πετσέρσκαϊα Λαύρα (Μονὴ τῶν Σπηλαίων) εἰς τὸ Κίεβον. Τὴν ἱδρυσεν τὸ 1051 ὁ Ρώσος μοναχὸς Ἀντόνιος, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει εἰς τὸ Ἅγιον Ὁ-

ρος καὶ τὴν διαγράψασεν ὁ διάδοχός του Ἅγιος Θεοδόσιος († 1074), εἰσαγαθῶν τὸν κανὼνα τῆς Μονῆς Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Ἅγιος Θεοδόσιος ἐφήρμοσε μετὰ ριζοσπαστικὴν ἀποφασιστικότητά τὰς κοινωνικὰς συνεπείας τοῦ χριστιανισμοῦ, ταυτίζων τὸν ἑαυτὸν του μετὰ τοὺς πτωχοὺς, ὅπως ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης ἀργότερον εἰς τὴν Δύσιν, καὶ ἀκολούθων τὸν Χριστὸν εἰς τὴν ζωὴν τῆς πτωχείας καὶ τῆς «κενώσεως». Ἐνῶ ἦτο εὐγενὴς ἐκ καταγωγῆς, ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας προετίμα νὰ φέρῃ χονδροειδῆ ἐνδύματα καὶ νὰ ἐργάζεται εἰς τοὺς ἀγρούς μετὰ τοὺς δούλους. «Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, ἔλεγεν, ἐπτώχευσε καὶ ἑταπεινώσεν ἑαυτὸν ὑπὸ ἐν τῷ ὄνοματι αὐτοῦ» (ἐν G. P. Fedotof, Treasury of Russian Spirituality, London 1950, σ. 21). Εἰς τὰ ἐντονα αὐτὰ βιώματα αὐταπαρνήσεως καὶ ἀπολύτου εὐαγγελικῆς συνεπείας δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὴν στενὴν πνευματικὴν ἐπαφὴν τῶν θεμελιωτῶν τῆς Λαύρας τοῦ Κιέβου μετὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ τὴν μοναχικὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ νὰ διδῶμεν τὴν βαθυτέραν ἐπίδρασιν «κεκρυμμένων», ἀλλ' ἐμπνευσμένων ἀσκητῶν τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου.

Περὶ τὸ 1035 (ἢ πιθανῶς 1039) τὸ Κίεβον ἀνεκνήρυσθη ἔδρα Μητροπολιτικῆς ὄλης τῶν ρωσικῶν Ἐπισκοπῶν. Πρῶτος «Μητροπολίτης Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας» φέρεται ὁ Ἕλλην Θεόπεμπτος (1035-1049). Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποψις ὅτι ἐπὶ τοῦ Βλαδίμηρου τὸ Κίεβον ἔγινε Μητρόπολις, πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἐπὶ τοῦ προηγουμένου ἡγεμόνος ἢ Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐξηρτάτο ἀπὸ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Χερσόνησον. Μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους ὑπὸ Βασιλεῖου τοῦ Βουλγαροκτόνου (1014) πολλοὶ ἐπίσης Βούλγαροι κληρικοὶ κατέφυγον εἰς Ρωσίαν συναποκομίζοντες τὰς διαφόρους σλαβικὰς μεταφράσεις. Ἦδη ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Ρωσίᾳ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν λατρείαν αἱ σλαβικαὶ μεταφράσεις τῶν μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου καὶ ὠρισμένα μεταφράσεις εἰσήχθησαν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εἶχεν ἀπομείνει περὶ τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Μάμαντος σλαβικὸς πνευματικὸς κύκλος. Ἄλλ' ἡ παρουσία τῶν Βουλγάρων προσφύγων ἔδωσε μεγάλην ὠθησιν πρὸς ἀνάπτυξιν φιλολογικῆς κινήσεως. Οἱ Ρώσοι τοῦ Κιέβου ἤρχισαν νὰ μεταφράζον διάφορα ἑλληνικὰ ἔργα καὶ νὰ συνθέτουν καὶ οἱ ἴδιοι, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Βυζαντινῶν, πρωτότυπα εἰς τὴν σλαβικὴν. Παρὰ τὴν ἑλληνικὴν συντελεσθῆ ἄματῶδως ἡ ἀνοικοδόμησις ναῶν εἰς ὄλην τὴν χώραν. Κατὰ τὸν Γερμανὸν χρονογράφον Thietmar, τὸ 1017, ὑπῆρχον περίπου 400 ναοὶ εἰς τὸ Κίεβον. Τὸ 1037 ὁ Ἱαροσλάβος ὁ Σοφὸς ἐθεμελίωσε τὸν περίφημον ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου, ὁ ὁποῖος ὠλοκληρώθη τὸ 1100. Ὁ ναὸς αὐτὸς διακοσμηθεὶς ὑπὸ Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον νὰ ὑπενθυμίζει τὸν ρόλον τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ρωσίας. «Εἶναι πολὺ δύσκο-

Ἡ Βάπτισις τῆς Ἁγίας Ὁλγας. Μικρογραφία ἐκ παλαιοῦ Σλαβονικοῦ χειρογράφου.

λον να εξαρθῆ ἐπαρκῶς ἡ ὑψίστη σημασία τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῆς Ρωσίας... Διότι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἐνὸς λαοῦ, ἀλλ' ἐνὸς χάους ἀπὸ πλευρᾶς ἐθνικῆς, ἐκτεθειμένου εἰς τὸν κίνδυνον τῆς ἀσιατικῆς διεισδύσεως καὶ εἰς τὸ ὅποιον ἔπρεπε νὰ δοθῆ ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως» (Δ. Ζακυθηνό, *Activité apostolique et politique étrangère à Byzance*, ἐν *La Revue du Caire*, 1946, No 92).

Ἡ ζωτικότητα τῆς πίστεως, τὴν ὅποιαν οἱ Βυζαντινοὶ μετέδωσαν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ἀπεδείχθη ἐντὸς ὀλίγου μὲ τὴν καταπληκτικὴν ἀνοχὴν καὶ δυναμικότητα τὴν ὅποιαν παρουσίασεν, ὅταν ἐνέσκηφεν ἡ μογγολικὴ καταγίγς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου (1237 - 1448). «Ὅχι μόνον δὲν ἐκλονίσθη, ἀλλ' ἐξηκολούθησε νὰ εἰσδῆ ὀλονὲν καὶ περισσότερον εἰς τὴν ρωσικὴν γῆν καὶ τὴν ρωσικὴν ψυχὴν. Ἡ χριστιανικὴ πνοὴ τῆς πρώτης αὐτῆς ρωσικῆς περιόδου (998 - 1237), εἰς τὴν ὅποιαν βλέπομεν βαθυτάτην τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου, δὲν ἔπαυσε νὰ ζωογονῆ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρωσίας. «Ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Κιέβου ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῆ διὰ τὸ ρωσικὸν θρησκευτικὸν πνεῦμα πρότυπον, χρυσοῦν μέτρον, βασιλικὴν ὁδὸν» (G. P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, New York 1960, σ. 412).

Τελευταῖαι ἀναλαμπαι (ΙΒ - ΙΓ' αἰών).

Ἡ ἱεραποστολικὴ ἐξόρμησις τοῦ Βυζαντίου κορυφουται, ὅπως εἶδομεν ἤδη, εἰς τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα, διὰ νὰ ἀφήσῃ ἀνεξίτηλα ἴχνη εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐπομένους αἰῶνας ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου συνέχισε τὴν πνευματικὴν τῆς ἀκτινοβολίαν. Ἐν πρώτοις ἐξηκολούθησε νὰ προσφέρῃ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ στελέχη εἰς τὴν Ρωσικὴν Ἐκκλησίαν, τὰ ὅποια ἐπεξέπειναν τὸ ἀρξάμενον ἱεραποστολικὸν ἔργον εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας. Ἐπὶ δύο καὶ ἡμίσειαν ἑκατονταετηρίδας, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν μογγολικὴν εἰσβολὴν (1237), «Μητροπολίται Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας» ἦσαν, ἐκτὸς δύο ἐξαιρέσεων, συνεχῶς Ἕλληνες, ἐργαζόμενοι ἀόκνως, τόσον διὰ τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν τοῦ λαοῦ, ὅσον καὶ διὰ τὴν διοικητικὴν καὶ νομικὴν ρύθμισιν τοῦ κράτους (ἰδὲ Α. Amman, *Abriss der Ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950). Πολλοὶ ἐπίσης ἐπίσκοποι καὶ μορφωμένοι ἱερομόναχοι ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἐργάσθησαν μεταξὺ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῆ ἡ πνευματικὴ ἀνθησις, ἡ ὅποια παρετηρήθη εἰς τὴν Νοτιοσλαβίαν, ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου, τέλος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Α' τοῦ Νεμάνια (1113 - 1199). Ὁ δυναμικὸς αὐτὸς ἡγεμὼν ἀφοῦ ἐβαπτίσθη εἰργάσθη δραστηρίως, ὄχι μόνον διὰ τὴν πολιτικὴν συγκρότησιν τῆς χώρας του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν θρησκευτικὴν καλλιέργειαν τοῦ λαοῦ. Ἰδρυσε πολλὰς μονὰς ἐπὶ τῆ βασιλείας τῶν βυζαντινῶν προτύπων καὶ εἶχε στενὴν ἐπαφὴν μὲ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὁ νεώτερος υἱὸς του

ἀνεχώρησεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου ἐκάρη μοναχὸς μετονομασθεὶς Σάββας. Ἀργότερον τὸν ἠκολούθησε καὶ ὁ πατήρ του. Παρητήθη τοῦ θρόνου, ἔγινε μοναχὸς λαβὼν τὸ ὄνομα Συμεῶν καὶ ἴδρυσε τὴν μέχρι σήμερον σωζομένην Μονὴν τοῦ Χιλιανδαρίου, ἡ ὅποια ὑπῆρξε τὸ πνευματικὸν ὄρητῆριον πολλῶν λογίων Σλάβων, εἰδικώτερον Σέρβων, κληρικῶν. Ἡ Μονὴ τοῦ Χιλιανδαρίου ὑπῆρξε σπουδαία γέφυρα μεταφορᾶς τῆς πνευματικῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον.

Ὁ Σάββας ἀργότερον ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Σερβίαν, ἔγινεν ἡγούμενος τῆς Μονῆς Στουδενίτζης, ἐν συνεχείᾳ ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου καὶ εἰργάσθη δραστηρίως διὰ τὴν βαθυτέραν θρησκευτικὴν καλλιέργειαν τοῦ λαοῦ. Παρέκρινε πολλοὺς συνεργάτας του νὰ μεταφράσουν ἑλληνικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔργα καὶ μετέφρασε καὶ ὁ ἴδιος πολλὰ. Μὲ τὰ συγγράμματά του ἀνεδείχθη ὁ πρῶτος Σέρβος συγγραφεύς. Ἐν συνεχείᾳ ἔφερε τεχνίτας καὶ ζωγράφους ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἄλλας περιοχὰς τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀνήγειρε ναοὺς καὶ μονὰς. Γενικῶς μετέφερον εἰς ὅλας τὰς ἐκφράσεις τῆς ζωῆς τοῦ σερβικοῦ λαοῦ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου. Οἱ περίφημοι μοναστηριακοὶ ναοὶ Γκρατσάνιτσα, Σοποτσάνι, Ναγκορίτσα, Μάρκοβα καὶ Κρκβα διακηρύττουν σωτηρητῶς μὲ τὴν βυζαντινὴν μορφήν τὸν τῆς τεραστίαν βυζαντινὴν ἐπίδρασιν.

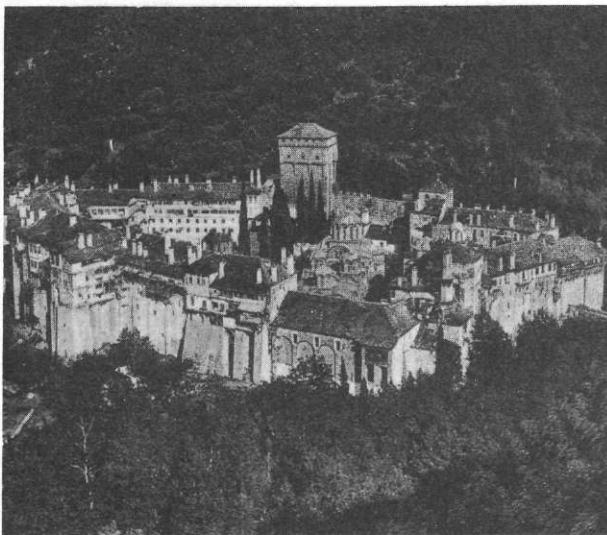
Πολὺ ἐπίσης συνέβαλον εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ σερβικοῦ λαοῦ αἱ Ἕλληνίδες πριγκίπισσαι, αἱ ὁποῖαι ἐνυμφεθῆσαν μὲ τοὺς Σέρβους ἡγεμόνας. Ἐπὶ εἶναι ἰδιαιτέρως γνωσταὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν: Εὐδοκία, Ἄννα, Σιμωνίς, Μαρία Παλαιολογίνα, Εἰρήνη Καντακουζηνή, Ἐλένη Καντακουζηνή καὶ μία ἀνώνυμος. Ὅλαι αὐταὶ αἱ Βυζαντιναὶ πριγκίπισσαι διαχέτησαν ὄχι μόνον ἑλληνικὸν αἷμα καὶ βυζαντινὸν πνεῦμα εἰς τὰς σερβικὰς δυναστείας, ἀλλὰ καὶ εἰργάσθησαν δραστηρίως διὰ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ λαοῦ. Ἡ Εἰρήνη Καντακουζηνὴ ζῆ ἀκόμη εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ τῆς Σερβίας.

Καὶ ἄλλαι Βυζαντιναὶ πριγκίπισσαι συνετέλεσαν εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς, ὅπως ἡ ἀνεψιὴ τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου Μαρία, ἡ ὅποια ὑπῆρξε σύζυγος τοῦ Ἰωάννου Β' Ἀσάν (1218 - 1241) καὶ ἐπῆρεσε πολὺ τὸν βουλγαρικὸν λαόν, ἡ κόρη τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου Εἰρήνη (1208), ἡ ὅποια ἔγινε σύζυγος τοῦ βασιλέως Φιλίππου τῆς Σουηδίας καὶ βαθύτατα ἠγαπήθη εἰς τὰς χώρας τοῦ Βορρᾶ, ὥστε εἰς Γερμανὸς ποιητῆς τὴν ὠνόμασε «ρόδο χωρὶς ἀγκάθι καὶ περιστέρι χωρὶς χολή», καὶ ἡ Μαρία Παλαιολογίνα, ἡ ὅποια ἔγινε σύζυγος τοῦ Μογγόλου ἡγεμόνος Ἄβακα καὶ ἤσκησε βαθυτάτην ἐπίδρασιν εἰς τὸν μογγολικὸν λαόν.

Παραλλήλως δὲν ἔπαυσεν εἰς τὴν Ἀνατολήν, παρά τὰς συνεχεῖς ἐπιδρομὰς καὶ πολεμικὰς ἀναταραχὰς (μογγολικὴ καὶ ὀθμανικὴ προέλασις) ἡ διείσδυσις τοῦ Εὐαγγελίου. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος πρὸς νότον τῆς Τάκλα Μακάν οἱ Σηίται συνεκρούσθησαν κατὰ τὴν προέλασιν τῶν με φύλας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χριστιανικὰς, διοικουμένας ὑπὸ χριστιανοῦ κυβερνήτου τῆς Ἀξοῦ, ὑποτελοῦς εἰς ἕνα χριστιανὸν πριγκίπα, τὸν Νουντούμ Χάν (E. Tisserant, *L'Église Nestorienne*, ἐν DTC, VI, σ. 209). Ὡς παρετήρει ὁ Ἑσελιγκ «ἐπιζῆ ἀκόμη τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς χώρας τὰς ἐκτεινομένας πέραν τῶν ὁρίων τῆς Ἰσλαμικῆς κατακτήσεως» (Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς, μετὰφρ. Σ. Σακελλαροπούλου, ἐκδ. γ', Ἀθῆναι 1925, σ. 143).

Συμπέρασμα. Ὅπως ἐφάνη, ἐξ ὅσων προηγουμένως ἐξετέθησαν, καὶ ὅπως τονίζεται ὑπὸ πολλῶν συγχρόνων μελετητῶν τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου, «ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία ὑπῆρξε πάντοτε ἱεραποστολικὴ Ἐκκλησία» (Jean Meyendorff, *Orthodox Mission in Middle Age*, ἐν περ. *Student World*, Geneva 1960, No 1 - 2). Ἀντιπρόσωποι ἐξ ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, πατριάρχαι, ἐπίσκοποι, ἡγούμενοι μονῶν, ἱερεῖς, ἀπλοὶ μοναχοί, αὐτοκράτορες μεγαλεπήβολοι ἢ μέτριοι, πριγκίπισσαι, διπλωμάται, ἀνώτεροι διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, στρατιῶται, ἔμποροι, ναυτικοί, ἀπλοὶ ταξιδιώται, μετανάστες, αἰχμάλωτοι πολέμων, εἰς ἐποχὰς εὐημερίας καὶ εἰρήνης, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐποχὰς πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν ἀναστατώσεων, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν μακρόπνοον καὶ πολύμοχθον αὐτὴν ἐκστρατείαν πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς Βασιλείας

Ἡ Ἱ. Μονὴ Χιλιανδαρίου, πνευματικὸν ὄρητῆριον τῶν Σέρβων κληρικῶν.

του Θεού επί της γης. Ὅσοι λαοὶ εὐρέθησαν κατὰ καιροῦ πλησίον ἢ ἐντός τῶν ἐκτεταμένων συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ πολλοὶ μακρὰν εὐρισκόμενοι, ἐδέχθησαν τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς Γότθοι, Ἑρουλοῖ, Οὐννοῖ, Λαζοῖ, Ἀβασγοῖ, Τζάνοι, Ἴθρες, Ἀρμένιοι, Πέρσαι, διάφορα τουρκικὰ φύλα τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, Ἀραβες, Φοίνικες, Αἰθιοπες, Ναβαταῖοι, Ἀλοδαῖοι, Μαυρούσιοι κ. ἄ. κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, Σέρβοι, Βούλγαροι, Μοραβοί, Βοημοί, Οὐγγροί, Χάζαροι, Ἀλανοί, Ρῶσοι καὶ γενικῶς ὅλος ὁ σλαβικὸς κόσμος κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς μεγάλης ἱεραποστολικῆς ἐξορμήσεως.

Αἱ μεγάλαι ἐθνολογικαὶ μεταμορφώσεις καὶ ἀνακατατάξεις, αἱ ὁποῖαι ἐγίναν κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν αἰώνων τῆς ζωῆς τῆς καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἐξάπλωσις τοῦ Ἰσλάμ πρὸς ἀνατολὰς καὶ νότον κατέστρεψαν εἰς τὸν κύριον ὄγκον τοῦ ἐργον τῆς πρώτης περιόδου. Ἀντιθέτως τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἱεραποστολικῶν προσπαθειῶν ταῦθ' καὶ ἰ' αἰῶνος ὑπῆρξαν τεραστίας σημασίας διὰ τὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης καὶ τὸν παγκόσμιον πολιτισμὸν. «Ἐάν οἱ Ρῶσοι, σημειώνει ὁ Chr. Dawson, εἶχον προτιμήσει τὴν θρησκείαν τῶν γειτόνων τῶν, τῶν ἐγγύς εὐρισκόμενων μωαμεθανῶν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν, ἡ ἱστορία τῆς Εὐρώπης θὰ ἦτο ἐντελὴς διαφορετικῆ» (Les origines de l' Europe et la civilisation europeenne, Paris 1934, σ. 249). Μὲ τὴν πνοὴν τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν ὁποῖαν ἐνεφύσησε τὸ χριστιανικὸν Βυζάντιον εἰς τὸν ὄγκον τῶν ἀπολιτιστῶν φύλων, τὰ ὁποῖα εἶχον κατακλύσει τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην, ἔφερε μίαν ἐντελῶς νέαν ζωὴν εἰς αὐτά, πνευματικὴν, κοινωνικὴν, πολιτικὴν. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ch. Diehl, «εἰς ὅλους αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους λαοὺς τὸ Βυζάντιον δὲν ἔφερε μόνον τὴν θρησκείαν. Μετ' αὐτῆς ἔφερε τὴν ἰδέαν τοῦ κράτους, τὰς μορφὰς τῆς διοικήσεως, ἕν νέον Δίκαιον, τὸ ὁποῖον θὰ ρυθμίζῃ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, τὴν ἐκπαίδευσιν, καὶ τὸ Κυρίλλειον ἀλφάβητον, μὲ τὸ ὁποῖον θὰ γραφῇ καὶ θὰ παγιωθῇ ἡ γλῶσσα τῶν. Ἕλληνες διδάσκαλοι ἐρχονται νὰ διδάξουν εἰς τὰ σχολεῖα. Ἕλληνες ἱερεῖς λειτουργοὺν εἰς τοὺς νέους ναοὺς, τοὺς οικοδομημένους κατὰ τὸ σχέδιον τῶν βυζαντινῶν προτύπων καὶ διακοσμημένους ὑπὸ βυζαντινῶν καλλιτεχνῶν μὲ θαυμάσια μωσαϊκά. Τὰ κύρια ἔργα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας μεταφράζονται μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὰ σλαβικά καὶ δίδουν τοιοῦτοτρόπως πρότυπα προετοιμάζοντα εἰς κάθε χώραν τὴν ἀναγέννησιν μιᾶς ἐθνικῆς φιλολογίας... Τοιοῦτοτρόπως ὅλα αὐτὰ τὰ βάρβαρα φύλα ἐγίνοντο πραγματικοὶ λαοί... καὶ δι' ὅλην τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην τὸ Βυζάντιον ἦτο ἀληθῶς ὁ μέγας παιδαγωγός, ὁ μέγας μύστης» (Les grands problèmes de l' Histoire Byzantine, Paris 1943, σ. 17).

Ἡ εὐκαμψία καὶ ἡ κατανόησις, μὲ τὴν ὁποῖαν οἱ Ἕλληνες ἱεραπόστολοι προσήρμωσαν τὸ βυζαντινὸν λειτουργικὸν τυπικὸν καὶ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν εἰς τὰς διαφόρους περιπτώσεις, ἔδωκεν εἰς αὐτὰ ἕνα οἰκουμενικὸν χαρακτήρα καὶ τὰ ἔκαμε συνδετικὸν δεσμόν μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Ταυτοχρόνως ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἰδιαιτέρως γλώσσης καὶ ψυχασυνθέσεως τοῦ κάθε ἔθνους, διὰ τὴν ὁποῖαν μὲ τόσον σεβασμὸν καὶ στοργὴν εἰργάσθησαν πολλοὶ Βυζαντινοὶ ἱεραπόστολοι, ἔσωζε τὴν προσωπικότητα τῶν διαμορφωμένων λαῶν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς οἰανδήποτε ἀντίληψιν διοικητικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ μονολιθικῆς ἀντίληψως τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Βυζαντινοὶ ἱεραπόστολοι ἐβλεπον τὴν ἐνότητά τῆς ἐπεκτεινομένης Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀπὸ κοινοῦ δοξολογίαν ἐν πολλαῖς μὲν φωναῖς, ἐν ἐνὶ δὲ Πνεύματι τοῦ ζῶντος Θεοῦ, εἰς τὴν μυστηριακὴν συμμετοχὴν τῶν εἰς τὸ Ποτήριο τῆς Ζωῆς, «ὅτι (διότι) εἰς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἔσμεν». Ὁ σέμνος δὲ καὶ ἐπίμονος ἠρωϊσμός, μὲ τὸν ὁποῖον ἠγωνίσθησαν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεῦθυνσιν χιλιάδες γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι Βυζαντινοὶ κατὰ τὴν μακραίωνα ζωὴν τῆς αυτοκρατορίας, ἀναγκάζει τὸν μελετητὴν τῆς ἱστορίας νὰ ὑπογραμμίσῃ αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλάβων ἐτόνισεν ὁ Ch. Diehl (ἐνθ' ἂν., σ. 17): «Τὸ ἔργον τῶν ἱεραποστολῶν ὑπῆρξε μίᾳ ἀπὸ τὰς δόξας τοῦ Βυζαντίου».

Ἱστοριοκριτικὴν ἀνάλυσιν βλ. εἰς ἐπόμενον σπὸν-δύλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Πληροφορία περὶ ἱεραποστολικῶν προσπαθειῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι ἐγκατεστημένη εἰς τὰς πολυπλη-

θεῖς περὶ Βυζαντίου πηγὰς καὶ ἐργασίας. Ἐκτός τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται ἐντός τοῦ κειμένου, σημειώμενον κατ' ἐκλογὴν μερικὰ μόνον βοηθήματα, ἐκ τῶν πλέον βασικῶν καὶ προσιτῶν εἰς τὸν σύγχρονον Ἑλληνα ἀναγνώστην: Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, Ἀθήναι Α' (1939), Β' (1947). Α. Α. Vassiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας, μετ. Α. Σαβράμη, Ἀθήναι 1954, Α' καὶ Β' (εἰς τὰς σ. 13-62 ἀναφέρονται αἱ ἐργασίαι τῶν σημαντικωτέρων βυζαντινολόγων). E. Benz Geist und Leben der Ostkirche, Hamburg 1937. J. Burg, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil, I (802-867), London 1912. Τοῦ αὐτοῦ, History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565), London 1923. Γενναδίου, Μητροπ. Ἡλιουπόλεως καὶ Θεῖρων, Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθήναι 1935. Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle, Paris 1901. Τοῦ αὐτοῦ, Byzance, grandeur et décadence, Paris 1930. L. Duchêsne, Les missions chretiennes au Sud de l' Empire romain (ἐν Mélanges d' Archéologie et d' Histoire, 1896, σ. 79-122). F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1929. Τοῦ αὐτοῦ, Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933. Τοῦ αὐτοῦ, The Making of Central and Eastern Europe, London 1949. Τοῦ αὐτοῦ, L' évangélisation des Slaves, des Magyars et des Russes, ἐν Histoire Universelle des Missions Catholiques, Paris 1956, σ. 142-172. Β. Ἐράστου, Χίλια χρόνια ἀκτινοβολίας, ἐν περ. Ἀκτίνας, 1948, σ. 41-48, 87-90. Γερ. Κονιδάρη, Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθήναι, 1934. K. S. Latourette, A History of the Expansion of Christianity (The thousand years of uncertainty, II), London 1938. J. Meyendorff, Orthodox Mission in the Middle Age, ἐν περ. Student World (Geneva), 1960, No 1-2. An. Moulard, Saint Jean Chrysostome, Paris 1941. D. Obolensky, Sts Cyril and Methodius, Apostles of the Slaves, ἐν περ. St. Vladimir's Seminary Quarterly (N. York) 1963, σ. 3-13. M. Spinka, A History of Christianity in the Balkan, Chicago 1933. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948. G. Vernadsky, A History of Russia, N. Haven 1930. Χρυσόσανθου, Μητροπολίτου Τραπεζούντου, Ἐκκλησία Τραπεζούντου, Ἀθήναι 1933. Χρυσόστομοῦ Παπαδόπουλου, Ἀρχιεπ., Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, 1910. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, 1935. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίαι Σερβίας καὶ Ρουμανίας, Ἱεροσόλυμα 1923. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρεία 1951. D. Zakynthinos, Activité apostolique et politique étrangère à Byzance, ἐν περ. La Revue du Caire, 1946, No 92. N. Zernov, Easter Christendom, London 1961.

ΑΝΑΣΤ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΝΕΥΜΑ

Τοῦτο ἐδράζεται κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν κληρονηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου οἰκουμενικότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Καθολικῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἦτο εὐρύτερα κατὰ βάσιν ἐκείνης τοῦ κράτους τῆς Ρώμης. Ἡ λέξις «οἰκουμένη» ἐσημείωνε ἀρχικῶς: 1. Ὁλόκληρον τὴν κατ' οἰκουμένην γῆν, ὡς εἰς τοὺς Ο' καὶ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην (π.χ. Ματθ. κδ' 14). 2. Τὸ ἀνήκον εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος ἢ ἀντιπροσωπεῖον τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος, ὅπερ ἐπεξετείνετο ἐφ' ὅλης τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης, εἰ καὶ θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἀρκετοὶ λαοί, ἰδίως βάρβαροι, ἔμειναν μακρὰν τῆς σφαιρας ἐπιρροῆς τῆς Ρώμης. Τὸ Imperium romanum, οὗτις τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε κληρονόμος, ἔθεωρετο θεμελιωδῶς παγκόσμιον κράτος, ὃ δὲ αὐτοκράτωρ εὐεργέτης τῆς οἰκουμένης (πρβλ. Λουκ. β' 1).

Ἡ οἰκουμενικὴ ἰδέα, ὑπάρχουσα ἤδη ἀπὸ τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας (586-538 π.Χ.) παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, παρ' οἷς ἐπιστεῦετο ὅτι ἡ Ἰουδαϊκὴ θρησκεία ἦτο προωρισμένη δι' ὅλα τὰ ἔθνη, ἐνισχύθη ἐν τῷ Χριστιανισμῷ εἰς τὸν πανανθρωπίνου χαρακτήρος τοῦ κηρύγματος τοῦ Κυρίου περὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Σημειώτεον, ὅτι π. Χ. καὶ μέχρι τοῦ χρόνου, ὃ ὁποῖος ἐγγίζει τὴν ἐποχὴν τῶν Μακκαβαίων, ἐφ' ὅσον ἐνισχύετο ἡ διάσπαρσις τῶν Ἰουδαίων, ἐνισχύετο καὶ ἡ προσηλυτιστικὴ δράσις αὐτῶν (πρβλ. W. Bousset, Gressmann, Die Religion des Judentums, σ. 53 κ. ἐξ.).

Ὁ Χριστιανισμός, ὡς γνωστόν, εὐρέθη, κατ' ἀρχάς, ὑπὸ τὴν σκιάν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ (Γ. Κονιδάρη, Ἐκκλ. Ἱστορία, ἐκδ. β', σ. 102 κ. ἐξ.), διὸ καὶ ἐπιστεῦετο, ὅτι τὸ εὐαγγέλιον ἦτο προωρισμένον διὰ τοὺς Ἰουδαίους. Ἡ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν προσέλευσις αὐτῶν καὶ διὰ τῶν «φοβουμένων ἢ σεβομένων τὸν Θεόν» προσηλύτων, μάλιστα δὲ τὸ ἐκ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης Κορνηλίου μετὰ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων (Πράξ. ι' 2 καὶ 24) προεκάλεσε τὸν πρώτον σπουδαῖον ζήτημα τῆς σχέσεως Χριστιανισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ, ἐάνδηλονότι ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ γίνουν δεκτοὶ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καθαροὶ ἔθνικοι ἢ ἐπρεπε νὰ περιορισθῇ ἡ διάστασις του εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ τοὺς προσηλύτους, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει νὰ ἰσχύσῃ ὁ Ἰουδαϊσμός ὡς προβαθμῆς τοῦ Χριστιανι-

σμοῦ (τὸ σπουδαιότερον, ἡ περιτομή). Οἱ ἐνδοιασμοὶ τοῦ Πέτρου καὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἤρθσαν διὰ τοῦ ἐν Ἰόππῃ δράματος τῶν καθαρῶν καὶ ἀκαθάρτων ζώων (Πράξ. ι' 10 κ. ἐξ.), εἶτα δὲ διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι κατῆλθε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐπὶ τῶν προσηλύτων ἐθνικῶν, ἐφ' ὅσον ἐνεφανίσθη παρ' αὐτοῖς τὸ φαινόμενον τῆς γλωσσολαλίας. Ὅθεν ἐξήχθη τὸ συμπέρασμα «καὶ τοῖς ἔθνεσιν ὁ Θεὸς τὴν μετάνοιαν εἰς ζωὴν ἔδωκεν» (Πράξ. ια' 18). Πάντως, καθαροὶ ἐθνικοὶ μὴ προσήλυτοι ἔγιναν δεκτοὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. ἂν μὴ προηγουμένως, τουλάχιστον ἐν Ἀντιοχείᾳ (τὸ «Ἕλληνας» κατὰ Πράξ. ια' 20 σημαίνει «ἐθνικοί»). Ἀλλὰ τὸ ζήτημα κατὰ πόσον ὁ Ἰουδαϊσμός θὰ ἀπετέλει τὴν ἀναγκαίαν προβαθμίδα εἰσόδου εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν ἐγεννήθη εἰδικώτερον ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ ἐλύθη ἀποφασιστικῶς ὑπ' αὐτῆς εἰς τὴν ἀποστολικὴν σύνοδον (48 ἢ 49 μ. Χ.), ἡ ὁποία ἔθεσεν ἐκτός συζητήσεως τὴν περιτομὴν (Πράξ. ιε', ἐνθα ἡ φράσις «μηδὲν πλέον ἐπιτίθεσθαι ὑμῖν βάρος», ἥτις θὰ ἀπετέλει ἀνυπέβλητον ἐμπόδιον διὰ τὴν διάδοσιν καὶ ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὸν κόσμον). Ἡ καθιερωθεῖσα «οἰκουμηνικότης» τοῦ χριστιανισμοῦ (πρβλ. Γ. Κονιδάρης, «Νέα Σιών» 1951 καὶ Florovsky, *Le corps du Christ vivant*, ἐν *La Sainte Église Universelle*, 1948, σ. 9-57) κατέστη πραγματικότης διὰ τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὁ πανανθρώπινος χαρακτήρ τοῦ Εὐαγγελίου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἀποκαλυφθεὶς πλήρως καὶ σαφῶς εἰς τοὺς μαθητάς, ἀπετέλεσε τὴν βῆσιν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐφεξῆς πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐπραγματοποιεῖ ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὁ Παῦλος εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν ἐκήρυξεν: «οὐκ ἐνὶ Ἰουδαίῳ, οὐδὲ Ἕλλην...». Ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ἀφορῶν εἰς πάντα ἄνθρωπον, ἀνεξαρτήτως φυλῆς, χρώματος καὶ κοινωνικῆς ὑποστάσεως, εἶναι αἰτία τῆς παγκοσμιότητος τούτου (ἴδε καὶ M. J. Le Guillou, *Mission et unité*, 1960, σ. 13 καὶ Florovsky) καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἔλαβε διὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας τὸν λαμπρὸν χαρακτηρισμὸν αὐτῆς ὡς «καθολικῆς» (Ἰγνατίου, Σμυρν. κεφ. η', ἥτοι πλήρους. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δονατισμοῦ καὶ τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου ἐπήλθε ταῦτις τῶν ὄρων καθολικῆ καὶ παγκόσμιος (Florovsky, σ. 25), ἥτοι γενικῆ, ὡς ἀποβλέπουσα δηλονότι ἢ Ἐκκλησία εἰς τὸν ὅλον κόσμον. Θεμελιώδης ὁμῶς βῆσις τῆς παγκοσμιότητος εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὸ ὑποκειμενὸν τοῦ οἰκουμηνικοῦ καὶ σωτηρίου σχεδίου τοῦ Θεοῦ, διότι: ἐβασίλευσεν ὁ θάνατος ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ. Ὅθεν «κενώσας» ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἑαυτὸν καὶ «μορφῆν δούλου λαβὼν» (νέος Ἀδάμ) κατῆλλαξεν τὸν ἐκπεσόντα ἄνθρωπον μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ἐντεῦθεν τὸ κήρυγμα περὶ τῆς ἐξ ἀγάπης σωτηριώδους πράξεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν οἰκουμένην καὶ ἡ οἰκειώσεις ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ ἀναστάντος Κυρίου καὶ ἡ διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀγάπης ἐν τοῖς ἐσχάτοις τελειώσεις τοῦ κόσμου, ἀποτελοῦν τὴν βῆσιν τῆς δράσεως τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θρησκευτικότητος τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ἀρχαιότεροι δὲ Ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες ἐδίδαξαν, ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦ Σωτῆρος τὴν σύμπασαν οἰκουμένην ἐφώτισεν. Ἡ δὲ Ἐκκλησία κατέστη οἰκουμηνικῆ, πρὶν ἢ καταστῆ θρησκεία τοῦ οἰκουμηνικοῦ κράτους τῆς Ρώμης.

Ἡ ἐν τῇ οἰκουμηνικῇ κράτει τῆς Ρώμης ἐπελθοῦσα μεταβολὴ διὰ τῆς μεταθέσεως τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τῆς παλαιᾶς εἰς τὴν νέαν Ρώμην, τὴν ἐξ ἀρχῆς χριστιανικὴν πόλιν καὶ πρωτεύουσαν, ἀποτελεῖ τὴν ἐπισφράγισιν μιᾶς πολιτικῆς, ἡ ὁποία κατ' οὐσίαν ἀρχίζει μὲ τὰς θεμελιώδεις ἀποφάσεις τῶν Μεδιολάνων. Τοῦ οἰκουμηνικοῦ κράτους τῆς Ρώμης γενομένου χριστιανικοῦ μία νέα χριστιανικὴ πρωτεύουσα, κειμένη περὶ τοῦ κέντρον αὐτοῦ καὶ διὰ καὶ εἰς καιρὸν σημεῖον, συνδέον τὸν Βορρᾶν πρὸς τὴν Μεσόγειον καὶ τὴν Ἀνατολὴν πρὸς τὴν Δύσιν, ἐκαλεῖτο νὰ διαδραματίσῃ νέον μέγαν παράγοντα ἐξημεράσεως τῶν λαῶν, ὡς καὶ τῶν βαρβάρων, διὰ τῆς μεταδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ εἰς πάντας τοὺς λαούς.

Ἡ αὐξήσις τῆς σπουδαιότητος, τῆς περὶ τὸν Ἕλλησποντον βασιλείδος (Σωζ. κ. γ' 7), ἡ ὁποία φαίνεται καὶ ἐκ τῆς προσπάθειας τῶν Ἀρειανῶν, τῶν Ἀντιοχείων καὶ μάλιστα καὶ τῶν Ἀλεξανδρέων, νὰ καταλάβουν τὸν θρό-

νον αὐτῆς, καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἐπιρροὴν του ἐπὶ τῶν ἐξαρχιῶν τῆς Ἀνατολῆς ἔθεσαν τὰς προϋποθέσεις τοῦ Οἰκουμηνικοῦ θρόνου καὶ τοῦ διοικητικοῦ αὐτοῦ πρωτείου ἐν Ἀνατολῇ καὶ ἐντός τῶν κόλπων τῆς Οἰκουμηνικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διοικητικὴ ἀνάδειξις καὶ ἡ ἐναντι τοῦ Ρώμης καὶ τοῦ Ἀλεξανδρείας θέσις τοῦ Νέας Ρώμης ἐνίσχυον τὴν οἰκουμηνικὴν θέσιν τοῦ ἐπισκόπου τοῦ κατ' ἐξοχὴν παγκοσμίου (universalis) τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ Μέγας Θεοδοσίος τὸ περιώνυμον αὐτοῦ διάταγμα (Θεσσαλονικῆ, 27/2/380) ἀπήρθηεν πρὸς τὸν λαὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διότι «συνεῖδεν ἐνθῆνδε, ὡς ἀπὸ τίνος ἀκροπόλεως τῆς πάσης ὑπῆκόου, καὶ ταῖς ἄλλαις πόλεσι δὴλην ἔσεσθαι ἐν τάχει τὴν γραφήν» (Σωζ. ζ' 4). Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς πρωτεύουσας τοῦ οἰκουμηνικοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς, ὡς οἰκουμηνικῆς, εἶχε ψυχολογικῶς προετοιμασθῆ καὶ ὀριμᾶσει διὰ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀνατολῆς, καθ' ὃν χρόνον εἶχεν ὀριμᾶσει εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ἀνατολὴν, ὅτι ὁ Ρώμης εἶναι ὁ κορυφαῖος τῆς Δύσεως (Ἐπιστ. Μ. Βασιλείου 239 καὶ 376). Ὅπως ὑπῆρχον κατ' οὐσίαν δύο αὐτοκρατορίαι καὶ δύο πρωτεύουσαι, οὕτως ἐπρεπε νὰ ὑπάρχουν καὶ δύο οἰκουμηνικὰ ἐκκλησιαστικὰ κέντρα. Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ὁμιλῶν πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἐν βασιλείᾳ εἶπεν: «Ἵμεῖς ἡ μεγάλη πόλις, ἡ πρώτη μετὰ τὴν πρώτην (τὴν Ρώμην) εὐθέως» (Λόγ. λστ' καὶ ιβ', PG 36, 280, ἐτος 380). Ἡ οἰκουμηνικὴ ἰδέα ὡς ἀρχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἤρχισε νὰ γίνεταί καὶ οἰκουμηνικὴ ἰδέα τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ δημιουργίαν. Εἰς τοῦτο συνέβαλον οὐ μόνον οἱ Ἀντιοχείς, ἀλλὰ καὶ ὁ βασιλεὺς ὁ Μέγας († 379), ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἐνεφορεῖτο ὑπὸ τοῦ γνησίου οἰκουμηνικοῦ πνευματοῦ (Ἐπιστ. 99), ἀλλὰ καὶ ὡς μέγας ἱεράρχης τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς μίας καὶ ἠνωμένης ἐν τῇ Οἰκουμένῃ, συνέλαβε τὸ σχέδιον τῆς συνεργασίας τῆς Ὀρθοδόξου Δύσεως μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς (Γ. Κονιδάρη, Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, 1955), διὰ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὸ δράμα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, τὸ ὅποιον εἶχε προκληθῆ ἐκ τῆς ἀκαταστασίας τῶν Ἐκκλησιῶν, συνεπειᾶ τῆς διαδόσεως τοῦ Ἀρειανισμοῦ (Παρθενίου Πολάκη, Τὸ πρωτεῖον τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, ἐνθα καὶ ἀ πηγαί).

Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς «Οἰκουμηνικὸν Πατριαρχεῖον» συνετελέσθη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εἶναι ἀξιοσημείωτα τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: 1. Ὁ οἰκουμηνικός χαρακτήρ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Νεκταρίου (381-397) μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ Γρηγορίου. Κατὰ τὴν Β' Οἰκουμηνικὴν Σύνοδον ἐζητήθη ὁ ἀριστος διὰ τὴν ποιμανσιν «τῆς μεγίστης καὶ βασιλευούσης πόλεως». Ὁ Νεκταριος ἐγκαθιδρύθη πανηγυρικῶς ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμηνικῆς Συνόδου. 2. Ὁ σχηματισμὸς τῆς πρώτης ἀρχικῆς «τάξεως προκαθεδρίας τῶν θρόνων» (βλ. λ. Τακτικά) συμβάλλεται εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος τίθεται ἐπὶ κεφαλῆς ὡς ἡγέτης τῶν ἐπισκόπων, τούτεστι μητροπολιτῶν, ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων, τοῦ κατ' ἐξοχὴν οἰκουμηνικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας. 3. Ἡ διὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς προεδρίας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνδημούσης συνόδου αὐξήσις τῆς δυνάμεως τοῦ οἰκουμηνικοῦ θρόνου εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν ψήφισιν τοῦ Γ' κανόνος τῆς Β' Οἰκουμηνικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος ἐτοποθέτησεν ἐν τῇ οἰκουμηνικῇ Ἐκκλησίᾳ τὸν Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν δευτέραν, παράλληλον ὁμῶς, καὶ ἴσην εἰς τιμὴν πρὸς ἐκείνην τοῦ Ρώμης, θέσιν. Αὕτη συνεπήγετο οἰκουμηνικὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα, ὧν τὴν διπλὴν πηγὴν (ρωμαϊκὴν καὶ χριστιανικὴν) εἶδομεν εἰς τὰ μέγιστα τοῦδε λεχθέντα. Τὸ ἐντεῦθεν προκίψαν «πρωτεῖον τιμῆς» μετὰ τῶν ἰσοτίμων Ἐκκλησιῶν τῆς Οἰκουμένης ἦτο ταυτοχρόνως πρωτεῖον σχετικῆς ἐξουσίας ἐν τῇ πράξει τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ διὰ καὶ ἐντός τῶν ὁρίων τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ πρώτη στερέωσις τοῦ πρωτείου τιμῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς οἰκουμηνικῆς, ἐν ἀρχαίᾳ πνεύματι, δρώσης, ὀφείλεται εἰς τὸν ἱ. Χρυσόστομον, Ἀντιοχέα καὶ τοῦτον, ὅστις μετέφερεν ὀριστικῶς τὸ πνεῦμα τοῦτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως. Αὕτη κατέστη κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ὁ φορεὺς τῆς ἐνότητος καὶ τοῦ ἀλη-

θους οίκουμνικὸν πνεύματος ἐν Βυζαντίῳ. Ὁ ἱ. Χρυσόστομος, δρῶν ὡς ὁ πρῶτος ἱεράρχης τῆς Ἀνατολῆς, μετὰ τὸν γ' κανόνα τῆς Β' Οἰκουμνικῆς Συνόδου, ἐπετέλεσεν ἐν περαιτέρῳ βῆμα εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ πρωτείου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, διό καὶ συνήνησε τὴν σφοδρὰν ἀντίδρασιν τοῦ Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου, οὗτινος ὁ θρόνος ἐξετοπιζέτο εἰς τὴν τρίτην ἐν τῇ οἰκουμένη θέσιν. Ἄλλ' ἀναμφιβόλως ὁ θρόνος τῆς Ἀλεξανδρείας ἐκράτει εἰσέτι τὸ πρωτεῖον εἰς τὴν θεολογίαν τῆς Ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας (τελευταῖος μέγας τῆς Σχολῆς, Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας, 444), ἐνῶ ὁ διάδοχος του Διόσκορος ἦτο μᾶλλον διοικητικὴ προσωπικότης. Ὁ Χρυσόστομος δὲν ἤρχισεν ἀπλῶς ἐφαρμόζων τὸν γ' κανόνα τῆς Β' Οἰκουμνικῆς Συνόδου, διὰ τῆς ἀσκήσεως ἐπιρροῆς ἐπὶ τῶν δύο τοῦλάχιστον ἐξαρχῶν (Πόντου—Καισαρείας, Ἀσίας—Ἐφέσου, τρίτῃ ἢ τῆς Ἡρακλείας τῆς Θράκης), πρῶτον τὸ ὅποιον ἐσήμαινεν ἰσχυρὸν ὑπόβαθρον διὰ τὴν οἰκουμνικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἐξῆρε τὴν δρᾶσιν τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ἣν χαρακτηρίζει ὡς «πόλιν τῶν Ἀποστόλων», διότι ἔλαβεν «ὑποφήτην» τὸν Ἀπόστολον Ἀνδρέαν (PG 56, 264. Πρβλ. ὁμῶς Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, 1958. Ἄλλὰ πρβλ. καὶ Πολάκην, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία κ.λπ.). Ὁ ἐξ Ἱεροσολύμων πρεσβύτερος Ἠσύχιος, ὁ σπουδαῖος ἐρμηνευτὴς τῆς Γραφῆς, οἰονεῖ ἐπεξηγῶν τὰ ἀνωτέρω περὶ Ἀνδρέου, ἐν ἐγκωμίῳ εἰς τὸν Ἀπόστολον, παρετήρει: «ὁ πρωτότυπος πρωτοπαγῆς τῆς Ἐκκλησίας στύλος, ὁ πρὸ τοῦ Πέτρου Πέτρος, ὁ τοῦ θεμελίου θεμέλιος, ὁ τῆς ἀρχῆς ἀρχὴ». Τοιούτοτρόπως ἐτέθησαν αἱ βάσεις τοῦ Οἰκουμνικοῦ θρόνου, τῆς ἐν τῇ οἰκουμένη ἀκτινοβολίας καὶ θέσεως αὐτοῦ στερεωθεῖσης κατὰ τὸ μέχρι τοῦ 451 διάστημα, καθ' ὃ ἔδρασαν ὁ ἱ. Χρυσόστομος καὶ ἐξεδόθη τὸ ψήφισμα τῆς Δ' Οἰκουμνικῆς περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπερ εἶναι γνωστὸν ὡς 28ος Κανὼν τῆς Δ' Οἰκουμνικῆς.

Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἐνεφάνισεν σαφέστερον τὸ ἀληθὲς οἰκουμνικὸν πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας εἰς τὴν δρᾶσιν του καὶ δὴ τῆς Ἀντιοχείας, εἰς τὸν τομέα ἐκείνον εἰς τὸν ὅποιον κατ' ἐξοχὴν τοῦτο ἐκδηλοῦται, τουτέστι εἰς τὴν Ἱεραποστολήν. Ὁρθῶς παρετηρήθη, ὅτι ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτευούσης τοῦ κόσμου (τοῦ οἰκουμνικοῦ κράτους τῆς Ρώμης) ἔσωσε τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν καὶ ταυτοχρόνως ἐδημιούργησε τὴν κατάλληλον ἀτμόσφαιραν διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ (Ὀυδένσκου, παρὰ Vassiliev, *Histoire de l' Empire byzantin*, Paris, I, σ. 75). Ἄλλ' εἶναι ἐξ Ἰσοῦ ἀληθές, ὅτι ἡ ἀσκήσις ἐπιρροῆς ἐκ μέρους τῶν Ἀντιοχέων, καὶ μάλιστα τοῦ ἱ. Χρυσόστομου, ὑπῆρξε παράγων ἀποφασιστικὸς διὰ τὸ οἰκουμνικὸν πνεῦμα καὶ τὴν δραστηριότητα τοῦ θρόνου, τὸν ὅποιον τὰ πράγματα καὶ ὁ «28ος κανὼν» κατέστησαν οἰκουμνικὸν καὶ φορέα τοῦ φιλελευθέρου πνεύματος, τὸ ὅποιον ἐξεπροσώπει ἡ ἀρχαιότερα Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία.

Δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ λησμονηθῇ, ὅτι προηγήθη καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ πρώτου μητροπολιτικοῦ—ἐξαρχικοῦ θρόνου τῆς Καισαρείας καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς Ἀρμενίαν (πρβλ. Γενναδίου Ἀραμπιτζόγλου, Ἱστορία τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου, Α', 1953, σ. 311 κ. ἐξ.), ἡ συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βυζαντινῆς πολιτείας εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ εἰς Ἀρμάτας, Γότθους, Ἰβήρας, Λαζούς, Ἀβασγούς, Ἀλανοὺς κ.λπ. Πρβλ. καὶ λεπτομερείας τινὰς εἰς προηγούμενον σπόνδυλον.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς λοιπὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μ. Θεοδοσίου καὶ ἐξῆς ἡ Ἐκκλησία τῆς νέας πρωτευούσης τοῦ κόσμου, ἡ ὅποια ἤρξατο ἀποταμιεύουσα καὶ διατηροῦσα τὴν παρακαταθήκην τοῦ οἰκουμνικοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπέβη καὶ φορεὺς τοῦ οἰκουμνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς δράσεως, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου «κέντρον ἀποστολῆς καὶ διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μεταξὺ τῶν πολυωνύμων βαρβαρικῶν φύλων τῆς Ἀσίας καὶ Δύσεως, τὰ ὅποια ἀκαταπαύστως ἐπήρχοντο κατὰ τῶν πεπολιτισμένων χωρῶν» (Π. Πολάκη, Ἡ Ἑλλην. Ἐκκλ. καὶ ὁ κόσμος τῶν βαρβάρων, σ. 446 κ. ἐξ.). Ἡ Κωνσταντινούπολις, ἀποβάσα κέντρον τοῦ νέου Ἑλληνοχριστιανικοῦ κόσμου, δὲν ἤδυνάτο παρὰ νὰ ἀποβῇ καὶ τὸ πνευματικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῆς κατὰ Ἀνατολὰς οἰκουμνικῆς Ἐκκλησίας.

Πᾶσα αἰ τοπικαὶ Ἐκκλησίαι αἰ περιλαμβανόμεναι ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ Ἀνατολ. Ρομ. Κράτους συνεκεντροῦντο περὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς πρωτευούσης, ἡ ὅποια κατέστη φορεὺς ὄχι μόνον τῶν ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ τῆς διατηρήσεως τῆς ἀνοθεύτου πίστεως, τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐτι δὲ καὶ φορεὺς τοῦ εὐρυτέρου αὐτῆς πνεύματος, τοῦ οἰκουμνικοῦ καὶ φιλελευθέρου, ὡς καὶ τῆς διαδόσεως τούτου. Ἀπέβη δὲ συνειδητὸς φορεὺς (ἴδε κατωτέρω ἐν τῇ περὶ Φωτίου ἐκθέσει). Τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐνεφάνισεν σαφῶς ὁ πρῶτος ὁ Χρυσόστομος ὄχι μόνον εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν ἐθνικῶν, π.χ. τῆς Φοινικῆς (βλέπε προηγούμενον σπόνδυλον), ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὸ μέγα πρῶτον καὶ ὀξύτατον πρόβλημα, τὸ ὅποιον ἀντεμετώπιζε τὸ βυζαντινὸν Κράτος καὶ ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὸν Δ' πρὸς Ε' αἰῶνα, π. ἐ. τὸ πρόβλημα τῶν Γότθων (πρβλ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους, Α'). Οἱ Γότθοι, ἐπιδραμόντες εἰς Μ. Ἀσίαν, ἐφθασαν μέχρι Καππαδοκίας, ὁπόθεν ἀπήγαγον κληρικούς. «Ἡ ὑποδειγματικὴ ζωὴ τούτων, καθὼς καὶ ἄλλων ἀληθῶς Χριστιανῶν, ἐν οἷς κατελέγοντο καὶ οἱ πρόγονοι τοῦ Οὐλφίλα, Καππαδόκες τὴν καταγωγὴν, ἔσχε σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν βαρβάρων ἐκείνων. Οὗτοι ἄλλως ἢσαν εὐπρόσπειτοι εἰς τὸν Χριστιανισμὸν. Ὁ χριστιανισμὸς πολιτισμὸς τῶν ἐλληνοκέντρων πόλεων τοῦ Εὐξείνου δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀφήσῃ ἀδιάφορον τὴν βάρβαρον φαντασίαν τῶν Μισθοφόρων ἐν τῷ ρωμαϊκῷ στρατῷ, ἐλάμβανον οἱ Γότθοι πείραν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς μεγαλοπρεπειᾶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἦδη πρότερον ὁ Μ. Κωνσταντίνος ἐπελήφθη δραστηριῶς τοῦ ἔργου τούτου, ἀφοῦ κατενίκησε τὰ στρατῶν Γότθων καὶ Σαρματῶν, τὰ καταστρέφοντα Ρωμαϊκὰς ἐπαρχίας. Τούς βαρβάρους εἶχε καταπλήξει ἡ νίκη, τὴν ὅποιαν ἤρε τὸ χριστιανικὸν τρόπιον κατὰ τὸν Σωκράτη (Ἐκκλ. Ἱστ. I, 1η). Ἦδη μερὶς Γότθων τῆς Σκυθίας εἶχε δεχθῆ τὸν Χριστιανισμὸν. Οἱ Χριστιανοὶ οὗτοι Γότθοι κατὰ τὸν εἰς τὴν περιοχὴν «ὄθεν ἡ τῆς λίμνης ἐκβολὴ ἀρχεται..... Ταναῖν δὲ καλοῦσιν οἱ ἐπιχώριοι καὶ τὴν ἐκβολὴν ταύτην ἐκ λίμνης ἀρξαμένην τῆς Μαιώτιδος ἄχρις εἰς τὸν Εὐξείνου Πόντον» (Προκοπίου, Γότθ. πόλ., IV 4). Οἱ χριστιανοὶ Γότθοι εἶχον συμπληθῆ εἰς ἐπισκοπὴν, τὴν Γοθθίας, ἣς τὸν ἐπίσκοπον Θεόφιλον ἀπαντῶμεν μεταξὺ τῶν Πατέρων τῆς Α' ἐν Νίκαιᾷ Οἰκουμνικῆς Συνόδου (H. Gelzer, *Patrum Nic. Nomina*, Leipzig 1898, σ. LXIV, 56-57). Ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν συνέδρων τῆς Συνόδου ταύτης, μετὰ τὸν Γοθθία σημειοῦται ὁ Βοσπόρος. Οἱ Γότθοι λοιπὸν οὗτοι μετὰ τῶν ἄλλων χριστιανῶν τοῦ Εὐξείνου εἶχον μείνει πιστοὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν (Π. Πολάκη, Ἡ Ἑλλην. Ἐκκλ. καὶ ὁ κόσμος τῶν βαρβάρων, σ. 468).

Ὁτῶ μετὰ τὴν δρᾶσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας παρὰ τοῖς Γότθοις τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τοῦ Ἰστροῦ, δι' οὓς ἐνδιεφέρθη ὁ Μ. Βασίλειος (πγαὶ παρὰ Π. Πολάκη, σ. 469. Βλ. καὶ ἀνωτέρω σπόνδυλον) ὁ Χρυσόστομος κατάρθρωσε πρῶτον τὰ ἐπιστρεψῆ εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν πολλοὺς τῶν εἰς τὰ προἴστια τῆς Κωνσταντινουπόλεως βιούντων ἀρειανῶν Γότθων, δι' οὓς ἄριστον ἴδιον ναὸν καὶ ὁμογλώσσους κληρικούς, δεύτερον ἔστειλε πολλοὺς μοναχοὺς εἰς ἀποστολὴν εἰς Σκυθίαν, Κελτικὴν, Περσίαν, Ἀρμενίαν, Συρίαν καὶ Φοινικὴν (Γ. Κονιδάρη, Ἐκκλ. Ἱστορία, Α', β' ἐκδ., 1957, σ. 346), δὲν ἔπαυε δὲ μερμυῶν ὑπὲρ τῆς Ἱεραποστολῆς, οὐδ' ἐν τῇ ἐξορίᾳ εὐρυσκόμομος ὁ μέγας διδάσκαλος καὶ κήρυξ τῆς Οἰκουμνικῆς Ἐκκλησίας (πρβλ. Βαρνάβα Τζωρτζάτου, ὄν Μητρ. Κίτρους ἐν βιβλιογραφίᾳ, σ. 77-86).

Τὸ ἀληθὲς οἰκουμνικὸν πνεῦμα ἐγκείται εἰς τὴν λύσιν τοῦ μεγάλου ζητήματος τοῦ ἔργου τῆς ἀποστολῆς, ἥτοι τοῦ ζητήματος τῆς γλώσσης. Ἡ διάδοσις τοῦ λόγου τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τοὺς βαρβάρους δὲν ἤδυνάτο νὰ ἐπιτευχθῇ ἄλλως ἢ διὰ τῆς χρήσεως τοῦ λεκτικοῦ αὐτῶν ἰδιώματος. Καίτοι οἱ Γότθοι, ζῶντες εἰς Ἑλληνικὰ κέντρα τοῦ Εὐξείνου καὶ ὑπηρετοῦντες εἰς τὸν στρατόν, ὡς μισθοφόροι, δὲν ἔμενον ξένοι πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν γλώσσαν, εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι ἡ παρὰ τὸν Δούναβιν Ἐκκλησία τῆς Γοθθίας, διὰ τῆς ἐπιστολῆς της πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Καππαδοκίας ὑπὲρ τοῦ μάρτυρος Σάββα μετεχειρίσθη τὴν Ἑλληνικὴν, ἐν τούτοις ἡ γνῶσις τῆς Γοθθικῆς γλώσσης καὶ ἡ χρησιμοποίησις της οὐδὲ τῆς Ἱεραποστολῆς ἦτο ἀπαραίτητος. Ὁ «ἐκχριστιανισμὸς τῶν βαρβάρων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι διὰ τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Οἰκουμνικὴν

Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέσον πολιτικῆς ἐπιβολῆς καὶ δυναστείας, ἀλλ' ἀνθρωπίνης ἐξυψώσεως εἰς τὴν ἀξίαν χριστιανικῆς συναδελφώσεως» (Π. Πολάκη, ἔνθ' ἄν., σ. 471). Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἔδειξε, ὅτι εἶναι φορεὺς τοῦ ἀξιαθωμάτου ὄντως, διὰ τὴν εὐρύτητά του, ἀρχαίου οἰκουμενικοῦ πνεύματος, οὕτινος φορεὺς ἐγένετο ἐφεξῆς καὶ ἡ αὐτοκρατορία. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἐξαιρῶν τὴν χριστιανικὴν συναδελφώσιν, ὅτε ἔδειξε βαρβάρους νὰ ἴστανται ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων μελῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ περὶ τὴν αὐτὴν Τράπεζαν, ἔλεγε: «καὶ τοῦτο σήμερον ἐώρακατε, τοὺς πάντων ἀνθρώπων βαρβαροτέρους μετὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προβάτων ἐστῶτας, καὶ κοινὴν οὖσαν τὴν νομὴν, καὶ τὸν σηκὸν ἓνα, καὶ μίαν ἄπιστην τράπεζαν προκειμένην» (Ὁμιλία Η', ἐκδ. Gaumamé, XII). Ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Χρυσόστομος παρεχώρησεν εἰς τοὺς Γότθους ἰδίαν ἐκκλησίαν, ἐν ἣ ἐχρησιμοποίητο ἡ Γοτθικὴ (Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. Ἰστ. 5, Α'). Ἐνταῦθα ὡσαύτως ὑπῆρξε τάγμα Γότθων μοναχῶν, χρησίμων διὰ τὴν Ἱεραποστολὴν (Χρυσόστομος, Ἐπιστολ. ΣΖ). Μοναχοὺς δὲ ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν Φοινικὴν (Φωτίου, Μυριόβ. 96, PG 108). Διὰ τὴν εἰδικὴν μόρφωσιν τοῦ Γοτθικοῦ Κλήρου ὁ Χρυσόστομος ἠσχολήθη προσωπικῶς: «μη τοίνυν αἰσχύνῃ τις ἠγεῖσθαι τῆς ἐκκλησίας, ὅτι βαρβάρους εἰς μέσον ἀναστήναι καὶ εἰπεῖν παρεσκευάσμεν» (Ὁμιλία Η'). Οἱ Γότθοι ἱεραπόστολοι, γνωρίζοντες ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας, ἠδύνατο νὰ ἐπιτελέσουν ἐπιτυχῶς τὸ ἔργον τῶν. Ὁ Χρυσόστομος ἐχειροτόνησε διὰ τοὺς Γότθους τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου Γότθον ἐπίσκοπον, τὸν Οὐνίλαν, ὅστις πολλὰ καὶ μεγάλα κατώρθωσε, θεωρῶν τὸ θέμα τῆς χρήσεως τῆς γλώσσης ὡς πληρῶσιν τῶν ῥήσεων τῶν Γραφῶν περὶ παρακοσμίου ἐξαπλώσεως τῆς Ἐκκλησίας. Παραουσίαζε τὴν δύναμιν καὶ τὴν εὐγένειαν καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸν ταύτης εἰς τὸ γεγονός, ὅτι «καὶ Σκύθαι καὶ Θράκες καὶ Σαρμάται καὶ Μαῦροι καὶ Ἰνδοὶ καὶ οἱ πρὸς αὐτάς ἀποκισμένοι τὰς ἐσχατίας τῆς οἰκουμένης, πρὸς τὴν οἰκίαν ἕκαστος μετέβαλε γλώσσαν» τοὺς θεῖους λόγους (Η' ὁμιλία καὶ G. Bardy, La question de la langue, Pain 1908, I, σ. 138). Τὸ φιλελεύθερον πνεῦμα καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τὴν ἀνοχὴν τῆς Ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῶν βαρβάρων ἐξαιρῶν καὶ ὁ Ch. Diehl γράφει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη οὐδόλως ἐδίστασε νὰ δεχθῆ μεταφρασῆσιν τῶν Ἁγίων Γραφῶν ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν καὶ ταυτοχρόνως νὰ προικοδοτήσῃ αὐτοὺς διὰ γλώσσης φιλολογικῆς». Ἡ Ἐλληνικὴ Ἐκκλησία ἐνόησεν, ἐπίσης, ὅτι ὀφείλει τίς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς λαοὺς σεβασμὸν τινα» (Π. Πολάκη, ἔνθ' ἄν., σ. 473; σημ. 3, ἔνθα καὶ βιβλιογραφ.). Ὁ Χρυσόστομος ἐχρησιμοποίησε πιθανῶς μεταφράσεις τῆς Βίβλου ἔργον ὀρθοδόξων Γότθων, ἐλληνομαθῶν, οἵτινες οὐδόλως ἐσπάνιζον ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἦτο δυνατόν ὅμως νὰ ἦσαν προϊόντα ἐκείνων, καίτοι ἰσως ἠνέχθη Βίβλον τῶν ὀρθοδόξων Γότθων, ὡς γενομένην πρὸ τῆς προσχωρήσεως τοῦ Οὐλίλα εἰς τὸν Ἀρειανισμὸν. Ὅτε ὅμως ὁ κανίσχυρος Γότθος Γαϊνᾶς ἐξήτησε τὴν παραχώρησιν εἰς Ἀρειανούς Γότθους ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ, ὁ Χρυσόστομος ἐξανέστη καὶ τὴν ἐματαιώσε (Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. Ἰστορ. Ε', λβ').

Διὰ τῆς δράσεώς του ὁ Χρυσόστομος δὲν ἀνεδικνύετο ἀπλῶς φορεὺς τοῦ ἀληθοῦς οἰκουμενικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ παρεῖχε σπουδαίαν ὑπηρεσίαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, πρὸς ἀναχαίτισιν τοῦ ἐκ τῶν Γότθων κινδύνου, διότι ἡ διείσδυσις τῶν Γότθων εἰς ἰδιωτικὰς καὶ δημοσίας ὑπηρεσίας ἀπέβαινε βλαπτικὴ, ἐφ' ὅσον οὗτοι ἐγίνοντο ὄργανα πολιτικῶν ραδιοῦργῶν, ἐπεβάλλοντο ὡς κυρίαρχοι καὶ ἐπὶ πλέον ἡ μυριάριθμος συρροὴ τούτων ἐδίδεν εἰς τὴν βασιλεύσαν ὄψιν βαρβαρικὴν (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἰστορ. ΣΤ', ιβ'). Ἐν τέλει δέον νὰ σημειωθῆ καὶ νὰ ἐξαρθῆ τὸ γεγονός, ὅτι διὰ τοῦ Χρυσόστομου ἐγκαινιάζεται μία πολιτικὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ οἰκουμενικὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὅποια διήκει μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Διὰ τοῦ Χρυσόστομου ἐτέθησαν ἰσχυρὰ τὰ θεμέλια οἰκουμενικοῦ πνεύματος, οἰκουμενικῆς ἀκτινοβολίας καὶ δράσεως, ἡ ὅποια φθάνει μέχρι τῶν ἡμερῶν μας (πρβλ. Γ. Κονιδάρη, Ἡ Καθολικὴ Ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγ. Σχίσματος, Θεσσαλονικὴ 1950 καὶ ἡ Ἄρσις τοῦ Βουλγ. Σχίσματος, ἐκδ. β', 1958).

Διὰ τὴν ἀποσόβησιν τῶν μεγάλων τούτων κινδύνων, εἶδεδετο ἐκ Κυρηναικῆς ἄλλο σύνθημα. Ὁ ἐπίσκοπος Συνέ-

σιος (370 - 413), γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ γνωστός διὰ τὰς φιλοσοφικὰς του ἀρχάς, εἰς τὸν λόγον του «Περὶ βασιλείας» (398), ἀφοῦ ἔδωκε τὴν ζοφεράν εἰκόνα τῆς βαρβαρικῆς κυριαρχίας, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔστενεν ἡ πρωτεύουσα, διετύπωσε τὰς πρὸς σωτηρίαν τοῦ κράτους ὑποθήκας, μετὰ τόλμης ἀρρενωπῆς, πηγαζούσης ἐκ τῆς βαθείας ἀγάπης του πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν (PG 66, 1093). Κατὰ τῆς ἀπειλῆς τοῦ ἐκβαρβαρισμοῦ καὶ κατὰ τῆς λύμης, ἥτις κατέφθαιε «τὸ γενναῖον καὶ γνήσιον σπέρμα», ὁ Χριστιανισμὸς ἔθετε βάσεις ἀποστολικῆς δράσεως, ἀναγεννώσας τὸν σκοπὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς του (Π. Πολάκη, ἔνθ' ἄν., σ. 475). Ὅτι ἡ ἐγκαινιασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως ἀποστολὴ διὰ τὴν ἐξημέρωσιν τῶν βαρβάρων ὄρατο ἀπὸ τοῦ ἀληθοῦς οἰκουμενικοῦ πνεύματος, ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἐκινεῖτο ἐκ σκοπῶν πολιτικῶν ἢ διπλωματικῶν. Ἐν ἐντολῇ τοῦ Χριστοῦ, ὅπως μαθητευθῶν πάντα τὰ ἔθνη, ἐπέβαλεν ὅπως καθαρθῆ ὁ κόσμος διὰ τοῦ βαπτίσματος, λάβῃ τὴν σφραγίδα τῆς δωρεᾶς διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ περιβληθῆ τὸν φωτεινὸν χιτῶνα τῶν εὐαγγελικῶν ἀρετῶν. Ἡ εἰσοδος τῶν πολυγώνων ἀγρίων καὶ βαρβαρικῶν φύλων εἰς τὴν ποιμνὴν τοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο μόνον συμφέρον τοῦ Κράτους, ἦτο τὸ μόνον ἀποτελεσματικὸν μέσον λυτρώσεως τῶν λαῶν ἐκείνων ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ἀγριότητος, καὶ τῆς ἀναμορφώσεως αὐτῶν ἐν νεῇ ζωῇ (αὐτόθι).

Τὸ ἔργον τῆς διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ (καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ) ἐξημερώσεως τῶν βαρβάρων, διάφορον κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς πολιτικῆς, ἀπῆται ἠρωϊκὴν πίστιν, αὐταπάρνησιν, θάρρος ἀδάμαστον ἐνώπιον κινδύνων μεγάλων, ἐν μέσῳ χωρῶν ἀγνώστων καὶ ἐχθρικών, διεξήγετο δὲ μετὰ ὅπλα κυρίως τὸν Σταυρὸν καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Κυρίου. Τὸ Εὐαγγέλιον ἐπεκράτει κυρίως διὰ τῆς θυσίας. Οἱ βάρβαροι δὲν ἐξηναγκάζοντο διὰ τοῦ ζήφους εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, διότι ὑπῆρξεν ἀκλόνητος πεποίθησις εἰς τὴν ἀκατακίτητον δύναμιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸν πολιτισμὸν τοῦ χριστιανικοῦ κράτους, εἰς τὴν εὐνομίαν του, εἰς τὴν τάσιν πρὸς συναδελφώσιν πάντων τῶν λαῶν καὶ τὴν ἐξύψωσιν αὐτῶν. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου ἐξηρτάτο ἀπὸ τὴν ἰσχὺν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν οἰκουμενικὴν ἀντίληψιν τοῦ νέου κέντρου τῆς ἐν Ἀνατολῇ Καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὸ ὅποῖον ἀπέκειτο ἡ εὐθύνη ὄχι μόνον τῆς ἐνότιος ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ, ἀλλὰ καὶ τῆς διαδόσεως αὐτῆς, μετὰ τοῦ φωτός τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου, εἰς τὸ χάος τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου, ὁ ὅποιος εὐρίσκετο εἰς τὰ σύνορα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ θέσις τοῦ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν Χρυσόστομον μαρτυρεῖ, ὅτι ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἐπεβάλλετο ὁλοκρῆν εἰς τὴν καθόλου συνειδησιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἔπρεπε πρῶτον νὰ ἐξασφαλισθῇ τὴν δικαιοδοσίαν καὶ κανονικῶς ἐπὶ τῆς Ποντικῆς, τῆς Ἀσιατικῆς καὶ τῆς Θρακικῆς διοικήσεως. Τὸ ἔθιμον κατέστη κανὸν δικαίου διὰ τοῦ λεγομένου 28ου Κανόνος (ἐν τῇ οὐσίᾳ ἦτο ψήφισμα) τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς, ὁ ὅποιος ὄχι μόνον ἐξησφάλισε τὴν δικαιοδοσίαν ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω διοικήσεων, ἀλλὰ καὶ ἐθεμελίωσε κανονικῶς τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ θρόνου καὶ τῆς ἱεραποστολικῆς του δράσεως διὰ τῆς χορηγήσεως τοῦ δικαίωματος «τοῦς τῆς Ποντικῆς καὶ τῆς Ἀσιατικῆς καὶ τῆς Θρακικῆς διοικήσεως Μητροπολίτας μόνους, ἐπὶ δὲ καὶ τοὺς ἐν τοῖς Βαρβαρικοῖς Ἐπισκόπους τῶν προειρημένων διοικήσεων χειροτονεῖσθαι ὑπὸ τοῦ προειρημένου ἀγιωτάτου θρόνου τῆς κατὰ Κωνσταντινούπολιν ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας...» (Ἀμ. Ἀλιβιζάτου, Ἱεροὶ Κανόνες, σ. 39). Ὁ Duchèsne (Histoire de l'Église, III, σ. 462) παρετήρει, ὅτι οὐδὲν εἰσάγει νέον ὁ κανὼν, διότι αἱ σχέσεις πρὸς τὰς εἰρημένους διοικήσεις ἦσαν ἐν χρήσει ἀπὸ δύο καὶ τριῶν γενεῶν. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ δρου Πατριάρχης (ἀπὸ τοῦ Ἀκακίου) καὶ δὴ καὶ Οἰκουμενικὸς (ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Καππαδόκου, 519), ἐκ μέρους τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶχε τὴν ἐννοίαν τὴν ὁποίαν ἀπέδωσαν οἱ ἀντιτιθέμενοι εἰς τὸν 28ον Κανόνα.

Οἱ ἐπίσκοποι Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ Ἰωάννου Β' τοῦ Καππαδόκου (Mansi 8, 1038), διότι καὶ ὁ Ἐπιφάνιος, Ἀνθίμος καὶ Μηνᾶς χαρακτηρίζονται παρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὡς οἰκουμενικοί, ὡς πρῶτοι, ἤσκουν ἐν εἶδος ἀνωτέρας ἐποπτείας ὑπὲρ τὰ δύο ἀνατολικά Πατριαρχεῖα. Ἦσαν λοιπὸν ἀρχιεπίσκοποι τοῦ κατ' ἐξοχὴν νέου οἴκου-

μεικτοῦ κράτους τῆς Ρώμης, οἱ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ὁποίας συνήλθον καὶ πᾶσαι αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, αἵτινες ἀπέκτησαν οἰκουμενικὴν ἰσχύν. Ἐναντίον τοῦ τίτλου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως διεμυρτήθη ὁ πάπας τῆς Ρώμης Γρηγόριος ὁ Α΄ ὁ Μέγας. Κατὰ βυζαντινὴν ἀντίληψιν ὁ τίτλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου δὲν θά ἐσημάνει καμμίαν ὑψηλοτέραν ἐκκλησιαστικὴν θέσιν τῆς δοθείσης τὸ 451 ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ τὸναντίον θά ἀπετέλει ἐκφρασιν τῆς ἐνότητος τῶν δύο ἡμισεων τῆς αὐτοκρατορίας, δεδομένου ὅτι ἡ τιμητικὴ θέσις τοῦ Ρώμης δὲν μετεβάλλετο, ἡ δὲ δύναμις τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν ἦτο ἀποκλειστικῶς πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ (οὐδεμίαν σημασίαν ἔχουν αἱ προσωπικαὶ τάσεις πατριαρχῶν τινῶν, διὰ τὸ πολίτευμα καὶ τὴν πορείαν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐπὶ 1600 ἔτη, G. Konidaris, ἐν Weltkirchenlexikon, 1960, σ. 1045-1046). Ἡ ἀληθὴς οἰκουμενικότης τοῦ θρόνου ἐστηρίζετο ἐφεξῆς ὄχι μόνον εἰς τὴν δικαιοδοσίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἔδρα, ὅπερ ἐκκληρονόμησεν ἡ κατὰ Ἀνατολᾶς Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τῆς Πεντηκοστῆς («ὅτε ἦκον εἰς ἕκαστος τῆ ἰδία διαλέκτῳ», Πράξ. β' 6). Ὁ Ἑλληνισμὸς (οἰκουμενικὸς ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου καὶ ὁ πολιτισμὸς του) καὶ μάλιστα τοῦ Εὐξείνου, ἥσκει ἐπιρροήν, ἀπετέλει δὲ ἐνωτικὸν σύνδεσμον τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῶν βαρβαρικῶν φύλων, τὰ ὅποια πολλάκις ἐστρέφοντο πρὸς τὸ Βυζάντιον, ὡς ὁ ἄρχων τῆς Λαζικῆς Γάθιος. Διὰ τούτων καὶ τῶν Ἰβήρων ἡ χριστιανικὴ Ἱεραποστολὴ εἰσέδυν εἰς τοὺς Οὐννοὺς, ἱερεῖς δὲ ἐξ Ἀλβανίας (τοῦ Πόντου) ἐλθόντες ἐκήρυσσον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ μετέφρασαν εἰς τὴν οὐννικὴν γλῶσσαν τὴν Ἀγ. Γραφήν (πρβλ. Π. Πολάκη, ἐνθ' ἀν., σ. 478, ἐνθα καὶ αἱ πηγαί).

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστίνος ἐνίσχυσε τὴν Ἱεραποστολήν, διότι αὕτη ἐθεωρεῖτο κοινὸν πλεόν ἔργον τῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ διότι καθὼς οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, οὗτοι καὶ οἱ τοῦ Καυκάσου ἐθεώρουν τὴν αὐτοκρατορίαν ὡς φυσικὴν αὐτῶν προστάτιδα. Οἱ Πέρσαι ἀντέδραν ἐναντίον τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἰς τὴν Ἰβηρίαν καὶ Λαζικὴν. Ἡ χριστιανικὴ Ἱεραποστολὴ ἐπάλαυν ἐναντίον ἰσχυρῶν ἐχθρῶν, ἐνῶ ἐσημάνειν ἐξημέρωσιν διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀποστολὴ καθυθύνετο μέχρις Ἀραβίας καὶ Αἰθιοπίας, καθιστώσα αἰσθητὴν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ (Ch. Diehl, Justinien, Paris 1901, σ. 348, 392-394. Προκοπίου, Ἱστορία, I, 20, I, σ. 104). προσέλαβον δὲ ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα αἱ ἀποστολικάι ἐνέργειαι ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ (527-565), διότι ἔλαβον εὐρείας διαστάσεις. ἀναλόγως πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς κυριαρχίας καὶ τὰ ἀναμνηστικὰ ἔργα τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος, δι' ὃν ὁ Προκόπιος λέγει («Ἱστοριῶν Α΄, II, 2, σ. 257), «ὅτι γῆν ἅπασαν συλλαβεῖν ἐπεθόμησεν». Ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχεν, ἐν μεγάλῳ μέτρῳ, τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς οἰκουμενικῆς κυριαρχίας ἐν Ἀνατολῇ καὶ Δύσει (νέον ἔργον Rubin, Das Zeitalter Justinian, I). Ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἐστερεῖτο μορφώσεως, θεολογικῶν γνώσεων καὶ εὐσεβείας. Ἡ πίστις εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν τὸν ἐνέπνεε, διὰ δὲ τὴν τελείωσιν τῶν μεγαλειωδῶν ἔργων του ἐπεκαλεῖτο τὴν θείαν ἀντίληψιν: «πᾶσα ἡμῖν ἐστὶ σπουδὴ καὶ εὐχὴ τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ Θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὐρεῖν ἐμμένειαν». Πρὸς τὸ ἔργον τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς ἀνανεώσεως τῆς αὐτοκρατορίας συνεδέοντο καὶ οἱ ἄγανες διὰ τὴν ἡμέρωσιν τῶν βαρβάρων. Ἡ ἰδέα τοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους ἐνέπνευσε τὴν τελευταίαν θαρραλέαν αὐτοῦ προσπάθειαν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Ἀνατολ. Ρωμαϊκοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν Γερμανικῶν λαῶν, τῶν ἐγκατασταθέντων εἰς Ἰταλίαν, Γαλλίαν, Ἰσπανίαν καὶ Β. Ἀφρικὴν. Εἰς τὴν 30ῆν Νεαρὰν ἐξέφραζεν ἠδὲ ὁ Μακεδῶν χωρικός (κατὰ τὸν J. Hussey, σ. 15), ὁ Ἰουστινιανός, τὴν ἐλπίδα, ὅτι αἱ χῶραι τοῦ ἀρχαίου Ρωμ. Κράτους, αἱ ὁποῖαι ἀπολέσθησαν, ἐξ ἀμελείας, θά ἀνακτηθοῦν. Ἐνεκα τῶν οἰκουμενικῶν του σχεδίων ἀναπεκρίθη εἰς τὴν ἐπείγουσαν αἴτησιν βοήθειας τῶν «καθολικῶν», οἱ ὁποῖοι παρεπονούντο διὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν Ἀρειανῶν Ὀστρογόθων τῆς Ἰταλίας καὶ Βανδάλων τῆς Β. Ἀφρικῆς. Ἡ ὑποστήριξις τῆς Ὀρθοδοξίας—παρὰ τὴν κατὰ βάσιν «ἐνωτικὴν» τοῦ ἐκκλησιαστικῆν πολιτικῆν—δὲν ἀπετέλει μικροτέραν ἐπιθυμίαν τοῦ Ἰου-

στινιανοῦ ἀπὸ ἐκείνην τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς αὐτοκρατορικῆς αἰθεντίας. Πρὸς τὰ οἰκουμενικὰ του σχέδια εὐρίσκοντο ἐν ἀναλογία τὰ προσωπικὰ του θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ διαφέροντα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς οἰκουμένης. Διεδραμάτισε σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἐριδας τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Ἡ Ρώμη προσεπάθησε νὰ ἀναλάβῃ πρωτοβουλίαν ἐν τῇ διατυπώσει τοῦ ὀρισμοῦ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ἐν τῇ φύσει τοῦ Χριστοῦ, ὡς διευτυπώθη τὸ σχετικὸν δόγμα ἐν Χαλκηδόνι. Ὁ Ἰουστινιανός, ἄσκαν οἰκουμενικῆν ἐνωτικὴν πολιτικὴν, ἐπεχειρεῖ νὰ εὐρὴν τρόπον, ὡστε νὰ μὴ ἀπολέσῃ τὸ Βυζάντιον τὰς τρεῖς σπουδαίας ἐπαρχίας, Συρίαν, Παλαιστίνην καὶ Αἴγυπτον, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ δυσαρτεσησῇ τοὺς ὀρθοδόξους καὶ μάλιστα τὴν Ρώμην. Ἐθεολογεῖ καὶ ἀνεζητεῖ τὴν *via media*; ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ κράτους. Σημειωτέον ὅτι ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα ἀπετέλει ἀσφαλῆ ὑποστηρικτικὴν τῶν μονοφιστῶν (Hussey, σ. 17). Τοῦτο δὲ ἦτο φυσικὸν νὰ ἄσκη ἐπιρροὴν εἰς τὰς σκέψεις τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὑπὸ τινῶν, ἐξ ὀρισμένης ἀπόψεως, ὡς ὁ τελευταῖος Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ, ὁ ὁποῖος διὰ τελευταίαν φορὰν ἐπιτυχῶς ἐκυριάρχει τὸ *Imperium romanum*, τοῦ περιλαμβανόντος ὀλόκληρον σχεδὸν τὸν περὶ τὴν Μεσόγειον κόσμον (πρβλ. καὶ χάρτην παρὰ Ostrogorsky καὶ Rubin, Das Zeitalter Justinian). Ὁ Ἰουστινιανὸς εἰδείξε φιλανθρωπικὰ καὶ χριστιανικὰ αἰσθήματα πρὸς τοὺς βαρβάρους, καίτοι κατεδίωξεν ἀπηνῶς πολλάκις τοὺς αἰρετικούς, τοὺς διασπῶντας τὴν πνευματικὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους (E. Stein, II, σ. 369). Λογγοβάρδοι, Ἑρουλοὶ, Οὐννοὶ, Οὐτιγούριοι, Ἀβαροὶ, Κουτριγούριοι, Γότθοι κ.λπ. εἶχον λάβει ἄδειαν ἐγκαταστάσεως εἰς περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας. Ὅθεν ὑπῆρξε θέμα Ἱεραποστολῆς ἡ ὁποία καὶ εἰργάσατο. Εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησις, ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς Ἱεραποστολῆς ἦτο χριστιανικὸν καὶ κατ' ἀκολουθίαν φιλανθρωπικόν. Ὅθεν δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ γνώμη (A. Gascuet, L' Empire byzantin, Paris 1868, σ. 66. Ch. Diehl, Justinien, σ. 377), ὅτι ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ραδιουργοῦσα ἐρριπτεν εἰς ἐριδας τοὺς βαρβάρους καὶ εἰς ἀλληλομαχίας. Ἡ Ἱεραποστολὴ ἔδρα εἰς τὰς περιοχὰς τοῦ Καυκάσου (Λαζοί, Ἀβασγοὶ κ.λπ.). Κατάρθωσε νὰ δεχθῶν τὸν Χριστιανισμὸν πολλοὶ καὶ νὰ μεταβάλουν ζωὴν. Εἰς τοῦτο φαίνεται ὅτι συνετέλεσε καὶ εὐνοῦχος τις τῆς αὐλῆς, ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὀνοματὶ Εὐφρατᾶς, προφανῶς χριστιανὸς Ἀβασγός. Ὁ εὐνοχητισμὸς τῶν παιδῶν ἀπηγορεύθη, καθὼς καὶ ἡ πώλησις αὐτῶν. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀκοδόμησε χάριν αὐτῶν ναὸν τῆς Θεοτόκου. Ἱερεῖς κατηχηταὶ ἀπεστάλησαν, ἡ δὲ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ τῶν Ἀβασγῶν ἐξύψωσις εἰσήγε τούτους εἰς τοὺς ἐλευθέρους λαοὺς (Προκοπίου, Ἱστ. II, 468-473, Byzant. Zeit. 1897, σ. 636 καὶ Π. Πολάκη, σ. 463).

Καὶ οἱ πιστοὶ ὀρθόδοξοι (τετραεξίται Γότθοι) ἀπηρθύνοντο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ λάβουν τοὺς ἐπισκόπους των. Αἱ δεῖναι δοκιμασίαι ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Τατάρων Οὐννων, οἵτινες μετὰ τῶν Σκλαβηνῶν καὶ Ἀντῶν «ἀνήκεστα ἐν Εὐρώπῃ τῇ ὅλῃ ἔργα» εἰργάζοντο, ἀνεκόπτον σπουδαίως τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον τῆς ἀποστολῆς. Ἀσκοῦν ὁ Οὐννος, στρατηλάτης τοῦ Ἰλλυρικοῦ, βαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἠχημαλωτίσθη ὑπὸ τῶν Οὐννων, τὰς δεῖνὰς δὲ περιπετείας τῆς ἀποστολῆς περιγράφει ὁ Μαλάλας (Χρονογραφία, XVII, σ. 437-438). Ὁ «ρῆξ» τῶν Οὐννων Γράδ, ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἐγένετο χριστιανὸς (ἀνάδοχος ὁ αὐτοκράτωρ), τὸν ἠκολούθησε δὲ μερὶς τῶν Οὐννων. Κατὰ τὴν ἐκράτῃσαν ὁμοῦ ἐπανάστασιν τῶν εἰδωλολατρῶν Οὐννων ἐφονεύθη ὁ Γράδ. Κατὰ τὴν Οὐννων ἀντέταξε τοὺς Γότθους τῆς πόλεως Δῶρος πιστοὺς τοῦ Βυζαντίου. Τὰ τεῖχη τοῦ Βοσπόρου καὶ τῆς Χερσῶνος ἐνισχύθησαν καὶ ναὸς ἀκοδομήθη διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἀποστολῆς. Καὶ οἱ Τζάνοι, ἀληθῆς μάλιστα τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Πόντου, ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ (Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, III). Οἱ Τζάνοι ἦσαν πρόσκοποι τῶν Ἀρμενίων, ὧν τὴν χώραν ἐπλοῦτισε διὰ ναῶν καὶ ἰδίᾳ μοναστηρίων, ὡς κέντρον θρησκευτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἀλλὰ καὶ φῶλα οὐννικά, Σάβηροι καὶ Ἀλανοί, δὲν ἔμειναν ἐξω τῆς χριστιανικῆς ἐπιδράσεως. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κριμαίας ἦτο πάντοτε πρωτοπόρος εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ (παρὰ Πολάκη, σ. 485). Τὴν 6ην Ἰανουαρίου ὁ βασιλεὺς τῶν Ἑρουλῶν Γρέπης ἦλθεν εἰς

Κωνσταντινούπολιν και μετ' άλλων ησπάσθη τόν Χριστιανισμόν (Μαλάλας, σ. 427 και Θεοφάνης). Παρά τήν οξύτητα τής διαίρεσεως εκ τής χριστολογικής αίρεσεως, ο Ίουστινιανός ειχεν επιτύχει να αύξηση τήν επιβολήν τής αυτοκρατορίας εν Ανατολή. Έκ τών παραλίων τής Έρυθράς θαλάσσης ή έπιρροή έπεξετεινετο και εις τούς βαρβάρους τούς μεταξυ Άβησσονίας και Αιγύπτου ζώντας. Διά τήν κατάργησιν τής ειδωλολατρίας τών Ναυατών, ο βασιλεύς καθήρτισεν άποστολήν, άλλ' ή Θεοδώρα έπέβαλε τήν ιδικήν τής. Έν τούτοις όμως ο αυτοκράτωρ εν τέλει διέταξε παροχήν βοθηείας εις τήν ορθόδοξον άποστολήν. Άλλ' ή Θεοδώρα έπεισε τόν βασιλίσκον τών Ναυατών να δεχθί τόν έξ Άλεξανδρείας Ίουλίω, μονοφυσιτην. Ο Χριστιανισμός εύρισκεν έδαφος αναπτύξεως μεταξυ τών Άξωμιτών, τών Όμηριτών, τών Αιθίοπων κ.λπ., διότι ο έλληνικός πολιτισμός δέν ήτο ζένος πρός αυτούς. Οί όπαδοί όμως τού Ίακώβου Βαραδαίου Ζανζάλου ένίσχυσαν τόν Μονοφυσιτισμόν. Η ένωτική πολιτική, τ. έ. τού συμβιβασμού πρός τούς μονοφυσίτας, άπέτυχεν. Η ιεραπόστολική όμως δράσις τού Βυζαντίου συνεχίσθη. Άλλοτε αι άποστολαι έχουσι πρωτοπορίαν και άλλοτε ο αυτοκράτωρ έτοιμάζει τó έδαφος τής άποστολής. Η φύσις τών πολιτικών συνθηκών έπέβαλε τήν προστασίαν τού κράτους. Οί κίνδυνοι εκ τών Περσών και τών Άράβων τής έποχής τού Ήρακλείου δέν άνέκοψαν τó έργον τής Ίεραποστολής. Τότε άπεδείχθη ή σπουδαιότης τών χριστιανικών λαών τού Καυκάσου διά τήν άμυναν τού Χριστιανισμού (Παπαρηγοπούλου, Ίστ. Έλλ. Έθνους, 1925, Γ, σ. 188). Ο Ήράκλειος ειχε τήν εύνοϊαν τών λαών τούτων.

Η νίκη κατά τών Άράβων και τών Περσών επέτρεψε να στραφί ο Ίουστινιανός πρός τó έργον τής διαδόσεως τού Χριστιανισμού μεταξυ τών Σλάβων, διότι Σέρβους, Κροάτας και άλλα σλαβικά φύλα έγκατέστησεν εις τās χώρας τού Βυζαντίου ως ύπηκόους. Έντεϋθεν προέκυψε πρόβλημα διά τó Βυζάντιον. Ο Ήράκλειος άπετάθη πρός τήν Ρώμην (πρβλ. Στεφανίδην και Κονιδάρην, Γεν. Έκκλ. Ίστ. και Ph. Dvornik, εν Melang. Ch. Diehl, Paris 1930, I, 65), ένεκα τής και μετά τó 395 ύπαγωγής τού Ίλλυρικού και τής Κ. Ίταλίας και Σικελίας εκκλησιαστικώς εις τόν Ρώμην, παρά τήν διαίρεσιν τήν πολιτικήν από τού 395. Ειδήσεις παρά Πορφυρογεννήτω (Γ. Κονιδάρη, Έλληνική Έκκλησία, 1948, και Έκκλ. Ίστορία τής Έλλάδος, 1960). Οί Κροάται έζήτησαν τó βάπτισμα από τήν Ρώμην (Πορφυρογεννήτου, σ. 163). Άλλ' ένταϋθα τó κείμενον θεωρείται ήλλοιωμένον, διότι οί λαβόντες πείραν τής φραγκικής θηριωδίας και γνωρίζοντες τās πολιτικές και θρησκευτικές τάσεις τών Φράγκων ήτο αδύνατον, μετά τήν γενομένην σφαγήν, ένεκα τής όποίας και έπανεστάτησαν «και άνείλον τούς Φράγκους πάντας» ν' αναζητήσουν εκείθεν ιεραποστόλους (κατά Πολάκην). Είναι γνωστή ή έπίδρασις τής Έλληνικής Έκκλησίας, άλλως τε, εις Δαλματίαν. Οί περί τήν Δαλματίαν Σλάβοι, άποστάντες τής Ρώμης, έζήτησαν να επανέλθουν υπό τήν ρωμαϊκήν βασιλείαν και να βαπτισθούν. Άπεστάλησαν και ίερείς. Ηκολούθησαν και άλλοι Σλάβοι, οίτινες εισήλθον διά τού Χριστιανισμού και τού Έλληνικού πολιτισμού εις τήν ιστορικήν σκηνήν (Jigecsek, Πρακτ. Άκαδ. Βιέννης, σ. 68, 129). Η οικουμενική δραστηριότης τού Βυζαντίου έξηκολούθησεν εν Καυκάσω και Ευξεινω.

Τó άραβικόν κύμα έθεσε τέρμα πρός Ανατολάς και άφηκε μόνον έλεύθερον τó πεδίον δράσεως ιεραποστολικής πρός τούς νέους λαούς, οίτινες από βορρά έρχόμενοι, ήπειλουν τó Βυζάντιον, τó όποϊον συνεκλονίσθη εκ βάθρων έπί εικονομαχίας (717-843). Όθεν ή άποστολική δράσις τής Έκκλησίας έφάνη πρός καιρόν μειουμένη. Άλλ' όμως, παρά τούς σφοδρούς έσωτερικούς άγώνας, έσημειώθη σταθερά στροφή πρός τήν αναγέννησιν τών κλασσικών σπουδών, δι' ής επήλθε βαθμιαία προπαρασκευή τής εύρείας Ίεραποστολικής ένεργείας, κατά τήν λαμπράν περίοδον τού Φωτίου. Κατά ταύτην ο εκχριστιανισμός (ορθότερον ή διάδοσις τού Χριστιανισμού) πάντων τών σλαβικών φύλων (Ζαχλουμών, Τερβουνιωτών, Κανελητών) δέν ήδύνατο να είγαι ταχύς, ένεκα τών διαμαχών και τών αντίζηλιών των. Αί δυσχέρειαι εν ταίς πρός βορράν έπαρχίαις ήσαν μεγάλαι και δη και εν ταίς έπαρχίαις τής Κριμαίας, αι όποίαι ύφισταντο έπιθέσεις Οδύνων, Άβάρων, Τούρκων κ.λπ. Έπειτα δέον να ληφθί ύπ' όψιν, ότι εκεί ο Ίσλαμισμός, ο Ίουδαϊσμός, ο Νεστορια-

νισμός και ο Μονοφυσιτισμός άνέπτυσσον μεγάλην δραστηριότητα μεταξυ τών λαών τού Καυκάσου και τής Κριμαίας. Η Χαζαρία ήτο κέντρον δεινού άνταγωνισμού Χριστιανών, Ίουδαίων και Μουσουλμάνων, καθ' όν χρόνον ήσκει σπουδαίαν πολιτικήν έπίδρασιν έπί τών Άλανών, Μαγυάρων, Λευκών Βουλγάρων, Σλάβων κ.λπ. Ο ορθόδοξος έλληνικός πληθυσμός ήτο μόν μικρός, άλλ' άπετέλει κέντρον άκατάβλητον πολιτισμού. Τόν Ζ' αιώνα ή έπαρχία Ζικχίας περιελάμβανε τās έπισκοπάς Χερσώνος, Βοσπόρου και Νικόψεως, ή δέ έπαρχία Άβασγίας τήν έπισκοπήν Σεβαστουπόλεως (πρβλ. Γ. Κονιδάρη, Αί Μητροπόλεις και άρχιεπισκοπαι τού Οίκ. Πατριαρχείου κ.λπ., Α', 1934). Ότε οί Χαζαροι έγένοντο κύριοι τής χώρας, εύρον συμπαγείς πληθυσμούς χριστιανικούς, έξ Έλλήνων και Γότθων, προσκειμένους πρός τās εικόνας. Οί Βυζαντινοί δέν εύρον συμφέρον να άσκήσουν πίεσεις, πολλοί δέ έπίσκοποι εικονοφιλοι και μοναχοί εξωρίζοντο εις Χερσώνα. Όθεν ο Έλληνισμός ένισχύετο σημαντικώς και κίνησις έσημειώθη διαδόσεως τού Χριστιανισμού εις τούς βαρβάρους, διότι διά τήν εξημέρωσιν των δέν επήρκουν τα ύπάρχοντα εκκλησιαστικά κέντρα. Οί Χαζαροι έδεικνουν άνεξιθηρσκειαν. Οί χριστιανοί ήσαν διεσπαρμένοι μεταξυ Χαζάρων, Οδύνων και Ογγύρων. Η έπαρχία Γοθθίας με κέντρον τήν μητρόπολιν Δύρον μαρτυρείται εις τó Παρ. Τακτικόν 1555Α (πρβλ. Γ. Κονιδάρη, αυτόθι). Αί άμφισβητήσεις διά τήν γνησιότητα τού κειμένου (πρβλ. von Beck, βλ. βιβλιογρ.), δέν είναι έπαρκείς, διά να άποδείξουν τήν μη γνησιότητα (όπερ ής οί Βέρν, Dvornik, Morawcick, Κονιδάρης, Κυριακίδης). Η τάξις και ο αριθμός τών έδρών και ή φιλολογική μορφή τού κειμένου άποκλείουν τήν αντίγραφην αυτού εκ τής πολιτικής Γεωγραφίας τού Ίεροκλέους και μαρτυροϋν, σόν τοίς άλλοις, τήν εκεί ύπαρξιν ιεραποστολικής Έκκλησίας. Έν τή περιοχή τών Χαζάρων σπουδαίαν έσχε προσηλυτιστικήν δράσιν ο Ίουδαϊσμός. Και αυτός ο Χαγάνος ειχεν άποδεχθί τούτον (Brehier, La civilisation byzantine, 1950, σ.30. Dvornik, Les legendes de Konstantin et Methode, σ. 168). Καιτοι ή χώρα συνεδέετο με τó Βυζάντιον πολιτικώς, εν τούτοις ηδύνοει εκκλησιαστικήν εξάρτησιν. Η αστάθεια τής πολιτικής τών Χαζάρων, ο καιρσσκοπισμός των και ίδια ο

Κεφαλή τού Άγίου Ίωάννου τού Χρυσσοστόμου. Τοιχογραφία Άγ. Σοφίας, Άχρίδος. ΙΑ' αϊών.

έκσλαβισμό και έξιοιδατισμό των δέν επέτρεψαν την έπιτυχίαν του πιθανώς υπάρχοντος εύρους σχεδίου, όπερ μαρτυρεί ό αριθμός των έπισκοπών (παρά Gelzer, *Ungedruckte*, σ. 551, Λέοντος Σοφού σ. 572, έποχή Τσιμισκή κλπ. και Γ. Κονιδάρη, *Αί Μητροπόλεις...*). Ό κίνδυνος έκ τής καθόδου εις τόν Εύξεινον τών Σκανδιναβών Ρώσ (825) ήνάγκασε τούς Χαζάρους νά ζητήσουν την έπικουρίαν τής Κωνσταντινουπόλεως, πρός ήν άπετάθησαν και οί Ρώσ, επί Θεοφίλου (829-842). 'Η διορατική διπλωματία του Βυζαντίου έπεθύμει συνασπισμόν όλων τών χριστιανών από Κριμαίας μέχρι Κασπίας, άλλ' οί Χαζάροι ήσαν δύσπιστοι και ότε άκόμη έζήτουν άποστολήν διά θρησκευτικής συζητήσεως (συγκριτικά πρός Χριστιανισμόν). Νέα κατεύθυνσις έδίδετο εις την 'Ιεραποστολήν πρός μελέτην τής ψυχολογίας, τών ήθών, τών τρόπων διανοησεως και ζωής τών βαρβάρων. 'Η έποχή άπήτει νέους άνδρας και νέας μεθόδους διαλεκτικής, φιλοσοφικής και θεολογικής μορφώσεως. 'Η άναμόρφωσις του έλληνικού πολιτισμού διά τών έλληνικών γραμμάτων και ή κατάλληλος προπαρασκευή διά την 'Ιεραποστολήν ήσαν έργα συνετελεσθέντα επί Βάρδα και Φωτίου.

'Η άποστολή εις τούς Σαρακηνοίς, τούς Χαζάρους, τούς Μοραβούς, τούς Βουλγάρους και τούς Ρώσους, άποτελεί τό μέγα κοινόν έργον τής 'Ελληνικής 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας και του Βυζαντίου. 'Η άναμόρφωσις τών βαρβάρων λαών διά τής διαδόσεως του Χριστιανισμού και έκπολιτιστικής δυνάμεως του 'Ελληνισμού (έκκλησιαστικής φιλολογίας, ποιήσεως και τέχνης) κατά την μεγάλην αυτήν έποχήν τής έλληνικής χριστιανικής άποστολής, είναι βαρυσήμαντος, διότι ό τρόπος, καθ' όν έδρασαν, είναι γνησίως άρχαίος οικουμενικός. Είναι άξιοσημείωτον, ότι τό έργον τούτο συνετελέσθη, καθ' όν χρόνον ή αυτοκρατορία ήτο περιεζωσμένη υπό έχθρών θανασίμων. «Είς τό Βυζάντιον όμως ό κοινός πολιτισμός, ό όποιος προήλθεν από την σύνθεσιν διαφόρων στοιχείων, έδημιούργησεν ήδη κοινότητα λαού και έθνους. Πρωταρχική ύπήρξεν εις τό σημείον τούτο ή συμβολή τής πρωτεύουσας, ή όποια από τό Ζ' αιώνας σφυρηλατεί περισσότερον την ένότητα του Βυζαντίου. 'Ο 'Ελληνισμός και ή 'Εκκλησία, συνδεδεμένοι άρρήκτως, άναλαμβάνουν την άρχουσαν θέσιν έναντι τής καταρροΰσης πλέον ρωμαϊκής παραδόσεως και εύκόλως κατώρθωσαν νά άπορροφήσουν τά έναπομείναντα έτερότροπα στοιχεία, πλίν τών μεγάλων συγκεκροτημένων ομάδων, τών 'Αρμενίων συγκεκριμένως, τών όποιών ό έξελληνισμός ύπήρξε συμπληρωματικός» (Δ. Ζακυθηνού, *Βυζάντιον*, 1951, σ. 25-27). 'Ως ειπεν ό Α. Rambaud (*L' Empire grec au Xeme siècle*, Paris 1870, σ. 539), «μεταξύ τών δύο ηπειρών ή Κωνσταντινούπολις κείται ως ζωντανός βλαστός έν τφ μέσω δύο κοτυληδόνων. 'Αφομοιώνει, κατεργάζεται και μεταπλάσσει τά έτερότροπα στοιχεία τών έπαρχιών τής 'Ασίας και τής Εύρωπης. Είς τούς κόλπους τής προσφεύγου έν Δυσμών τυχοδιώκται, 'Ισαυροί, Φρύγες, 'Αρμένιοι, Καυκάσιοι, 'Αραβες. 'Ενμικρφ του χρόνου διαστήματι μεταβάλλει αυτούς εις 'Ελληνιστάς (ούχι βεβαίως από τινος σχεδίου, διότι τιαυτήν ιδέαν του 'Ελληνισμού δέν ήδύνατο νά συλλάβη τό 'Ορθόδοξον «Οικουμενικόν Βυζάντιον και ή 'Εκκλησία του»). Λησμονούν τά βάρβαρα ιδιώματά των και άποδέχονται την άβραν γλώσσαν του Βυζαντίου· αί όδινικαί (αί περι τόν Σκανδιναυικόν δηλαδή θεόν Odin στρεφόμεναι), αί έλληνικαί και μουσουλμανικαί προλήψεις ύποχωρούν πρφ τής ένθέρμου και λεπτής 'Ορθοδοξίας. Τό Βυζάντιον δέχεται αυτούς άξέστους και βαρβάρους και τούς άποδίδει εις τούς δρόμους τής άχανούς Αυτοκρατορίας έγγραμμάτους, σοφούς θεολόγους, ίκανούς διοικητάς και εύστρόφους λειτουργούς» (Δ. Ζακυθηνού, ένθ' άν., σ. 27). Τοιουτοτρόπως ή χριστιανική αυτοκρατορία, τό οικουμενικόν κράτος τής Ρώμης, έδράζεται επί μιās εύρειας βάσεως. 'Η συνεργασία του οικουμενικού κράτους και τής οικουμενικής χριστιανικής 'Εκκλησίας άποτελεί την βάση τής ειρήνης, πρός έπιτεΰειν τής ανθρωπίνης ευδαιμονίας. 'Η χριστιανική ρωμαϊκή ιδέα, ως εύλόγως δά άπεκάλει τις αυτήν, δέν έβράδυνε νά κατακτήση εύρύτατα λαϊκά στρώματα. Τόσον δέ βαθώς ή έννοια αυτή έπεκράτησεν εις τās ψυχάς τών ανθρώπων, ώστε αί έσχατολογικαί παρατηρήσεις συνεδύαζον τό τέλος του κόσμου με τό τέλος τής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. 'Ως δέ παρετήρησεν ό Lavisse, τό ρωμαϊκόν κράτος ένεφανίζετο ως κα-

τάστασις του κόσμου άπαραίτητος, άνωτέρα τών ιστορικών γεγονότων (Fr. Dölger, *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 56 [1937], 7 κ.έξ., παρά Δ. Ζακυθηνού, *Βυζάντιον*, 1951, σ. 30). 'Η έκχριστιανισθείσα ρωμαϊκή ιδέα εκδηλούται εις τό Βυζάντιον υπό τās μορφάς τής οικουμενικότητας και τής βυζαντινής ειρήνης (*Pax byzantina*). Μέχρι τέλους ό κόσμος τής έλληνικής αυτοκρατορίας έθεώρει έαυτόν ως την Οικουμένην, την μόνην καθολικην έπίγειον βασιλείαν, περι την όποιαν έκινούντο τά βαρβαρικά συγκροτήματα, τά έθνη (αυτόθι, σ. 31). Και αυτοί οί ζένοι, οί πρός στιγμήν άποξενωθέντες λαοί, επιδιώκουν νά ένταχθούν «τφ φιλανθρώπφ ζεύγλι τής ρωμαϊκής έξουσίας» (παρά Θεοφάνη, έκδ. Βόννης, σ. 291), ως οί Κροάται και οί Σέρβοι τής Δαλματίας επί Βασιλείου του Α'. 'Ο ιστορικός του ΙΑ' αιώνος Μιχαήλ 'Αταλειάτης όμιλεί περι ίσοπολιτείας, τής βυζαντινής κοινοπολιτείας.

'Αλλ' έν τή αυτοκρατορία του Βυζαντίου του Θ' αιώνου ή 'Ελληνική 'Εκκλησία ήτο φορέυς του πολιτισμού και έκτός του κράτους εις τά βαρβαρικά, ό πραγματικός φορέυς τής ήθικής ήμερώσεως και τής πνευματικής ανάπτυξεως. 'Ο έκκλησιαστικός όργανισμός, με την ιεραρχημένην του δύναμιν, ένίσχυε την έπιβολήν του έκ τό μετὰ τής αυτοκρατορίας συνδέσμου, διό και άπετέλει διά τούς βαρβάρους πολιτιστικόν μέγεθος, με λάμπιν και άκτινοβολίαν και κοινωνικήν και πολιτιστικήν έπιβολήν, σπουδαίως επιδρώσαν επί τούς περίεξ βαρβάρους. 'Η 'Εκκλησία δέν είναι μόνον ισχυρά δύναμις ένότητος (έν τή 'Ορθοδοξία) με βάθος πνευματικόν και ήθικόν, συνέχον τούς λαούς και κράτη, άλλα και κοινωνική δύναμις, με λάμπιν μεγαλειώδη περιβεβλημένη, ώστε νά άσκη άκατανίκητον γοητείαν επί τών βαρβάρων. 'Η κατά μάζας εισοδος εις τόν Χριστιανισμόν, εις βάρος πάντοτε τής ποιότητος, συνετελείται υπό την ροπήν τής άποστολής τής οικουμενικής 'Εκκλησίας (Γ. Κονιδάρη, 'Ελληνική 'Εκκλησία, σ. 10 - 12 και κατά άπόψεις Karl Holl). 'Η ιδέα τής καθολικής όρθοδοξίας με τόν σαφή οικουμενικόν χαρακτήρα, έν άρχαίφ πνεύματι, είναι ζωηρά κατά τόν Θ' και τόν Ι' αιώνας. 'Ασφαλώς προσιδιάζει εις την 'Εκκλησίαν ταύτην ό όρος οικουμενικός, άκριβώς ένεκα του οικουμενικού έργου, τό όποιον έπετέλεσε κατά τόν Θ' και τόν Ι' αιώνα. 'Η οικουμενικότης έν άρχαίφ πνεύματι, διάφορος ριζικώς από την έν τή Δύσει (ένθα ή 'Εκκλησία διεμορφώθη εις έκκλησιαστικόν πολιτικόν όργανισμόν άποτελούντα συνέχειαν τής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τής τάσεως αυτής πρός κυριαρχίαν επί 'Εκκλησιών και πολιτειών δι' ένός άρχηγού και μιās γλώσσης), έξεδηλώθη άκριβώς, κατά τούς ως άνω αιώνας, διότι τό έργον του εκχριστιανισμού τών Σλάβων δέν άνελήφθη έκ μόνων πολιτικών σκοπών, ως μαρτυρεί τό γενικώτερον πνεύμα τών έγκυκλίων του Φωτίου. Είναι δε γεγονός, ότι οι άναλαβόντες τό δυσχερέστατον και εκθέτον εις κίνδυνον έργον τής 'Ιεραποστολής ήσθάνοντο τούτο ως εκπλήρωσιν τής έπιταγής του Κυρίου περι ευαγγελισμού τών έθνών. Οί πολιταί άλλως τε τής αυτοκρατορίας ήσθάνοντο βεβαίως έαυτούς ως Ρωμαίους πολίτας και μέλη τής Καθολικής 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας (του 'Ελληνισμού), τής έχούσης την όρθην πίστιν και προορισμόν νά περιλάβη όλους τούς λαούς τής Οικουμένης.

Ότφ συνήπτετο παρ' αυτοίς ή ιδέα τής οικουμενικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (του 'Ελληνικού έθνους, ούτινος άνεγεννήτο ή έθνική συνείδησις από τών χρόνων τούτων έν τφ άγώνι πρός τούς από Βορρά και Δύσεως έχθρούς) πρός την οικουμενικήν όρθοδοξίαν, ής φορέυς και όδηγός ήτο ή 'Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως. Οί άνήκοντες εις την αυτοκρατορίαν, λέγει ό Holl, είναι λαός του Θεού, ό εκλεκτός λαός, ή δε μορφή του ρωμαϊκού κράτους έν τμήμα τής θείας παγκοσμίου τάσεως. Τό οικουμενικόν κράτος τών Ρωμαίων, εκτεινόμενον υπέρ όλους τούς βαρβάρους, έχον επικεφαλής τόν αυτοκράτορα και τόν πατριάρχη, δημιουργεί τόν κόσμον τής αυτοκρατορικής τάξεως εις τό χάος τής ανθρωπίνης κοινωνίας. 'Ο αυτοκράτωρ ήτο έπίγειος βασιλεύς έν τή διοικήσει του κόσμου και άπεικόνισμα του έπουρανίου, διώκει δέ ως εκλεκτός του Θεού. 'Η θρησκευτική του σημασία δέν ήρχετο εις αντίθεση πρός την κοσμικήν του δύναμιν παρά μόνον, όταν εδρίσκετο εις αντίθεσιν πρός την 'Εκκλησίαν και την 'Ορθοδοξίαν. 'Η σωφροσύνη τών αυτοκρατόρων και τών πατρι-

αρχών ή ευστροφία και ή σαφής διάκρισις τών εξουσιών, ή όποια ήτο καθαρά έν τή συνειδήσει τής Έκκλησίας (πρβλ. Σχέσις Έκκλ. και Πολιτείας, άνωτέρω) άπέτρεπον τελικώς τήν έμβάσιαν εις τήν σφαιραν τής Όρθοδοξίας. Τό πεδίου, εις τό όποιον κατ' έξοχήν εξεδηλοϋτο ή συμφωνία Έκκλησίας και πολιτείας, ήτο τό τής Ίεραποστολής. Ο βασιλεύς, ως προστάτης τής όρθοδόξου πίστεως, ής κύριος φορεϋς ήτο ό πατριάρχης, ένδιεφέρετο διά τήν μεταξύ τών βαρβάρων διάδοσιν του Χριστιανισμού και επικράτησιν τής Όρθοδοξίας. Τά μέσα τά παρείχεν ό όρθόδοξος αυτοκράτωρ και ό πολιτισμός, ό όποιος άπέτέλει τό κοινόν άγαθόν Έκκλησίας και πολιτείας. Και ή άναγέννησις τής κλασσικής παιδείας εύρίσκετο εις χείρας τής Έκκλησίας κατά τήν ύπ' όψιν εποχήν. Ο Holl, εις τήν λαμπράν πραγματείαν του περι τών μεθόδων τής αποστολής έν τή άρχαία και μεσαιωνική Έκκλησία (Missionsmethode der alten und der mittelalterlichen Kirche, έν Gesam. Aufsätze, II, 117) παρατηρεί : 1) ότι ή Έκκλησία ειχε μεγαλειον, τό όποιον έστηρίζετο εις έαυτό, άλλ' ότι ό Μοναχισμός έν τή Δύσει ήτο πολυτιμότερος συνεργάτης έν τώ έργω τούτω παρά έν Άνατολή, 2) ή Έκκλησία ήτο φορεϋς του πολιτισμού, 3) ύπήρχε στενός σύνδεσμος Ίεραποστολής προς τήν πολιτείαν και τούς πολιτικούς σκοπούς τής, διότι τό κράτος ύπεστήριζε τό έργον τής Έκκλησίας προς διάδοσιν του Χριστιανισμού, υπό τήν μορφήν τής Οικουμενικής Όρθοδοξίας, τούτου σημαίνοντος ταυτόχρονον μετάδοσιν του Βυζαντινού πολιτισμού και εξημέρωσιν πολύτιμον διά τās ειρηνικάς σχέσεις του Βυζαντίου προς τούς περιόικους. Άλλ' ό αυτός Holl εις άλλην πραγματείαν του περι τής εκκλησιαστικής σημασίας τής Κωνσταντινουπόλεως (Die kirchliche Bedeutung Konstantinopels, έν Gesam. Aufsätze, II, Der Osten, σ. 410-411 και 413) παρατηρεί, ότι ή έξαιρετος θέσις τής ώφείλετο κατ' άρχάς εις τό ότι ήτο αύτη πρωτεύουσα του Κράτους, αλλά προσθέτει, ότι οι Κανόνες δίδουν βεβαίως θέσιν και έξουσίαν, αλλά δέν άντικαθιστούν τήν ύπόληψιν, ή όποία πηγάζει από τήν πνευματικήν ισχύν και δύναμιν, ήν άπέκτησεν από του Ε' - Ζ' αιώνος ή έξ άρχής χριστιανική αύτη πόλις, ως κέντρον τής Άνατολής, του Έλληνισμού και τής Οικουμένης.

Η Κωνσταντινούπολις προικισμένη έκ τής φύσεως και τής τέχνης ως πρωτεύουσα τής Αυτοκρατορίας, ως και μέγα έμπορείον τής Οικουμένης (πρβλ. Έσσελιγγ, Βυζάντιον και Βυζαντινός πολιτισμός), καταστάσα μοναδικόν έπιστημονικόν κέντρον, μετά τούς χρόνους τών Άράβων (διαδεχθέν τήν Άλεξάνδρειαν) και ως πόλις τής Άγίας Σοφίας, ήσκει γοητείαν επί τών λαών, ή δέ μεγαλοπρέπεια και έξωτερική λάμψις έν τή λειτουργική ζωή τής Έκκλησίας, χάρις εις τήν ανάπτυξιν τής Έκκλησιαστικής Τέχνης άπέτέλει ένα σπουδαίον παράγοντα, δι' ου οι λαοί ειλικύνοντο προς αύτην. Εις τούς ξένους, λέγει ό αυτός, ένεφανίζετο ή Κωνσταντινούπολις ως μία θήκη λειψάνων, ως μία έορταστική αίθουσα, έν τή όποια ή όλη ιερά Ίστορία έξετείνετο εις άξιοσέβαστα μνημεία (σ. 412), άντικαθίστα δέ δι' αύτής τήν άπολεσθεΐσαν Άγίαν Γην. Η θρησκευτική πίστις άπέτέλει δύναμιν έν αύτē και αύτη έσώζε τήν πόλιν από τών βαρβάρων.

Η Έλληνική λοιπόν τήν μορφήν και τās δυνάμεις, Καθολική, όμως Όρθόδοξος Έκκλησία του Βυζαντίου ήτο φορεϋς τής ιδέας τής φιλελευθέρας και βαθέως πνευματικής οικουμενικότητας και διά τούτο ήσκει μεγίστην έπιρροήν, κατά τήν Βυζαντινήν και κατά τήν Μεταβυζαντινήν περίοδον, ότε και πάλιν ήσκησεν έργον οικουμενικόν. Αύτη κατέστη και πάλιν πηγή έμπνεύσεως και ήθικής δυνάμεως και ένίοτε ύπερφανεΐας διά τούς Έλληνας και μαγνήτης διά τούς γεινιάζοντας λαούς. Ο Holl, άναγνωρίζων τούτο, λέγει (ένθ' άν. II, σ. 415), ότι αι δογματικά έριδες και άντιθέσεις τών κατευθύνσεων έν τή Θεολογία έξυπηρετούν τήν αύξησιν του αισθηματος τής αυτοπεποιθήσεως του Βυζαντινού, όστις ήτο ύπερήφανος, ότι άνήκεν εις Έκκλησίαν, ήτις ήτο έτοιμη εις όλα και όμως ταυτοχρόνως πλήρης ζωής και ειχε συνείδησιν, ότι Όρθοδοξία έσημαινει ύψηλήν τέχνην και ήδύνατο να χαιρή, ότι τά βαθέα μυστήρια τής Θεότητος άπεκαλύπτοντο εις τούς άπλοϊκούς άνθρωπος.

Τήν άλλήθειαν περι τής ήθικής έπιβολής, ήν ήσκει ή Έλληνική Έκκλησία, δέν άποδεικνύουν μόνον τά γεγονότα, ών τό μέγιστον είναι ή διάδοσις του Χριστιανισμού

μεταξύ τών Σλάβων, ως και ή υπεράσπισις έναντι τής Ρωμαϊκής Έκκλησίας αυτού τε και τής ουσίας τής άρχαίας Καθολικής Έκκλησίας, αλλά και ή προστασία πάντων τών χριστιανών, άνεξαρτήτως εθνότητος και κατά τούς μετά τήν Άλωσιν χρόνους. Αυτός είναι ό λόγος τής ήθικής έπιβολής τής, άλλ' ή λατρεία τής ήτο αίτια και τής γοητείας τής (πρβλ. G. Konidaris, Staat und staatliches Leben im Kult des orthodox. Christentums). Άναγνωρίζεται δέ πρό πολλού, ότι ή έκτασις τής σφαιρας τής έπιρροής τής (Holl, αύτόθι, σ. 416) δέν ώφείλετο εις προπαγάνδα, κατά τήν κυρίαν σημασίαν τής λέξεως, επειδή τοιαύτην δέν ένήργη ή Έλληνική Έκκλησία, διότι ήτο πολύ ύπερήφανος και εύγενής, ως προς τούτο, και άφηνε τήν πολιτείαν να προχωρή ή άνέμενε μέχρις ότου να προσέλθουν εις αύτην. Άλλ' άκριβώς αύτη ή περιφημος ύπερηφάνεια άπεδεικνύετο έναντι τών βαρβάρων ως ή όρθή τακτική. Διεφύλαττεν έαυτήν από τήν τύχην να άφομοιωθē από τούς εις αύτην συρρέοντας βαρβάρους, και έξύψου τήν έλκυστικήν τής δύναμιν εις τούς ώμούς λαούς. Βούλγαροι, Σέρβοι και Ρώσοι κατά σειράν ύπετάγησαν (ό σ. έννοεί πνευματικώς) εις τήν ύπνωτίζουσαν επίδρασιν του Βυζαντίου, τό να φθάσουν δέ εις τό ύψος του Βυζαντίου και εις τά εκκλησιαστικά και πολιτικά πράγματα, τούτο ήτο ή ύψιστη φιλοσοφία των. Εϋθύς δέ ως ύψουτο ή δύναμις των, σκοπούς των ήτο να άποκτήσουν ένα τσάρον και ένα πατριάρχη. Εις τήν μαλακήν ύλην, τήν όποιαν παρείχον οι σλαβικοί λαοί, ήδυνήθη ή Βυζαντινή Έκκλησία, να έγχαράξη βαθέως τά χαρακτηριστικά τής (ουχι κατά πάντα και εις πάντα τά έθνη). Όχι μόνον όλοι οι θεσμοί, έπισις εκείνος ό σύνδεσμος Έθνους, Πολιτείας και Έκκλησίας, ή συγχώνευσις πατριωτισμού και θρησκείας, άλλ' αυτός ό όλος τρόπος τής να άφομοιοϋται, μετεβιβάσθη εις τούς λαούς εκείνους. Άλλά πόσον βαθέως ήτο τοιαύτη, πώς μετέδωκε τόν τρόπον άφομοιώσεως αυτούς τής Κωνσταντινούπολις, τό βλέπει τις άκόμη σήμερον εις τήν προσπάθειαν, ή όποια καταβάλλεται παρ' εκείνους τοίς λαοίς, να τό οικειοποιηθουν πνευματικώς.

Ο αυτός Holl (ένθ' άν. III, σ. 125) λέγει, ότι άξίζει να μνημονεύεται τό έργον τούτο τής Έλληνικής Έκκλησίας, διότι τό κερδηθέν ύπ' αύτής έδαφος περιλαμβάνει τήν από τής Μαύρης μέχρι τής Βαλτικής θαλάσσης περιφέρειαν, και διότι έφερεν εις τούς λαούς, τούς όποιους έξεχριστιάνισε, κάτι, διά τό όποιον θα προεκάλει τόν φθόνον τής Δύσεως, ότι κατέστησεν έαυτήν άγαπητήν μεταξύ τών λαών τής. Οι πιστοί τής παραμένον εις αύτην με τρυφερότητα, με συγκίνσιν. Ο νεώτερος, ό σύγχρονος μορφώμενος δυνατός να έχη άναπτυχθē ύπέρ αύτην και δυνατός να βλέπη τό δεισιδαιμόσιες τās λειτουργικάς τής συνηθείας και όμως μένει όπίσω αύτής.

Και εις τήν λαμπράν αύτην αναγνώρισιν του έργου τής Βυζαντινής Έλληνικής Έκκλησίας, ή όποια είναι έξόχως ένδιαφέρουσα, διότι χαρακτηρίζει αύτην ουχι «ως επιθυμούσαν τήν κυριαρχίαν» (ό αυτός Holl λέγει περι τής Έκκλησίας μας, ότι «αύτη θέλει όλιγώτερον να κυβερνάει και περισσότερον να παρέχη, ως χαροποιός βοηθός εις όλας τās εκδηλώσεις τής ζωής, τά ιαματικά τής ψυχής πνευματικά δώρα»), δέν είναι άνάγκη να προσθέσωμεν τίποτε ήμεΐς οι Έλληνες, διότι λέγει όλα και δίδει τήν διά τής Έλληνικής Έκκλησίας έπιτευχθείσαν πνευματικήν ένότητα τής χερσονήσου του Αΐμου και πρό πάντων του Έλληνικού Έθνους (βλ. Γ. Κονιδάρη, Αί προσφοραί τής Όρθοδόξου Έκκλησίας προς τό Έλληνικόν Έθνος, εκδ. β', 1962). Ημπορεί να έχη μόνον δικαίον ό ίδιος συγγραφεϋς ό διςχυριζόμενος, ότι «και όμως, όσον μεγάλη και άν ήτο ή σημασία τής Κωνσταντινουπόλεως, ό,τι προήρχετο έξ αύτής δέν ήτο πάντοτε προΐον δροσεράς δυνάμεως» (έννοεί τήν ύπαρξιν νέων γονίμων σκέψεων δημιουργικών). Άλλά δέν έχει έξ άλλου δικαίον ισχυριζόμενος, ότι «τό έργον τής δέν ήτο προωρισμένον διά τήν αιωνιότητα. Η λάμψις του άπέβαλε τήν προτέραν στυλνότητα, όταν ή Δύσις έξήλθεν από τήν παιδικήν ήλικίαν». Δέν έχει δέ δικαίον, διότι ή έπελθουσα διά τών Τούρκων καταστροφή θά ήτο διά τε τόν Έλληνισμόν και τήν Έκκλησίαν πλήρως, εάν ή Έκκλησία δέν ειχε δημιουργήσει έργον ισχυρόν, δυνάμενον να επίζηση, έν παρακμή επί 400 έτη. Ο ίδιος μάλιστα λέγει άλλαχού (σ. 409), ότι «ό Όρθόδοξος Χριστιανισμός άντέστη εις τό κτύπημα» άκριβώς, διότι ειχε καταστή, προσθέτομεν, ικανός προς τούτο και ειχε κερδήσει

τάς καρδίας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντίου. Ὁ σπινθὴρ δὲν ἐσβέσθη, ἥς ἡ δύναμις ἡ κεκρυμμένη εἰς τὴν ψυχὴν τῶν μελῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας παρέμεινε καὶ δὲν ἀπωλέσθη, ἂν καὶ προσωρινῶς δὲν ἐνεφανίζετο ἐνίοτε ἐνεργῶς.

Ἡ Ἑλληνική, λοιπόν, Ἐκκλησία, διότι ἦτο φορεὺς τοιούτου πνεύματος καὶ τοιούτων ἰδεῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, διὰ τοῦτο ἠδυνήθη νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν ἱστορικὴν τῆς ἀποστολῆς ἐν τῷ Αἴμῳ. Ἐν τῷ ἔργῳ δὲ τῷ ἐκπολιτιστικῷ ἐν τῇ Χερσονήσῳ διηκολύνθη μεγάλως ἐκ τῆς ἐν εὐρείᾳ ἐκτάσει διαδόσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τοῖς χώραις ταύταις. Ἐξετάζοντες δὲ τὴν ὅλην Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ Αἴμῳ, παρατηροῦμεν τοῦτο μὲν, ὅτι αὐτὴ διεδέχθη ἐνταῦθα τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν ἐν τῇ ἐπιτελέσει τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ αὐτοῦ ἔργου, τοῦτο δέ, ὅτι μετὰ τὴν εἰσοδὸν τῶν Σλάβων καὶ τῶν Βουλγάρων ἀνέλαβε τοῦτο μετὰ μείζονος ἐντάσεως καὶ ἐνότητος πνεύματος.

Δὲν εἶναι δυνατόν εἰς τὴν γενικὴν ταύτην ἐπισκόπησιν, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ κύριον ἐνδιαφέρον ἡμῶν στρέφεται περὶ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν, ἐφ' ὧν ἐδράζεται τὸ οἰκουμενικὸν πνεῦμα τοῦ Βυζαντίου, νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τοῦ Βυζαντίου, κατὰ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀκμάζει ἡ Ἱεραποστολή μεταξὺ τῶν Σλάβων (Χαζάρων 861, Μοραβῶν 863-866, Βουλγάρων 864, Ρώσων 989, Οὐγγρων, Σέρβων κ.λπ.), διότι τοῦτο γίνεται ἐν μέρει εἰς τὸν προηγουμένον σπόνδυλον καὶ θὰ ἐξετασθῇ καὶ εἰς ἄλλα λήμματα. Ἐνταῦθα ὡς δὲν ἀ ἐξαρτῆθ' ἐκ τῆς πνεύμα, ὑπὸ τὸ ὅποιον ἐδράσαν οἱ μεγάλοι ἐκ Θεσσαλονίκης ἱεραπόστολοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος (ἄπερ ἐξυμνεῖ ὁ Χέρτσβεργ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου, ἔκδ. Καρολίδου καὶ G. Ostrogorsky, βλ. ἐν βιβλιογρ.), κυρίως ἐν Μοραβίᾳ.

Μετὰ τῆς μεγάλης Μοραβίας τὸ Βυζάντιον εἶχε σχέσεις ἐμπορικὰς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Θ' καὶ Ι' αἰ. δὲν ἦτο μικρά, καθὼς ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1927 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Πράγας. Ἡ Μοραβία ὁμοῦ περιλαμβάνεται εἰς τὴν σφαιρὰν ἐπιρροῆς τῆς φραγκικῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ θεμελιώδη, ἐν τούτοις, θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν ἀρχὴν τῆς αὐτοκρατορίας ταύτης πάντες οἱ λαοί, οἱ περιλαμβανόμενοι ἐν αὐτῇ, ὡφείλον νὰ ἀποτελοῦν ἐν σῶμα ἐν Χριστῷ, νὰ διέπονται ὑφ' ἐνός θείου νόμου καὶ ὑφ' ἑνα νὰ τελοῦν ὑπέρτατον ἀρχηγόν, τὸν αὐτοκράτορα (L. Halphen, Les Barbares, Paris 1936, σ. 270). Ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Κ. Εὐρώπην εἶχεν οὕτω καὶ χαρακτῆρα πολιτικόν (Πολάκη, σ. 501). Ὁ Ρατισλάβος, ὁ βασιλεὺς τῆς Μοραβίας, εἶχεν ἤδη ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν καὶ εἶχεν ἐπιτρέψει τῆς Ἰταλούς, Ἑλληνας καὶ Γερμανοὺς ἱεραποστόλους τὴν εἰσοδὸν εἰς τὸ κράτος τοῦ (Βίος τοῦ Μεθοδίου, παρὰ Dvornik, Les légendes, σ. 383). Ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας τῶν ἡτὸ διάφορος, καὶ ἡ ἀσυμφωνία ἐπὶ τινῶν σημείων τῆς διδασκαλίας ταύτης ἦτο ἐμφανής. Ὁ Ρατισλάβος παρετήρησε τὴν ἀσυμφωνίαν ταύτην. Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία εἶχεν ἀπὸ πολλοῦ ἀρχίσει διαγράφουσα ἰδίαν πορείαν, διαμορφοῦσα ἰδίαν παραδόσεις, ἰδίαν ἦθη, ἰδίαν διδασκαλίαν καὶ ἰδίαν οἰκουμενικότητα: τὴν ρωμαϊκὴν, διαφοροῦσθ' τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐν τῇ γνωστῇ Οἰκουμένῃ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας εἶχε διασπασθῆ ἤδη, ἡ μάλλον οἱ ἐν τῇ Δύσει μετετέωπιον τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τῆς ἐνότητος καὶ ἠγωνίζοντο νὰ πραγματώσουν ταύτην ἐν μόνῳ τῷ προσώπῳ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἀπολύτου καὶ μόνου ρυθμιστοῦ τῆς πίστεως καὶ τῆς παραδόσεως (Φωτίου, Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, ἐκδόσις Ἰ. Βαλέττα, σ. 168 κ. ἐξ.). Ἐνεῦθεν ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἱεραποστόλων ἐκείνων, ὁ ὁποῖος ἔρριπτε τὴν σύγχυσιν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν κατηχουμένων Σλάβων, ἀδυνατούντων νὰ διακρίνουν τὴν ὀρθὴν πίστιν. Πρὸς τούτοις, ὑπῆρχεν ὁ ἐθνικὸς καὶ φυλετικὸς ἀνταγωνισμὸς Φράγκων καὶ Σλάβων καὶ ἦσαν βαθεῖαι αἱ πολιτικαὶ ἀντιθέσεις μεταξὺ τούτων. Διότι οἱ μὲν Φράγκοι ἠγωνίζοντο νὰ ὑπαγάγουν εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς ἐπιρροῆς τῶν τῶν σλαβικῶν στοιχείων, οἱ δὲ ἠγωνίζοντο πρὸς ἀπόκρουσιν πάσης φραγκικῆς ἐπιβολῆς. Τὰς ἀντιθέσεις ταύτας ἐπέτεινον αἱ ἰταλικαὶ καὶ γερμανικαὶ Ἱεραποστολαί, αἵτινες εἰργάζοντο διὰ τὴν ἐνοποίησιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς φραγκικῆς μονοκρατορίας. Ὁ Ρατισλάβος

ἀντετάχθη καὶ ἐπεζήτησεν, ὅπως ὁ Μοραβικὸς λαὸς διδαχθῆ τὴν «ἀληθῆ χριστιανικὴν πίστιν» καὶ μάλιστα ἐν τῇ γλώσσῃ του (Vie de Constantin, παρὰ Dvornik, ἐνθ' ἀν., σ. 372). Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Πολάκης, τὸ διάβημα τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιωτάτων γεγονότων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν σλαβικῶν λαῶν (σ. 501). Εἶτε ἀποδόσῃ τις τοῦτο εἰς τὰ πολιτικὰ ἐλατήρια, εἶτε εἰς εἰλικρινῆ πόθον διὰ τὴν πνευματικὴν λύτρωσιν τῆς χώρας του, ὁ ἀρχὼν τῆς Μοραβίας, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως Μιχαὴλ τὸν Γ', ἔστρεφεν ὀριστικῶς πρὸς ἑαυτὸν τὸν σλαβικὸν λαόν διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. «Ἀπὸ ὅμας ἀπορρέει πρὸς πάσας τὰς χώρας ὁ καλὸς νόμος», ἔγραφεν ὁ Ρατισλάβος πρὸς τὸν Μιχαὴλ, δικαιολογῶν τὸ διάβημά του (παρὰ Πολάκη, σ. 502).

Ἐκ Ρώμης δὲν ἤδυνάτο ὁ ἀρχὼν τῆς Μοραβίας νὰ ἀναμῆν γλωσσικὰς παραχωρήσεις ἐν τῇ λατρείᾳ, διότι οὐδέποτε καὶ ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἐπέτρεψεν ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία τὴν χρῆσιν ἐθνικῶν γλωσσῶν ἐν τῇ λατρείᾳ (ἡ εἰρηνικὴ αὕτη ἐπανάστασις συντελεῖται ἰδίᾳ μετὰ τὴν Β' Βατικανὴν Σύνοδον). Τουναντίον, καὶ τὴν ἀρχικὴν γλῶσσαν τῆς λατρείας, τὴν ἑλληνικὴν, ἐπικρατοῦσαν πανταχοῦ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, ἀντικατέστησε διὰ τῆς λατινικῆς καὶ μεταξὺ ἀλλογλωσσῶν ἔτι λαῶν. Ἐνταῦθα ὁ ρωμαιοκαθολικὸς, διαπρεπὴς ἱστορικὸς καὶ βυζαντινολόγος F. Dvornik (Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σ. 150) προφανῶς προσπαθεῖ νὰ περισώσῃ τὰ προσχήματα, γράφων ὅτι ὁ Ρατισλάβος ἠδιαφόρει ἂν ἐν Ρώμῃ ἢ ἐν Βυζαντίῳ θὰ εὕρισκε τοὺς καταλλήλους ἱερεῖς διὰ τὴν κατήχησιν τῶν Μοραβῶν, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ πολιτισμὸς ὁ προσφερόμενος ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου ἦτο «λίαν ὑπέρτερος τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖον προσέφερον οἱ Γερμανοὶ καὶ ἡ Ρώμη» (Les légendes, σ. 335). Τὴν ἀντίστασιν τῆς Ρώμης εἰς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης ἐξέφρασε ρητῶς ὁ Κωνσταντίνος, διὰ τῶν λόγων, τοὺς ὁποίους θέτει εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ ὁ βιογράφος: «Τίς δύναται νὰ γράφῃ ὁμιλίαν ἐπὶ τοῦ ὕδατος καὶ νὰ τὸν μεταχειρίζονται ὡς αἰρετικόν;» (Vie de Constantin, κεφ. XIV, αὐτόθι, σ. 372). Ὁ Κωνσταντίνος ἐγνώριζεν, ὅτι μόνον οἱ προφορικοὶ λόγοι δὲν ἤρκουν, εἶναι «ἔπεα πτερόεντα». Μετὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ὁ γραπτὸς, διὰ τὴν ἐμπέδωσιν τῆς διδασκαλίας καὶ τὴν ἐπανάληψιν τῆς μελέτης αὐτῆς, ὑπὸ τῶν ποθούντων τὴν οικοδομὴν τῶν. Ἄλλ' ἡ ἀπόδοσις τῶν ἱερῶν κειμένων εἰς τὴν σλαβικὴν ἔθεωρετο αἰρετικὴ ὑπὸ τῶν λατινικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν «τριγλώσσων», τῶν ἀποκληθέντων καὶ «ὀπαδῶν τοῦ Πιλάτου», ὡς ἀνεχομένων τρεῖς μόνον ἱερὰς γλώσσας, τὴν ἑβραϊκὴν, τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν. Ὁ Κωνσταντίνος ἐγνώριζε τὰς ἀτέγκτους τάσεις τῶν λατινικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ προέβλεπε τὴν σφοδρὰν σύγκρουσιν πρὸς αὐτάς. Καὶ ὁ Ρατισλάβος ἐγνώριζε ταῦτα, ὥστε ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ ἀνὰ μέσον Ρώμης καὶ Βυζαντίου. Ἡ πορεία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἀντίθετος εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο κεφάλαιον τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς δι' αὐτοῦ ἐξημερώσεως τῶν βαρβάρων. Οὐδόλοισ ἀπίθανον, ὅτι οἱ Ἑλληνας ἀπόστολοι, οἱ πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῶν δύο ἀδελφῶν κηρύξαντες ἐν Μοραβίᾳ, ἐγνώριζον τὴν σλαβικὴν, καθὼς καὶ τὰ γράμματα τῆς γλώσσης ταύτης. Διότι ἡ ἔρευνα περὶ τοῦ καταρτισμοῦ τῶν γραμμάτων τούτων ἦτο ἀπὸ πολλοῦ τὸ μέλημα ἰδίᾳ τῆς περι τὸν Φώτιον ἐκλεκτικῆς ὁμάδος τῶν ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων, ἐν οἷς καὶ ὁ Κωνσταντίνος, ὡς γνώστης τῆς σλαβικῆς. Ὅτε ὁ Κωνσταντίνος ἀνελάμβανε τὴν ἀποστολὴν εἰς Μοραβίαν, ἠρώτησεν ἐὰν ὑπῆρχον σλαβικὰ γράμματα. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ἀπήντησεν: «ὁ πάππος μου καὶ ὁ πατήρ μου καὶ πολλοὶ ἄλλοι δὲν τὰ εὗρον, καίτοι τὰ εἶχον ἀναζητήσει» (Vie de Constantin, XIV, αὐτόθι, σ. 372).

Ὁ Κωνσταντίνος ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ τὸ ζήτημα τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου. Ἄλλ' ὁ βιογράφος μετὰ περισσοῦς ἀφελείας διεσκεύασε τὴν διήγησίν του κατὰ τὸν σκοπὸν του. Ὁ δὲ σκοπὸς του ἦτο νὰ ἐμφανίσῃ τὴν εὐρεσιν τῶν γραμμάτων ἐκείνων ὡς θεόδοτον (αὐτόθι). «Εὐθὺς ἐνεφανίσθη εἰς αὐτὸν (τὸν Κωνσταντίνον) ὁ Θεός, ὅστις ἐπακούει τὰς προσευχὰς τῶν δούλων του. Καὶ τότε συνέθηκε γράμματα καὶ ἤρτισε νὰ γράφῃ τὸν λόγον τοῦ Εὐαγγελίου...» καὶ ἴσως διὰ νὰ ἀναιρέσῃ ἐκ τῶν προτέ-

ρων πάσαν κατηγορίαν ἐπὶ «αἰρέσει». Ὅθεν καὶ ὁ πάπας Ἀδριανὸς Β', κατὰ τὸν βιογράφον, ἔλαβε τὰ σλαβικά βιβλία καὶ καθιερώσας, κατέθηκεν αὐτὰ εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας «τῆς φάντης» (αὐτόθι, σ. 378). Κατὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ Μεθοδίου (Vie de Methode, κεφ. VI, αὐτόθι, σ. 386) οὐχὶ ὁ Ἀδριανός, ἀλλ' ὁ Νικόλαος Γ' ἐνέκρινε τὴν διδασκαλίαν τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ «κατέθηκε τὸ σλαβονικὸν εὐαγγέλιον ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ Ἁγίου ἀποστόλου Πέτρου». Περί τοῦ Ἀδριανοῦ συμφωνεῖ ἡ βιογραφία τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπισκόπου Κλήμεντος (PG 126, 1197) καὶ Ἀναστάσιος ὁ βιβλιοθηκῆριος ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸς Κάρολον τὸν Φαλακρόν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁμοῦ μόνον περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κωνσταντίνου εἰς Ρώμην γίνεται λόγος (Constantinos philosophus, qui Romae sub venerabilis memoriae Adriano juniori papa veniens, Sancti Clementis corpus sedis suae restituit, L. Leger, Cyrille et Methode, σ. 102). Ἡ χειρονομία αὐτῆ τοῦ Ἀδριανοῦ εἶναι ἡ ἐπικύρωσις τοῦ ἐπινοηθέντος ὑπὸ τοῦ βιογράφου «θεοπνεύστου» τῆς εὐρέσεως τῶν σλαβικῶν γραμμάτων καὶ τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν σλαβονικὴν τῶν ἱερῶν ἐλληρικῶν κειμένων. Ἐν τούτοις, ὅτε ἀργότερον θὰ ὑπεκρεθῶτο ὁ Κωνσταντίνος νὰ ὑπεραμυνθῆ τῶν κατηγοριῶν τῶν λατινικοῦ Κλήρου, ἐν Βενετίᾳ, ὡς ἀποτολήσας τὰ «κατασκευάση βιβλία διὰ τοὺς Σλάβους» (αὐτόθι, σ. 375), δὲν παρουσίασε τὴν «κατασκευὴν» ταύτην ὡς «θεοπνεύστου», ἀλλ' ἄπλως ὡς ἔργον σύνθεσης καὶ εἰς ἄλλους λαοὺς. Διότι ἤδη οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Πέρσαι, οἱ Ἀβασγοὶ, οἱ Ἰβηρες, οἱ Σουγδαῖοι, οἱ Γότθοι, οἱ Ἀβαροὶ, οἱ Τοῦρκοι, οἱ Χάζαροι, οἱ Ἀραβες, οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Σύροι καὶ πολλοὶ ἕτι ἄλλοι, εἶχον εἰς τὰ γλωσσικά τῶν ἰδιώματα τὰ ἱερά βιβλία (αὐτόθι). Τὸ κεφάλαιον XVI τῆς βιογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου τὸ διαλαμβάνον τὴν συζήτησιν μετὰ τῶν Λατίνων ἐπισκόπων, ἱερῶν καὶ μοναχῶν, εἶναι ἀληθὲς κατηγορητήριον κατὰ τῆς μεσαιωνικῆς λατινικῆς ἀποκλειστικότητος, εὐρισκομένης εἰς ριζικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ οἰκουμενικὸν πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, καθ' ἣν ἕκαστος λαὸς ἠδύνατο νὰ ὑμῆθαι καὶ νὰ λατρεύῃ τὸν Θεὸν ἐν τῇ γλώσσῃ του.

Ὅτε ὁ νεωτερισμὸς τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ τὰ γενόμενα ἐν Μοραβίᾳ ἐγένεσθαι εἰς τὴν Ρώμην, αἱ ἐριδες μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως εἶχον ἐξικθῆ εἰς ὀξύτατον σημεῖον. Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Νικόλαος Α' εἶχεν ἀνάγκην τῆς φραγκικῆς ὑποστηρίξεως. Ἐντεῦθεν ἡ πολιτικὴ του δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι εὐμενῆς πρὸς τὴν Μοραβίαν, ἀγωνιζομένην νὰ ἀπαλλαγῆ τῆς γερμανικῆς περιπτύξεως καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πνευματικὴν τῆς ἐξύψωσιν παρὰ τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Νικόλαος ἐτάχθη ἐμφανῶς ὑπὲρ τοῦ Λουδοβίκου τοῦ Γερμανικοῦ, ἐχθροῦ τῆς Μοραβίας καὶ ἠγῆθη ὑπὲρ τῆς φραγκικῆς ἐπικρατήσεως (Monumenta Germ. Histor., Epist. VI, 239. Καὶ Π. Πολάκη, ἐνθ' ἄν. σ. 502-504). Ἐν προκειμένῳ συνέπιπτον τὰ συμφέροντα τῆς Ρώμης πρὸς τὴν προσπάθειαν τοῦ Λουδοβίκου νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἐπιρροήν του μέχρι τῶν ὁρίων τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας διὰ τῆς προσελεύσεως εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τῶν Βουλγάρων. Ὁ νεωτερισμὸς τῶν δύο ἀδελφῶν περὶ τὴν γλῶσσαν ἐτάρασε τὰ πνεύματα ἐν Ρώμῃ. Διὸ καὶ ἐκλήθησαν ἐνώπιον τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ. Ἦλθον, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν τὰ λείψανα τοῦ Κλήμεντος Α', τὰ ὁποῖα εἶχον εὑρεῖν ἐν Χερσῶνι κατὰ τὴν μετάβασιν εἰς Χαζαρίαν. Τοῦτο ἀπετέλει λαμπρὰν πρᾶξιν λεπτότητος. Αἱ μεταφράσεις, αἱ διὰ τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον προοριζόμεναι, ἐνεκρίθησαν μὲν κατ' ἀρχὴν, ἀλλ' ἡ δυσπιστία ἐναντι τῶν φίλων τοῦ Φωτίου ἱεραποστόλων ἐξηκολούθη.

Τὸ θέμα τῆς γλώσσης τῆς Ἱεραποστολῆς ἦτο μέγα. Πολλοὶ ἔσκαπτον τὰ σλαβικά βιβλία (Vie de Methode, VI, ἐνθ' ἄν. 386), ἄλλοι δὲ ἐθεώρουν τὸ ἔργον τῶν δύο Ἑλλήνων Ἱεραποστόλων ὡς ἀνατρεπτικὸν τῆς ὀριστικῆς λατινικῆς ἐπικρατήσεως εἰς Μοραβίαν, ἥτοι χώρας ἐξαρτωμένης κατ' ἀρχὴν ἐκκλησιαστικῶς ἀπὸ τὴν Ρώμην. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ βιογράφος φέρει τὸν Κύριλλον, ἀσθενοῦντα βαρῶς, ὀραματιζόμενον ἐγγίξον τὸ τέλος του λέγοντα: «ἀπὸ του νῦν δὲν εἶμαι πλέον οὔτε τοῦ αυτοκράτορος οὔτε οἰουδὴποτε ἄλλου ἐπὶ τῆς γῆς δοῦλος, ἀλλὰ μόνον τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ» (Vie de Constantin, κεφ. XVIII, αὐτόθι, σ. 379). Ἀλλὰ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸν σημεῖον τῆς καταστάσεως, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἐπάλαιεν ὁ Κύριλλος (Κωνσταντίνος) ἐν Ρώμῃ, εἶναι ἡ

προσευχή, ἣν ἀπήγγειλεν ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του: «λύτρωσον ἐκ τῆς ἀσεβοῦς καὶ εἰδωλολατρικῆς κακίας τοὺς βλασφημοῦντάς σε. Ἀφάνισον τὴν ἀρεσίαν τῶν τριῶν γλωσσῶν, ἀξήσων τὴν Ἐκκλησίαν σου διὰ πλῆθους καὶ ἄθροισον τοὺς πάντας ἐν τῇ ἐνότητι. Ποίησον τούτους λαὸν ἐξαίρετον, ἠνωμένον ἐν τῇ ἀληθεῖ πίστει...» (αὐτόθι). Ὁ Κωνσταντίνος ἀπέθανεν ἐν Ρώμῃ πλήρης πικρίας. Παρὰ τὴν ἀντίδρασιν ταύτην ὁ Ρώμης πρόβη οὐχὶ ἐκ πρωτοβουλίας, ἀλλὰ κατ' εἰσηγήσιν τοῦ ἄρχοντος τῆς Παννονίας Κοτζέλη (Kocel) εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ Μεθοδίου ὡς ἐπισκόπου Παννονίας, ἴσως διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν σύγκρουσιν πρὸς Γερμανοὺς ἐπισκόπους (Dvornik, Les legendes, σ. 387). Τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ ἔργου τῶν δύο ἀδελφῶν ἀνεκοίνωσε διὰ γράμματος πρὸς τὸν Ρατισλάβον, τὸν Σβιατοπόλκ καὶ τὸν Κocel. Τὸ ἐρώτημα τὸ ὅποιον τίθεται, εἶναι κατὰ πόσον ὁ Ἀδριανὸς προσεχώρει εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Ρατισλάβου, ἀπρηνεῖτο τὸν Λουδοβίκον καὶ τὸν πρωτοπόρον καὶ ἀδιάλλακτον προαπιστὴν τοῦ Λατινισμοῦ γερμανικὸν Κλήρον. Ἡ κρίσις τοῦ Πολάκη, ὅτι ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀναστάσιν τῆς ἐπισκοπῆς Συρμίου, τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνῆσιν Παννονίας καὶ Μοραβίας καὶ τὴν εὐχερεστέραν ἀνάκτησιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τὴν κατάκτησιν τῆς Βουλγαρίας (ζητήματα ἀπὸ πολλοῦ ἐκκρεμῆ) εἶναι ὀρθή. Οἱ Γερμανοὶ ἐπίσκοποι κατεδίωξαν τὸν Μεθόδιον ἐπὶ τῇ βῆσει τῶν κανόνων τῶν τοπικῶν ἐν τῇ Δύσει Συνόδων Μαγεντίας (813) καὶ Βόρμς (868), διότι ἐσφετερίσθη ξένα ἐπισκοπικὰ δικαιώματα. Ὁ Μεθόδιος διεπομπεύεται καὶ κακοποιεῖται ἐνώπιον τοῦ ἄρχοντος τῆς Μοραβίας Σφεντοπλίκου, μεθ' ὃ ἐφυλακίσθη.

Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ἀδριανὸν Ἰωάννης ὑπερημύνθη τῶν δικαιωμάτων τῆς ἑδρας του, τὰ ὁποῖα ἐνόμιζεν ὅτι ἐσφετερίζετο ὁ ἐπίσκοπος Salzburg (λεπτομερῆς, παρὰ Πολάκη, σ. 506). Ὁ Μεθόδιος ἐδικαιώθη μὲν, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης Η', ὑποκύπτων εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ γερμανικοῦ Κλήρου, ἀπηγόρευσε τὴν τέλεσιν τῆς σλαβικῆς λειτουργίας καὶ ἐπέτρεψε μόνον τὴν διδασκαλίαν ἐν τῇ λατινικῇ γλώσσῃ. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Μεθόδιον ἐπανελάμβανε τὰς κατηγορίας τῶν Γερμανῶν ἐπισκόπων καὶ τὸν κατηγοροῖ ἐπὶ πλάνῃ (Filioque, Monumenta Germ. Historica, Ep. VII, 287). Ἀλλ' ὁ Μεθόδιος ἐστάθη ἀπτόητος καὶ ἐναντι τῆς παλινωδίας τοῦ Ρώμης, διὸ καὶ κατηγορήθη ὡς ἐπίορκος ὑπὸ τοῦ Ρώμης Στεφάνου Ε', καίτοι εἶχε δυνήθη νὰ δικαιώσῃ τὴν πορείαν του ἐνώπιον τοῦ Ἰωάννου. Ὁ Ἰωάννης θεωρητικῶς μόνον ἐφαίνοτο μὴ ἀπορρίπτων τὴν σλαβικὴν μετάφρασιν. Ὁ Μεθόδιος ἐσώθη, ἀλλ' ὑπεκρεώθη νὰ δεχθῆ μόνον τὴν διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ ἐν τῇ σλαβικῇ γλώσσῃ, καθὼς καὶ ἐπίσκοπον Γερμανὸν οὐχὶ μαθητὴν του. Εἰς τὸ βάθος τῶν ἐνεργειῶν καὶ ταλαντεύσεων τῆς Ρώμης ἦτο ὁ ἀγὼν διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς λατινικῆς κυριαρχίας (τὸν ὅποιον ἀδυσωπῆτως διεξήγον ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ Φραγκικὴ μοναρχία). Ὁ Μεθόδιος ἐκλήθη εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τοῦ αυτοκράτορος Βασιλίου καὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ὅτινες, παρὰ τὰς ἀμφισβητήσεις τῶν σχετικῶν σημείων τῆς βιογραφίας τοῦ Μεθοδίου, φαίνεται ὅτι ὄχι μόνον ἐδικαιώσαν, ἀλλὰ καὶ ἐπήνεσαν τὴν ὀρθοδοξίαν του. Ἡ ἀλλοπροσάλλος στάσις τῆς Ρώμης ἀπεδοκιμάσθη ὀριστικῶς. Ἀλλ' ὁ ἀπόστολος τῶν Σλάβων δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Μοραβίαν, διὸ καὶ ἀπεσύρθη καὶ μετέφρασε τὴν Ἁγίαν Γραφίαν εἰς τὴν σλαβικὴν. Ὁ Μεθόδιος ἐν τῇ δύσει τοῦ βίου, κατὰ παράκλησιν τῶν μαθητῶν του, ἐξέλεξε διάδοχόν του τὸν Γοράσδον, ἀρχιεπίσκοπον Μοραβίας, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ ἀντείστηξεν ὁ Βίχικ, ὅστις εἶχεν ἀναθεματισθῆ ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου. Ὁ Ρώμης Στέφανος κατήνεγκε τὸ τελειωτικὸν κτύπημα ἐναντίον τῶν δύο ἀδελφῶν Ἱεραποστόλων. Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ τέλος τοῦ ἀληθοῦς οἰκουμενικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν Μοραβίᾳ.

Ἐάν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν βιογραφίαν τοῦ ἐπισκόπου Βελίκας Κλήμεντος, ὁ Μεθόδιος κατέλιπε πλῆθος μαθητῶν: διακόσιους πρεσβυτέρους, διακόσιους καὶ ὑποδιακόσιους. Οὗτοι ὁμοῦ καταδιωχθέντες ὑπὸ τῶν Λατίνων, ὡς καίρειτικοι, ἄλλοι κατέφυγον εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἄλλοι εἰς Βοημίαν καὶ ἄλλοι εἰς Βουλγαρίαν, οἱ δὲ νεώτεροι τῶν κληρικῶν ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι εἰς Ἰουδαίους σωματεμπόρους (PG 126, 1213-1216). Αἱ πληροφορίες ἐπαναλαμβάνονται εἰς βιογραφίαν τοῦ Ναούμ, ἐνὸς ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου τῶν προσφυγόντων εἰς Βουλγαρίαν.

Οί πωληθέντες εἰς Βενετιαν ἐξηγοράσθησαν ὑπὸ ἀπεσταλμένων τοῦ αὐτακράτορος Βασιλείου καὶ ὠδηγήθησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Ἕλληνας ἀπεσταλμένος ἐγνώριζε τὰς διαθέσεις τοῦ αυτοκράτορος διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν Σλάβων καὶ τὸ διαφέρειν αὐτοῦ διὰ τοὺς μαθητὰς τοῦ Μεθοδίου. Φροντὶς δὲ ἰδιαιτέρα ἐλαμβάνετο ὑπὸ τοῦ Φωτίου διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἐρχομένων εἰς Κωνσταντινούπολιν Βουλγάρων, ἵνα μυηθοῦν εἰς τὸν μοναστικὸν βίον (PG 102, 904). Οἱ προσφυγόντες εἰς Βοημίαν κατέστησαν γνωστὴν τὴν σλαβονικὴν λειτουργίαν, ἐδίδασκαν τὰ σλαβικὰ γράμματα εἰς σημαίνοντας Βοημοὺς καὶ ἔσθηκαν τὰς βάσεις τῆς ἐξημερώσεως τῶν Τσέχων (F. Dvornik, St. Venceslas, Prague, MCMXXIX. G. Straka, ἐνθ' ἄν. Πρβλ. καὶ B. O. Unbegaun, L'ancienne religion des Slaves de la Baltique, ἐν Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses, XXVI [1946], σ. 211 - 234).

Ἡ ὁμάς ἢ προσφυγοῦσα εἰς Βουλγαρίαν εὗρε τὸ ἔδαφος παρεσκευασμένον, διότι ἐπεκράτει ὁ Χριστιανισμὸς, ὁ δὲ ἑλληνικὸς Κλήρος ἀπὸ πολλοῦ εἰργάζετο διὰ τὴν ἐξημέρωσιν τοῦ λαοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Κλήμης ἐξακροῦσε ἄγριον, ἀτίθασον, ράθυμον περὶ τὰ θεῖα κ.λπ. Ὁ Κλήμης συνεχιζῶν τὸ ἔργον τῶν Ἑλλήνων ἀποστόλων, ἐπεδόθη ἰδίᾳ εἰς τὴν μετάφρασιν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων διὰ τὴν πνευματικὴν ἐξύψωσιν καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸν τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ. Διὰ τὴν κατανόησιν τὸ ἀνώτερον καὶ ὑψηλὸν πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς δράσεως κατὰ τὸν «ἐκχριστιανισμὸν» τῶν Βουλγάρων, δέον νὰ ἀναγνώσωμεν τὰς ἐπιστολάς Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (901 - 907, 912 - 925), τὰς πλήρεις πολλακτικῶν δακρῶν (εἰς PG, 111). Τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἀξιόλογος ὑπῆρξεν ἡ ἱεραποστολικὴ δράσις παρὰ τοῖς Ἄλανοις τοῦ Καυκάσου (πρβλ. Δ. Μπαλάνου, Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, σ. 60).

Ἡ ἀποστολὴ εἰς τὴν Μοραβίαν ἔθηκε τὰ θεμέλια τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τῶν Σλάβων. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐπεδίωξε πολιτικούς σκοπούς, διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς ἐπὶ τῆς χώρας ἐκείνης, ἀλλ' ἠρέκεσθη εἰς τὴν μετάδοσιν τῶν θησαυρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ὁ λαὸς τῆς εὐαγγελισθείσης χώρας (863 - 866) ἀφέθη ἐλεύθερος νὰ διαθέσῃ ἑαυτὸν, ἀφοῦ πρωτίστως ἐδόθησαν εἰς αὐτὸν τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ τοιαύτη πορεία εὗρισκετο εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εὗρεν ἐνώπιόν της τὴν πραγματικότητα τῆς λατινικῆς πανταρχίας, ἣτις δὲν ἐγνώριζεν ὑποχωρήσεις. Εὐθὺς ἀμέσως (864) ἡ Βουλγαρία ἐγένετο τὸ πεδῖον τῆς δραματικῆς συγκρούσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὁ Χριστιανισμὸς τῆς Βουλγαρίας ἦτο ἡ μεγάλη ὑπόθεσις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Βούλγαροι κατεῖχον χώρας τῆς αυτοκρατορίας, ἔξω ἐντὸς τῆς σφαιρας τῆς ἐπιτροπῆς της καὶ εὗρισκοντο εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτήν. Ἐντεῦθεν, ἡ ἀπόπειρα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἐφαρμογὴν καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ τῶν ἐν Μοραβίᾳ μεθόδων της, εὗρεν ἀντιμέτωπον τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν (πρβλ. Πολάκη, ἐνθ' ἄν.).

Ἡ ἀποκορύφωσις ὁμοῦ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρξεν ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν Ρώσων. Προϋπόθεσις τῆς διάδοσεως ταύτης ὑπῆρξεν αἱ ὀργανωμέναι Ἐκκλησίαι τῶν νοτιῶν περιοχῶν, τοῦ Καυκάσου, τῆς Κριμαίας, τῆς Χαζαρίας καὶ τοῦ Κιέβου. Αἱ πρώται Ἐκκλησίαι ἐν ταῖς περιοχαῖς ταύταις κατάρθωσαν νὰ ἐπιζήσουν τῶν ἀναστατώσεων, τῶν ἐπερχομένων ἐκ τῶν εἰσβολῶν τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας εἰς τὴν σημερινὴν Ρωσίαν. Αἱ Ἐκκλησίαι αὗται ἀνεπτύσσοντο ἐν τῷ μέσῳ ἀνυπερβλήτων ἐμποδίων, δεδομένου, ὅτι ἔξω μεταξὺ συμπαγῶν πληθυσμῶν, εἰδωλολατρῶν, Ἰουδαίων καὶ Μωαμεθανῶν. Ἡ διείσδυσις εἰς τὰς βαρβαρικὰς μάζας ἦτο δυσχερής. Ἡ σχεδιασθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις τῶν κοινοτήτων τούτων κατὰ τὸν Ἰ' αἰῶνα ἐμαρτύρει τὸν πόθον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν λαῶν τῶν στεπλῶν.

Αἱ εἰσβολαὶ τῶν Σκανδιναυῶν καὶ δὴ τῶν ἐξ αὐτῶν ὀνομαζομένων Ρώσ εἰς Νοβγορόδ ἀποτελοῦν τὴν ἀπαρχὴν σπουδαίας μεταβολῆς εἰς τὴν ζωὴν τῶν Σλάβων τοῦ Βορρᾶ. Οἱ Ἀραβες προνογράφοι γνωρίζουν τὰς ἐμπορικὰς σχέσεις τῶν Ρώσ μετὰ τῶν Χαζάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' εἶναι γνωσταὶ καὶ αἱ ληστρικαὶ ἐπιδρομαὶ τούτων ἐκ τῶν βίων Στεφάνου Σουγδαίας καὶ Γεωργίου Ἀμάστριδος.

Ποιμένες. Ἐκ τῆς Γεννήσεως τοῦ ναοῦ Sopotsani, Σερβίας. 1263.

Ἄλλὰ τὸ ἔργον τῆς ἱεραποστολῆς πρὸς Ρωσίαν ἐμελλε νὰ λυθῇ ὄχι τὸσον διὰ τῆς χήρας τοῦ Ἰγὸρ, τῆς Ὀλγας, εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ κυρίως διὰ τοῦ Βλαδίμηρου (972-1015) (βλ. λ.) καὶ τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν τοῦ τέλους τοῦ Ἰ' αἰῶνος (βλ. καὶ Πολάκη, σ. 534 κ.εξ.).

Αἱ ἱστορικαὶ συνθήκαι δὲν ἐπέτρεψαν ἐφεξῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἀποστολικὴν της δράσιν, διότι δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Ἐκκλησία αὐτοῦ εἶναι ἐμπερίστατοι. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ ἀνώτερον οἰκουμενικὸν καὶ ἐκπολιτιστικὸν πνεῦμα τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ ἐπεχειρήθη νὰ μειωθῆ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, διότι μερὶς τῶν ἐυρωπαϊζόντων «δυτικοφίλων» ἐνόμισεν, ὅτι ὄφειλε νὰ παραγνωρίσῃ τοὺς πνευματικούς θησαυρούς, δι' ὧν εἶχε προικισθῆ ἡ χώρα των.

Ἡ πνευματικὴ στειρώσις τῆς Ρωσίας, κατ' αὐτοὺς, εἶναι ἡ συνέπεια τοῦ «Βυζαντινοῦ σχίσματος», ὅπερ ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Ρωσίαν τάχα ἡλλοιωμένον Χριστιανισμὸν. Ὅθεν ἐπιβάλλεται ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἐνότητα μετὰ τῆς Ρώμης (A. Gratieux, A. S. Khomiakov, Paris 1939, I, σ. 49). Ἄλλὰ καὶ ἡ μερὶς τῶν λεγομένων «σλαβοφίλων» δὲν εἶναι περισσώτερον εὐνοϊκὴ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ φωτισμοῦ της, συμπλάσσει δὲ ἴδιον τύπον «ὀρθοδοξίας», γνησίως πανσλαβιστικῆς. Ἐντεῦθεν προήλθε μία προσπάθεια σχηματισμοῦ θεωρίας περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Ρωσίαν ὑπὸ τῆς Ρώμης. Αὕτη ὁμοῦς ἦτο ἀδύνατος, ἐνεκα τοῦ μίσους τῶν Λατίνων, ὧς ἀδύνατος ἦτο καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ τῶν Σκανδιναυικῶν χωρῶν, δεδομένου ὅτι οὗτος μόνις περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἰ' αἰῶνος ἐσταθεροποιήθη ἐκεῖ. Ὁρθὸς παρατηρεῖται ὑπὸ τοῦ Τσέχου ἱστορικοῦ Φερδινάνδου Hrejsa (Ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Τσεχοσλοβακίᾳ, Πράγα 1947), ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τῶν γερμανικῶν ἀποστο-

λῶν ἔφερε τὰ σημεῖα τῆς ἀποσυνθέσεως καὶ τῆς βαρβαρότητας καὶ ἐχρησιμοποιοῦτο διὰ τὴν ὑποδούλωσιν τῶν σλαβικῶν φύλων, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμὸν, εἰς ὃν ὀφείλεται ὁ ἐκπολιτισμὸς τῶν Τσεχοσλοβάκων. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς Ρώσους, διότι ἡ ἐπὶ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου συντελεσθεῖσα διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Ρωσίαν (ἀνεξαρτήτως τοῦ μειονεκτικῆτος τῆς ποιότητος, ὅπερ εἶναι φυσικὸν νὰ ὑπάρχη ὅπου ὁ Χριστιανισμὸς διαδίδεται κατὰ μάζας καὶ ὄχι διὰ τῆς ἀτομικῆς κατηχήσεως), ὑπῆρξε πολῦτιμος διὰ τὴν ἐξημέρωσιν καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν Ρώσων. Ἐλλήνες μητροπολίται ἐστάλησαν εἰς τὸ Κίεβον καὶ εἰς τὸ Νοβγορόδ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐξαρτῶμενοι ἐξ αὐτοῦ (πρβλ. V. Laurent, *Aux origines de l'Église Russe. L'établissement de la hierarchie byzantine, Échos d'Orient*, 38 [1939], σ. 279). Τὸ ἔργον τῶν Ἑλλήνων ἱεραρχῶν ὑπῆρξε μέγα ἐν Ρωσίᾳ καὶ κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας, ὅτε πολλοὶ Ἕλληνες ὑπῆρξαν οἱ χειραγωγοὶ καὶ οἱ φωτιστὰι τῶν Ρώσων (πρβλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ φωτιστὴς τῶν Ρώσων, Ἀθήναι 1951. Καὶ Χρυσ. Παπαδοπούλου, Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἀδικοὶ μομφαὶ κατὰ τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου καὶ κατὰ τῶν Ρώσων, «Πάναινος», 1914, σ. 245-248).

Μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦλθε καὶ τὸ ἀλφάβητον καὶ ἡ χριστιανικὴ φιλολογία. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία ἐπέδρασε ἐν εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν νομοθεσίαν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς βασιλείας. Συνεπεία τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἄγρια ἔθιμα τῆς ἐκδικήσεως τοῦ αἵματος (βεντέτα) περιορίζονται καὶ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐρχεται ἡ φιλανθρωπία, ἡ βελτίωσις καταστάσεως τῶν δούλων, εἰς τὰ μοναστήρια γίνονται βιβλιοθηκαὶ καὶ καλλιεργῶνται τὰ γράμματα, μορφώνονται βαθμηδὸν λόγοι καὶ γίνονται μεταφράσεις χριστιανῶν συγγραφέων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς. Ἐπίσης εἰσήχθη δι' Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ἡ χριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ζωγραφικὴ. Εἰς τὸ Κίεβον ἐσώζοντο μέχρι τινὸς ἐκκλησιαί (Ἁγία Σοφία κ.ἄ.), κτισθεῖσαι ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος (παρὰ Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, Β', Ἀθήναι 1947, σ. 183 κ.ἑξ.). Ἡ κατὰ τὴν ἀνθρπίν τῆς Βυζαντινῆς λειτουργικῆς ποιήσεως καὶ τοῦ μουσικισμοῦ ἐπίδρασις ὑπῆρξε μεγάλη. Ὁ F. Heyer (*λ. Russland, ἐν Weltkirchen Lexikon, Stuttgart 1960, σ. 1289*) παρατηρεῖ: «ὅτι τὸ Ρωσικὸν κράτος παρέλαβε τὴν πίστιν οὐχὶ παρὰ τῶν Λατίνων, ἀλλὰ παρὰ τῶν Βυζαντινῶν, ἀπέκτησε βαρῦτητα παγκόσμιον κατὰ τὴν διαίρεσιν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας, διὰ τοῦ σχίσματος τοῦ 1054». (Διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρωσίας παράβαλε νεωτῆτον βιβλιογραφίαν εἰς τὸ ἀνωτέρω λεξικόν. Von Protopyesbyter Professor Wassilis Winogradow, *In orthodoxe Schau, drei Vorträge*). Ὁ Ostrogorsky παρατηρεῖ (*Geschichte des Byzantinischen Staates, 1952, σ. 294*), ὅτι ἡ ἐκχριστιάνισις τῆς πολιτείας τοῦ Κιέβου δὲν ἐσημαίνει μόνον τὴν ἀρχὴν μιᾶς νέας ἐποχῆς διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ρωσίας, ἀλλὰ καὶ ἐν μεγαλειώδεις κέρδος διὰ τὸ Βυζάντιον. Ἡ βυζαντινὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς ὑπέστη μίαν μὴ δυναμένην νὰ προβλεφθῆ ἐπέκτασιν καὶ τὸ μέγιστον καὶ τὸ πλούσιον εἰς ἐπιπέδους σλαβικὸν κράτος ἔθετεν ἑαυτὸ ὑπὸ τὴν πνευματικὴν κατεύθυνσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ νέα Ρωσικὴ Ἐκκλησία ὑπήγετο εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ διηθύνετο ἐφεξῆς ὑπὸ Ἑλλήνων μητροπολιτῶν, ἀποστελλομένων ἐκ Βυζαντίου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ostrogorsky παρατηρεῖ ἐν ὑποσημείωσει, ὅτι ἡ μελέτη τοῦ E. Honnigmann (*Studies in Slavic Church History, Byzantion, 17 [1944-1945], σ. 128 κ.ἑξ.*) δεικνύει ὅτι ὁ Θεοφύλακτος, μέχρι τότε μητροπολίτης Σεβαστείας, διωρίσθη πρῶτος μητροπολίτης τῆς Ρωσίας (πρβλ. καὶ Beck, σ. 187). Ὁ Ostrogorsky παρατηρεῖ, ἐπίσης, ὅτι ἡ πολλή, ἐμβριθὴς καὶ πλήρης ἀποτελεσμάτων ἔρευνα τοῦ Honnigmann ἀφαιρεῖ καὶ τὸ τελευταῖον ἔδαφος ἀπὸ τὰς θεωρίας τοῦ N. Baumgartner (*Saint Vladimir et la conversion de la Russie, Orient, Christ., 27 [1932]*) καὶ M. Jugie, *Les origines de l'Église russe, Échos d'Or.*, 36 [1937], σ. 257 κ.ἑξ. καὶ *Le schisme byzantin [1941], 172 κ.ἑξ.*), αἱ ὁποῖαι προσεπάθησαν νὰ ἀποδείξουν, ὅτι ἡ Ρωσία ἔλαβε τὸν Χριστιανισμὸν ἐκ Ρώμης. Ἡ ἀσύτηρὰ κριτικὴ τοῦ Honnigmann

εἰς τὴν μέθοδον ἀμφοτέρων τῶν συγγραφέων εἶναι πλέον ἢ αἰτιολογημένη.

Ὁ Ostrogorsky συμπεραίνει, ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς Ρωσίας ἐτέλει ἐφεξῆς πλέον ὑπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐπίδρασιν. Τὸ Βυζάντιον ἐν ἔτει 1453 ἔδωκεν, ἀλλὰ ἡ πνευματικὴ του οὐσία παρέμεινε καὶ ὕφισταται. Ἡ πίστις του, ὁ πολιτισμὸς του καὶ ἡ ἰδέα τοῦ κράτους ἔζων ἐφεξῆς καὶ ἐπενήργουν τὸσον ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου βυζαντινοῦ ἐδάφους ὅσον ὡσαύτως πέραν τῶν τότε ὀρίων τῆς αὐτοκρατορίας καρποφόρος τὴν κρατικὴν καὶ πολιτιστικὴν ζωὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐν τῇ εἰδικῇ ἑλληνικῇ ἀποτυπώσει τῆς, ὡς περιεχόμενον τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος καὶ ὡς ἀντιστοιχοῦν καὶ ἀντίθετον πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν Καθολικισμὸν, παρέμεινε διὰ τοὺς Ἕλληνας ὡσαύτως καὶ διὰ τοὺς νοτίους καὶ ἀνατολικούς Σλάβους τὸ ἅγιον τῶν ἁγίων. Κατὰ τὰς ἑκατονταετηρίδας τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἦτο ἡ ὀρθόδοξος πίστις εἰς τοὺς Ἕλληνας, τοὺς Βουλγάρους καὶ Σέρβους, ἡ ἔκφρασις τῆς πνευματικῆς καὶ λαϊκῆς τῶν ἰδιοτυπίας καὶ διεφύλαξε τοὺς λαοὺς τοῦ Αἴμου ἀπὸ τῆς διαλύσεως εἰς τὸν τουρκικὸν ποταμὸν καὶ κατέστησε διὰ τοῦτο τὴν ἐθνικοκρατικὴν τῶν ἀναγέννησιν δυνατὴν. Ἡ Ὀρθοδοξία ἦτο ὡσαύτως ἡ πνευματικὴ σημαία, ὑπὸ τὴν ὅποιαν συντελέσθη ἡ ἐνωσις τῶν ρωσικῶν χωρῶν καὶ τὸ κράτος τῆς Μόσχας ἐπέτυχε τὴν θέσιν του ὡς μεγάλης δυνάμεως... Ἀπέβη τὸ κέντρον τῆς ὀρθόδοξου δυνάμεως καὶ ἀνέλαβε ρόλον ἡγετικὸν ἀντὶ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ὁ Ostrogorsky ἐνταῦθα (σ. 454) ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ Ρωσία ἀπέβη ὁ φυσικὸς κληρονόμος τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ τοῦτο ἐν μέρει εἶναι ἀληθές, διότι ἡ εὐρύτης καὶ τὸ οἰκουμενικὸν πνεῦμα τοῦ Βυζαντίου ἀκριβῶς μαρτυροῦν, ὅτι ἐπῆλθεν ἀλλοίωσις ἀπὸ τὸ πανσλαβιστικὸν πνεῦμα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἡ δὲ ἰδέα τῆς «τρίτης Ρώμης» φέρει ἀσφαλῶς ἐθνικιστικὸν πανσλαβιστικὸν χαρακτῆρα, διότι ἡ Ἐκκλησία ἡ ρωσικὴ, παρὰ τὴν ἱεραποστολικὴν τῆς δρᾶσιν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα εἰς τὴν ἄνω Ἀνατολήν, ἦς τὴν ἀξίαν ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν, παρέμεινε ἐν πολλοῖς στενωδῶν συνδεδεμένη πρὸς τὸ ἔθνικον κράτος καὶ τὸν τσαρισμὸν. Δύναται ἴσως νὰ λεχθῆ, ὅτι δὲν ἀφωμοίωσε τελείως τὴν οἰκουμενικὴν ἰδέαν, ὡς ταῦτην ἐξεπροσώπει καὶ μετὰ τὴν Ἄλωσιν ὁ Οἰκουμενικὸς θρόνος (Γ. Κονιδάρη, Ἡ Καθολικὴ Ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος. Διὰ τὴν κατανόησιν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας, Κράτους καὶ ἀνθρώπου παρὰ τοῖς Ρώσοις ἰδὲ τὸ σπουδαῖον ἔργον *Kirche, Staat und Mensch, russisch orthodoxe Studien* με συμβολὰς τῶν N. Alexejef, N. Berdjajev, S. Bulgakov, G. Fedotov, A. Kartaschov, F. Lieb, B. Vyscheslavzen, W. Zenkowsky).

Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ γενικῶς τῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας εἶρε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἰκανοὺς διερμηνεῖς. Χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρον «καθολικότης» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς οἰκουμενικότητος, ἥτις ἐπεκράτησεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δονατισμοῦ καὶ τοῦ Αὐγουστίνου. Οὕτως ὁ Friedr. Siegmund-Schultze ἐν τῇ σειρά *Ekklesia, eine Sammlung von Selbstdarstellungen der christlichen Kirchen, die orthodoxe Kirche auf dem Balkan und in Vorderasien, Geschichte, Lehre und Verfassung der orthodoxen Kirche*, σ. 5), παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς καταλαμβάνει μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τοῦτο μίαν ἰδιαιτέραν θέσιν, κατὰ τὸ ὅτι κατὰ τρόπον ἰδιότυπον διετήρησε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς καθολικότητος. Ἐχει ἐπὶ τοῦ κατηγόρηματος «καθολικότης» περισσώτερον δικαίωμα παρὰ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὅποια εἰς τὴν Βατικανὴν σύνοδον (ἐννοεῖ τὴν πρῶτην τοιαύτην τοῦ 1869-1870, οὐσαν εἰκοστὴν ἐν τῇ σειρά τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας) ἀνύψωσεν εἰς ἀρχὴν τὴν ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς πίστεως καὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἡ Ἑλληνικὴ Καθολικὴ Ἐκκλησία (σ. γ.: ὀρθότερον καὶ ἀκριβέστερον «Καθολικὴ Ὀρθόδοξος») ἀποφασιστικὴν ἔδωκεν ἀξίαν πάντοτε εἰς τὴν πλήρη συμφωνίαν πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, ὡς διεμορφώθη αὕτη εἰς τὰς πρώτας ἑκατονταετηρίδας ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ ἐδάφους. Τὴν αὐτὴν γνώμην εἶχε διδάσκων καὶ ὁ Erich Seeberg, διαπρεπῆς καθηγητῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, 1945 εἰς Βερολίνον. Ταῦτα ἐρχονται εἰς πλήρη ἀντίθεσιν

πρὸς παλαιότερας ἀντιλήψεις περὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Προτεσταντισμῷ (πρβλ. E. Benz, *Die Ostkirche im Lichte der Protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, München 1952, σ. 208 κ. ἐξ.). Τὴν καθολικότητα τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἐρευνᾷ μὲ πνεῦμα κατανοήσεως ὁ Fr. Heiler (*Urkirche und Ostkirche* καὶ παρὰ Benz, ἐνθ' ἄν., σ. 326 κ. ἐξ., 366). Ἡ γενικώτερα ἀναγνώρισις τῆς ἀποτελεσματικῆς οἰκουμενικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Θ' καὶ Γ' αἰῶνα ὑπεστηρίχθη καὶ ἄλλοθεν ἐκ μέρους μελετητῶν τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς G. Vernadsky (ἐν *Byz. Neugriech. Jahrb.*, 6 [1928], σ. 119) παρατηρεῖ, ὅτι «ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, δυνάμει τῆς πλουσίας καὶ ἰδιαίτουσιν συνθέσεώς του, ἤσκησεν ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος ὅχι μικροτέραν ἐπίδρασιν ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον κλασσικὸν πολιτισμόν».

Τοῦτο ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς τὸ εὐρὺ οἰκουμενικὸν πνεῦμα καὶ τὴν δράσιν τοῦ Βυζαντίου. Τὸ οἰκουμενικὸν τοῦτο πνεῦμα εἶναι συνειδητὸν ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φωτίου, ὅτε π.χ. ὁ Χαλκηδόνος Ζαχαρίας εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 879-880, ἐγκωμιάζων τὸν Πατριάρχην Φώτιον καὶ ἐμβλέπων, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος (Ἱστορία τοῦ Οἴκου. Πατριαρχεῖου, Ἀθήναι 1953, σ. 1α'), εἰς αὐτὸν τὴν δύναμιν τοῦ οἰκουμενικοῦ καθιδρύματος τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, εἶπεν: «Ὁ Φώτιος ὀλόκληρα ἔβη εἰς τὴν ἀμώμητον πίστιν ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐπιστρέψαι παρσκευάσει» (πρβλ. Δαυιλεστάτη Συλλογὴ τῶν Συνόδων, Σπ. Μήλιου, Β', σ. 932 καὶ PG 111, 136). Ταῦτα ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν τὴν βάσιν ἐκείνων, τὰ ὅποια πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχε γράψει ὁ Alfr. Rabaud (*L'Empire grec au Xe siècle*, σ. 539. Δ. Ζακυνθίου, «Βυζάντιον», σ. 27). «Ἡ Κωνσταντινούπολις μεταμορφῶναι ἑτεροεἰδῆ στοιχεῖα... λαοὺς διαφόρους ἐξελληνίζει... ἔξιναι θρησκεία ὑποχωροῦν... ἐμπρὸς εἰς τὴν θερμὴν καὶ λεπτὴν ὀρθοδοξίαν... Τὸ Βυζάντιον δέχεται λαοὺς βαρβάρους, ἀγραμμάτους καὶ τοὺς μεταβάλλει εἰς σοφοὺς...»

Θὰ ἠδύνατο τις νὰ ἀνεύρῃ ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς τοῦ Θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως πλείστα γεγονότα μαρτυροῦντα, ὅτι, ἐπειδὴ ἡ οἰκουμἐνικὴ ὕψι του καὶ ἄρα ἡ ὑπερθνητικὴ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ Γ' αἰῶνος, ὅτε ἤρξατο ἀναγενναμένη ἡ ἔθνικῆ συνειδήσις τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου, διὰ τοῦτο καὶ ἀπέτελεσεν ἰσχυρότατον χαρακτηριστικὸν τῆς οὐσίας του καὶ τῆς ζωῆς του καὶ μετὰ τὴν ὑποβοήθησιν καὶ διαφύλαξιν πολλῶν λαῶν καὶ ὅχι μόνον τῶν Ἑλλήνων. Τὸ Οἰκουμἐνικὸν Πατριαρχεῖον, ἰδίᾳ μετὰ τὴν Ἀλωσιν, καὶ παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὑπῆρξε τὸ πνευματικὸν καὶ ἔθνικὸν κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐν τούτοις ὑπῆρξεν «ἡ μήτηρ Ἐκκλησία», δι' ὅλους τοὺς λαοὺς. Μάλιστα δὲ εἰς τοὺς Ρώσους παρέσχε λίαν ἐνωρῖς ἀνεξαρτησίαν, τὸ αὐτοκέφαλον καὶ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Πατριαρχεῖου τὸ 1589 (ἀναγνώρισις τὸ 1593). Καθὼς ἀναφέρει ὁ Emile Legrand (*Epistolaire grec*, Paris 1888, σ. VIII. Πρβλ. ἐπίσης καὶ Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Τὰ ἰδιαίτερα δικαιώματα τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ Πατριαρχεῖου, σ. 19), καὶ Παραδουναβῆιοι Ἡγεμονίαι πολλάκις ὑπεστηρίχθησαν ὑπὸ τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ Πατριαρχεῖου καὶ ὑπέστησαν πολὺ εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἀπὸ τὴν ἐξ αὐτοῦ πνευματικὴν ἐξάρτησιν. Οἱ ἐγχώριοι Ὀσποδάροι (κυρίως Μιχαὴλ ὁ Γενναῖος) κατὰ τὰς πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν διενέξεις τῶν προσέφευγον εἰς τὴν μεσολάβησιν τοῦ Οἴκου. Πατριαρχεῖου».

Διὰ τοῦτο, ὅταν ὁ ἀείμνηστος Πατριάρχης Ρουμανίας Μύρων Κρίστεα ἐπεσκέφθη τὸ Οἶκου. Πατριαρχεῖον (23-5-1927), ἠσπάζθη τὴν δεξιάν του πλήρους ἡμερῶν Πατριάρχου Βασιλείου Γ' καὶ «προσφωνῶν αὐτὸν ἐκάλεσε τὸ Πατριαρχεῖον σεβάσιμον Κέντρον, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἐξεπέμφθησαν αἱ ἀκτῖνες τῆς χριστιανικῆς πίστεως πρὸς ὅλας τὰς κατεβύνησεις, φωτίσασαι καὶ ὀδηγήσασαι πρὸς τὸν ὑπερόχον πολιτισμόν τοῦ Ἰησοῦ ἀπειραριθμῶν λαοῦς» (Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, Ἱστορία τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ Πατριαρχεῖου, σ. 17). Τὰ αὐτὰ περίπου ἐπαναλαμβάνει ὁ Βούλγαρος Ἐξάρχος Στέφανος κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ αὐτοκεφάλου (Γ. Κονιδάρη, Ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρ. Σχίσματος, σ. 123).

Τὸ ἀνώτερον οἰκουμἐνικὸν ὑπερθνητικὸν πνεῦμα τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ Θρόνου ἐπρυτάνευσε καὶ κατὰ τὸν αἰῶνα

τῶν ἔθνικοτήτων καὶ ἐπαναστάσεων, κατὰ τὸν Θ' καὶ Κ' αἰῶνα καὶ ἐν τῇ ἀντιμετωπίσει τῶν ζητημάτων τῆς ἰδρύσεως αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν τῶν Ἑλλήνων, τῶν Σέρβων, τῶν Ρουμάνων καὶ τῶν Βουλγάρων. Ἐν ἀγνοίᾳ τῆς οὐσιασθεστάτης πλευρᾶς τῆς ἱστορίας τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ Πατριαρχεῖου—καὶ εἶναι τοῦτο ἄληθες περιεργον—ὁ ἱστορικὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (Ἱστορία, ἐκδ. Καρολίδου, Ἀθήναι 1930, Ε', σ. 81-82) κατηγορεῖ τὸ Πατριαρχεῖον, διότι δὲν ἐξετέλεσε «τὸ κεφαλαιῶδες καθήκον του», τὴν κραταιώσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ τῆς διαδόσεως τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὰς διαφόρους ἐκεῖνας φυλάς, οὐδὲ ἦτο τὸ πρᾶγμα δυσκατόρθωτον... Ἀλλ' οἱ Βούλγαροι ἀντιθέτως ἀπήθνησαν, ἀδίκως, τὴν κατηγορίαν ἐπὶ προσπαθείᾳ ἐξελληνισμοῦ.

«Ὅποσον ἀγογγύστως αὐτοὶ οἱ Βούλγαροι ὑπετάσσοντο εἰς τὸ Οἶκου. Πατριαρχεῖον, μαρτυρεῖται ἐκ τῆς προθυμίας, μεθ' ἧς αἱ αὐτοκέφαλοι ἀρχιεπισκοπαὶ Ἀχρῖδῶν καὶ Πεκίου ὑπέκυψαν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς πρώτης Πατριαρχίας τοῦ Σαμουὴλ Α' (Χαντζερῆ, 1764-1768). Οὐδὲν λοιπὸν δυσυπέρβλητον κάλυμα εἶχε συναντήσει τὸ Πατριαρχεῖον εἰς τὸν διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἔθνικῆς παιδείσεως ἐξελληνισμόν τῶν βορειοτέρων ἐκείνων τὸ ὀθωμανικὸν Κράτος χωρῶν. Τὸ πρᾶγμα ἄρα οὐ μόνον ἀπαραίτητον, ἀλλὰ καὶ εὐκόλον, ἡ δὲ εὐκολία αὕτη διήρκεσεν ἐπὶ 400 περίπου ἐτη... Τοῦτο δὲ εἶναι ὁ μέγιστος ἔλεγχος, ὃν δικαιοῦμεθα ν' ἀπευθύνωμεν κατὰ τοῦ Πατριαρχεῖου ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων». Παρομοίας κατηγορίας ἀπήθνησαν διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, λέγει ὁ Λάσκαρις (Τὸ Ἀνατολ. ζήτημα, 1800-1923, Α', τεύχος β' μέχρι τοῦ 1878, Ἀθήναι-Θεσσαλονίκη 1953, σ. 254-274), ὁ Δ. Θερειανός (Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Α', Τεργέστη 1889, σ. 33) καὶ ὁ Κ. Μυρτίλος Ἀποστολίδης (Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν του ἐν Βορείῳ Ὁράκῃ Ἑλληνισμοῦ, εἰς Ἀρχ. Ἐθνακ. Λογογ. καὶ Γλωσσ. Ἐθναυροῦ, VIII [1941-1942], σ. 50). Ὁρθῶς ὁμοῦς ὁ Κονιδάρης (λέγει ὁ καθηγητὴς Λάσκαρις), εἰς τὸ ἔργον «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου», Ἀθήναι 1948, σ. 144-145, παρατηρεῖ, ὅτι «ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ἔχουσα πάντοτε συνειδήσιν τοῦ οἰκουμἐνικοῦ ἢ καθολικοῦ αὐτῆς χαρακτήρου, προσεπάθει νὰ διατηρῆ ἐν τῇ πράξει τὴν ἰσορροπίαν μεταξὺ τῆς ὑπερθνητικῆς καὶ ἔθνικῆς αὐτῆς ἀποστολῆς (σ. γρ., ὕλικὸν καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ν. Βλάχου, Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολ. ζητήματος), οὐδέποτε θυσιάζουσα τὴν πρώτην εἰς τὴν δευτέραν, ἀλλὰ τουναντιόν...» εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἐδίσταξε νὰ φθάνῃ μέχρι ρήξεως καὶ πρὸς τοὺς ὀμαίμονας Ἑλληνας, ὅσακις ἐζητεῖτο παρ' αὐτῆς νὰ πολιτευθῆ οὐχὶ ἐν τῷ πνεύματι τῆς διττῆς αὐτῆς ἀποστολῆς, ἧς προηγείτο κατὰ σειράν ἡ οἰκουμἐνικὴ, ἀλλὰ μόνον καὶ κυρίως ὡς ἔθνικῆ Ἐκκλησία». Τὰς αὐτὰς ἀπόψεις ἐπαναλαμβάνει ὁ Κονιδάρης—συνεχίζει ὁ Λάσκαρις,—διεξοδικώτερον εἰς νεότερον του μελέτην, Ἡ Καθολικὴ Ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ 1950, σ. 14, 18, 19, ὑποσηριζῶν (σ. 38), ὅτι «ἀποτελεῖ καθήκον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν στενωπέραν μετὰ τῶν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν ἐπαφὴν ἐν τῷ πνεύματι τῆς πνευματικῆς οἰκουμἐνικῆς ἰδέας» (συγγρ., καὶ τῆς ἐνότητος τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἐν τῇ πράξει, ὡς διεπιστώθη ἐν Ρόδῳ τὸ 1961). Μετὰ τοῦτο ὀρθῶς ὁ Λάσκαρις προσθέτει, ὅτι «κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἀνήλθον εἰς τὸν Οἰκουμἐνικὸν θρόνον καὶ πατριάρχαι μὴ Ἕλληνες τὸ γένος. Οὕτως ὁ βραδύτερον (1449) γενόμενος καρδινάλιος Ἰωάννης Στοιχος, γεννηθεὶς ἐν Ραγούσῃ καὶ μεταβάς τρίς εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ τὴν ἐνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, γράφει τὴν 9ην Φεβρουαρίου 1436 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν καρδινάλιον Cesarini περὶ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ (τοῦ ἀποθανόντος κατὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον): *Boulgaris est natione et de lingua mea multipuque mihi afficitur* (Cecow, *Studi storici sul concilio di Firenze*, Φλωρεντία 1868, σ. CCVII). Κατὰ τὸν Γεδεών (Πατριαρχ. Πίνακες, Κωνσταντινούπολις 1890, σ. 484, 515, 665 καὶ 688), ὁ Ραφαὴλ Α' (1475-1476) ἦτο Σέρβος, ὁ Μητροφάνης ὁ Γ' ἐγεννήθη ἐκ πατρὸς Βούλγαρος, ὁ Σωφρόνιος Β' (1774-1780) ἦτο ἕκ τινος χωρίου παρὰ τὴν Δαμασκόν, ὁ δὲ Χρυσάνθος (1824-1826) ἦτο Βούλγαρος τὴν καταγωγὴν.

Θὰ ἤρουν ταῦτα διὰ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῶν ἀνωτέρω ἀπόψεων, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου ἄσκοπον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικὸν ἐπεισόδιον (πρὸς ὀλοκλήρωσιν τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας τοῦ θέματος) μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ Γ' τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ τοῦ Χαριλάου Τρικοῦπης, εἰς τὸν ὁποῖον εἶπεν: «Εἶμαι Ἕλλην, ἀλλ' εἶμαι καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης καὶ ἀνήκω διὰ τοῦτο εἰς τὴν ὅλην Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἅτε κανονικὸς πρόεδρος αὐτῆς». Μεθ' ὃ προσέθετεν: «Ἡ οἰκουμενικότης τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἱεραρχίαν κάλλιον καὶ ἐνωφελέστερον ἐξυπηρετεῖ καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ» (πρβλ. Παραμυθίας καὶ Φιλαιδῶν Ἀθηναῖον, Ὁ Μέγας πατριάρχης Ἰωακείμ Γ', ὀφειλομένη ἀπάντησις εἰς τὸν Φιλάρετον Βαφειδῆν' ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος, Κέρκυρα 1929, σ. 7-9). Ὁ Ἰωακείμ Γ', ἔχων συνειδήσιν τῆς μακρᾶς Οἴκου. Παραδόσεως τοῦ Θρόνου,—ἐξέωρει τὸν οἰκουμ. θρόνον μητέρα τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ἀρειον Πάγον συμπάσης τῆς Ὁρθοδοξίας—, εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἀνεκίνησε τὸ ζήτημα τῆς προπαρασκευῆς τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, δι' ἣν ἐξέδωκε καὶ ἐγκύκλιον, ἡ ὁποία ἐγένετο δεκτὴ εὐμενῶς ὑπὸ τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν (περὶ τούτων πρβλ. Ἰ. Καμύρη, Ὁρθόδοξια καὶ Προτεσταντισμός, σ. 381, ἐνθα καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογρ., καὶ Γ. Κονιδάρη, Ἡ θέσις τῆς Καθολ. Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν, Α' 1949, Β' 1952). Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντίου κληρονομηθέντος οἰκουμενικοῦ πνεύματος, ἐπιβεβαιωθέντος εἰς τὴν μακροαἰωνία ἱστορικὴν δρᾶσιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, κατανοούμεν ὅχι μόνον τὴν ἀνωτέρω ἐγκύκλιον, ἀλλὰ πρὸ πάντων: α) τὴν Ἐγκύκλιον τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου τοῦ 1920 περὶ ἰδρύσεως τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν, ἣτοι τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ ἀρα τῆς ὀλοθθιμῆς ἐνισχύσεως τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, καὶ β) τὴν ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Ἐναντὶον τοῦ ἀληθοῦς οἰκουμενικοῦ πνεύματος, ὅπερ καθορίζει τὴν οὐσίαν τῆς κατ' ἀνατολὰς Καθολικῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, ἀντιπαραβάλλεται τὸ οἰκουμενικόν, ἀλλὰ γνησίως ρωμαϊκὸν πνεῦμα τῆς ἐν τῇ Δύσει Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐθνικὸν (ἐνταῦθα Ἑλλαδικὸν) πνεῦμα τῶν ΙΘ' - Κ' αἰώνων καὶ πολλᾶκις ἡ πολιτικὴ. Τὸ οἰκουμενικὸν πνεῦμα καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ Βυζαντίου, ἰδίᾳ διὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ἀποτελεῖ τὴν αἰώνιαν δόξαν αὐτοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Παρθ. Πολάκη, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ὁ Κόσμος τῶν Βαρβάρων, ἐν Ἐπιστ. Ἐπετηρίδι Θεολ. Σχολῆς Θεσσαλονίκης, Α', Θεσσαλονίκη 1953. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικαὶ προποθέσεις τοῦ Πρωτοῦ τοῦ Ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Θεολογία, ΚΓ', ΚΔ', ΚΕ' (καὶ Ἀνάτυπον). Γερ. Ι. Κονιδάρη, Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῷ παρόντι, Ἀθήναι 1940. Τοῦ αὐτοῦ, Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ἄρθρον ἐν ΟΧΕ, Γ'. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Ἀθήναι 1948. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Καθολικὴ Ὁρθόδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγ. Σχίσματος, Θεσσαλονίκη 1950. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, Ἐπετηρὶς τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Α', 1953 καὶ ἀνάτυπον, ἐκδ. 1958. Τοῦ αὐτοῦ, Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορία, ἐκδ. β', 1957. Βασ. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, ἐκδ. β', 1959. Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, Α', Ἀθήναι, ἐκδ. β' καὶ β' ἐκδ. α', 1947. K. H o l l, Gesammelte, Aufsätze II, Der Osten. A. R a u b a u d, L' Empire grec au Xe siècle 1870. A. Z a k u θ η ν ο ὦ, Βυζαντινὸν 1951. D u c h è s n e, Histoire de l' Eglise, IV. R u b i n, Das Zeitalter Justinian, I, 1960. Ch. Diehl, Justinien, Paris 1901. O s t r o g o r s k y, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1952. F l o r o v s k y, Le corps du Christ vivant, ἐν La Sainte Église universelle, 1948. Γ. Κονιδάρη, Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ οἱ τρεῖς Ἰσάραχ, Ἀθήναι 1955. D y o r n i k, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, 1958. V a s s i l i e u, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἑλλην. μετάφρασις ὑπὸ Σαβράμη. Γ ε ν ν α δ ἰ ο ὦ Ἀ ρ α μ π α τ ζ ὄ γ λ ο ὦ, μητρ. Ἡλιουπόλεως καὶ Θείων, Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Α', Ἀθήναι 1953. B a u r, Johannes Chrysostomus, I-H. Β α ρ ν ὶ β α Τ ζ ὠ ρ τ ζ ἄ τ ο ὦ, Μητρ. Κίτρους, Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος κατὰ τὰς ἐπιστολάς του, Ἀθήναι 1956. G. B a r d y, La question des langues, 1948. H u s s e y, Die Welt der Byzantiner ἐν τῇ σειρά Ὑρbanbücher. F. D y o r n i k, Les Slaves, Byzance et Rome, ἐν IXe siècle. Fr. D ö l g e r, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeit. für Kirchengeschichte, 1937. F. D y o r n i k, Les légendes κ.λ. M. J u g i e, Les origines de l' Église russe, Échos d' Orient, 1937 (προσεχὸς μελέτη ὑπὸ Βλ. Φειδᾶ διὰ τὴν πρώτην Ἱεραρχίαν τῆς Ρωσίας μέχρι 1037). A m a n n, Abriss der ostslavischen Kirchengeschichte, 1950, Τοῦ αὐτοῦ, Untersuchungen zur Geschichte der Kirche, Kultur κ.λ. 1955. St. Z a n k o w, Die Orthodoxe Kirche in Ökumenischer Sicht, Zürich 1946. Χ ρ υ σ ο σ τ. Π α π α δ ο π ο ὦ λ ο ὦ, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία (ἐκ τῶν καταλοίπων), Ἀθήναι 1951.

A m. A l i v i z a t o s, Procès verbaux du Premier Congrès de Theol. Orthodoxe, Athènes 1936. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, εἰς τὸμον τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. O. T r e i t n g e r, Die Oströmische Kaiser und Reichsidee, nach ihrer Gestaltung im hofischen Ceremoniel, Jena 1956, ἐκδ. 2a. B e n z, Die Ostkirche, 1952. Ἰ. Κ α λ ο γ ἦ ρ ο ὦ, Αἰ περὶ τῆς Ὁρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀντιλήψεις νεωτέρων Ρωμαιοκαθολικῶν Θεολόγων, Θεσσαλονίκη 1951. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας. Ἀρθρον Ὀκουμενισχ ἐν RGG 3, ὡς καὶ εἰς Weltkirchlexikon, Stuttgart 1931, BΛ. καὶ B e c k, H. S c h a e f e r, Moskau und das christ. Rom, 1957, ἐκδ. 2a.

ΓΕΡ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Τὴν εἶδον τόσαις φοραῖς. Τὴν εἶδον ἀπὸ γῆς, τὴν εἶδον ἀπὸ θαλάσσης. Καὶ τὴν ἐκαμάρωσα, ὡς καμαρώνουν αἱ νυμφαγοῖ τὴν νύμφην εἰς τὰς νήσους.

Καὶ εἶναι ὄντως νύμφη ἡ Πόλις. Νύμφη τῆς Ἀνατολῆς νύμφη τοῦ Γένους. Νύμφη τοῦ κύματος καὶ τῶν ἄρρων, καὶ νύμφη τῶν κήπων καὶ τῶν λευμῶνων. Ἐπάνω εἰς τοὺς ἄφρους καὶ ἐπάνω εἰς τὰ ἄνθη. Ἐκεῖ ὅπου, ὅπισθεν πλατάνων καὶ κυπαρίσων, εἰς τὰ χλοερά ἐκεῖνα ταῦτρα, ἀνελίσσεται ὅλη τῶν ἀνθρώπων τὴν ὀικιλία, ἀπὸ τοῦ ναρκίσσου καὶ ὑακίνθου, μέχρι τοῦ γιασεμιοῦ καὶ τῶν ρόδων ἐκεῖ ὅπου ὁ δινηεὶς Βόσπορος σχηματίζει τὰ παιγνιώδη ἐκεῖνα ἀναφορία του, ὅταν τὸ ρεῦμα τοῦ Εὐξείνου τοῦ ὀλοδρόσου ἐρχεται νὰ φιλήσῃ τοῦ Γένους τὴν νύμφην καὶ βασιλίσσαν, καὶ νὰ ἐπαναστραφῇ πάλιν με ἐπτὰ ἐλιγμοὺς πρὸς τὰ Καβάκια, ἵνα γυρίσῃ καὶ πάλιν εἰς τὰ ἴδια παιγνίδια του.

Τὴν εἶδον καὶ ἀπὸ θαλάσσης· τὴν εἶδον καὶ ἀπὸ ξηρᾶς. Ἀπὸ θαλάσσης, ἀναπαυομένην ὑπὸ τὰς ἀμφιλαφεῖς σκιάς ἀκονοβίων πλατάνων, με ὕψηλους μαύρους δορυφόρους κρόκω, τὴν ὕψιτην παράταξιν τῶν σιωπηλῶν καὶ ἀκινήτων κυπαρίσων. Καὶ ἀπὸ ξηρᾶς, ἀναδυομένην ἐκ τῶν κυμάτων, τὴν ὄραν τὴν γλυκεῖαν τῆς αὐγῆς, με ἕνα βαθύχρονον τεφρόν πέπλον σκεπασμένην, τὸν ὁποῖον σιγὰ σιγὰ ἐπανεγείρει ἡ Ἀνατολὴ με τὰς ροδίνοὺς ἀβράς χειρᾶς τῆς, ἵνα ἀναφανῇ εἰς τὸν κόσμον τὸ ὑπερφύες θέαμα ναῶν καὶ παλατιῶν καὶ μιναρῶδων, ἀναμεινων, θαρρεῖς, ἐν θεατρικῇ φωταγωγίᾳ ἑορτῆς, εἰς τὰ ὑαλώματα καὶ τοὺς χρυσοὺς ὀρόφους, ἐπὶ τῶν ὁποίων προσήναψε πυρσοὺς χαρᾶς ὁ ἥλιος. Καὶ πλέουν τότε μέσα εἰς τὸς ἐλάγους φωτός, ἐξαισιῶς πανηγυρικοῦ, συνοικισμοὶ ἀπέραντοι, ἄλοφοι κεκαλυμμένοι με κατοικίας, καὶ ἄκται με παλάτια βασιλικὰ καὶ μέγαρα ἀρχόντων. Πέλαγος οἰκῶν, καὶ κύματα παλατιῶν καὶ ναῶν καὶ τζαμιῶν.

Ἀφορμὴ τῆς κτίσεως ὑπῆρξεν ἐν ὄνειρον, μία ὄπτασις. Καὶ ἐν ὄνειρον καὶ μιαν ὄπτασιαν ἐκληροδότησε, κτισθεῖσα, εἰς τὸ Γένος. Ἀγγελὸς τὴν ἐξωγράφωσα, καὶ ἄγγελος ἐχάρηξαν τὸ σχέδιόν τῆς, τὸ ὁποῖον ἔκτοτε ὑπάρχει χαραγμένον με χρυσοῦς γραμμὰς εἰς τὰ φυλλοκάρδια τοῦ Γένους.

Ἄλλ' ἀκούσαμεν τὸ ἀφελὲς Συναξάριον τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τοῦ οἰκιστοῦ καὶ κτίτορος τῆς Μητροπόλεως αὐτῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς τόσον ὀραίας, ἀλλὰ καὶ τόσον πολυπαθοῦς:

«Τὸν καιρὸν ἐκεῖνον, ἦγον εἰς τοὺς 316 χρόνους ἀπὸ Χριστοῦ, εἶδεν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντίνος θεῖαν ὄρασιν ὅπου τὸν ἐπρόσταζε νὰ κτίσῃ πόλιν εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς, καὶ νὰ τὴν ἀφιερῶσιν εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ὑπεραγίας ἡμῶν Θεοτόκου...

Λοιπὸν πρῶτον μεν ἀπῆλθεν εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν, μελετῶν νὰ κτίσῃ ἐκεῖ τὴν πόλιν, ὅπου εἶδεν εἰς τὸ ὄραμα, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἦτο θέλημα Θεοῦ νὰ γίνῃ ἐκεῖ, τὸν ἐμπόδισε.

Καὶ πηγαίνει εἰς τὴν Χαλκηδόνα· τοῦ ἤρσεν ὁ τόπος καὶ ἤρσισε νὰ κτίσῃ. Ἄλλὰ τοῦ Θεοῦ δὲν ἤρσεν ὄθεν ἤρχοντὸ τινες ἀετοὶ καὶ ἐλάμβανον τὰ σύνεργα τῶν μαστόρων καὶ τὰ ἔρριπτον εἰς τὸ Βυζάντιον. Λοιπὸν, βλέπων τοιοῦτον θαυμάσιον, ἀπῆλθεν ἐκεῖ· καὶ τοῦ ἤρσεν πολλὰ ἡ θέσις τοῦ τόπου.

Ἄλλὰ δὲν ἤξευρε πόσον μεγάλην νὰ τὴν κτίσῃ. Καὶ τὴν νύκτα πάλιν, εἶδεν ἄγγελον εἰς τὸ ὄραμα καὶ τοῦ λέγει: «Τὸ πρῶι, ὅταν ἐξημερῶσῃ, νὰ με ἀκολουθήσῃ· καὶ ὅπου ὑπάγω ἐγώ, ἐκεῖ νὰ σημαδεύς τὸν τόπον, νὰ βάλωσι τὰ θεμέλια.

Τὸ ταχὺ λοιπὸν ἐπῆρε τὸν πρωτομάστορα, προστάζων αὐτὸν νὰ τὸν ἀκολουθῇ, καὶ ὅπου πατήσῃ, νὰ βάνῃ σημάδι. Οὕτως ἐπῆγαιεν ὁ ἄγγελος ἐμπροσθεν· καὶ μόνος ὁ βασιλεὺς τὸν ἐβλεπε· καὶ ἐπεριπάτει ταχέως ἀκολουθῶν

Ο Μ. Κωνσταντῖνος, χαράσσει τὰ ὅρια τῆς βασιλείας τῶν πόλεων.

αὐτὸν καὶ τοῦ βασιλέως κατόπιν ἠκολούθει ὁ τέκτων, ἕως οὗ ἐγύρισεν ὅλον τὸν τόπον, ὅπου ἦτο Θεοῦ θέλησις νὰ κτισθῇ ἡ πόλις. Καὶ τότε τὴν ἤρχισαν.

Καὶ ἔβαλεν ἓνα γνωστικὸν καὶ πρακτικὸν ἄνθρωπον, Εὐφρατὰ καλούμενον, νὰ ἔχη τὴν φροντίδα ἐπάνω του, νὰ γίνῃ τὸ ἔργον θαυμάσιον πολλὰ καὶ θεάρεστον, τοῦ ὁποίου ἔδωκε χρυσίον ἀναρίθμητον διὰ ἔξοδον ὅστις ἦτο τόσο ἐπιδέξιος, ὅπου τὴν ἔκαμε κατὰ πολλὰ ὠραίαν, ὡς ἔπρεπε, καὶ ἔγινεν ὁμοία τῆς Ρώμης εἰς ὅλα τὰ κτίρια.

Ἐπάνω εἰς ἐπτά λόφους τὴν ἔκτισαν διὸ καὶ Ἐπτὰλοφος ὀνομάζεται. Καὶ μὲ διπλοῦν τείχος τὴν περιεχάρακσαν, ὅπου 250 πύργοι μέχρι σήμερον ἴστανται, προκύπτοντες ὡς φάσματα γεροντικά ἀπὸ μέσα ἀπὸ τοὺς κισσοῦς καὶ τὰς δάφνας καὶ τὰς ἀγριοσκῆς καὶ ἄλλα ἀειθαλῆ ἀγριοδένδρα, τὰ ὅποια ἔρποντα ἀγαπητικῶς περιστέφουσι τὴν αἰωνίαν δόξαν τῶν.

Ἐντὸς τῆς εὐρυτάτης ταύτης περιοχῆς ἔξη καὶ ἐκινεῖτο καὶ ἀνέπνεεν ἡ βασιλις τῶν πόλεων, κυρίαρχος Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, εἰς διάστημα μακρότατον, δῶδεκα αἰώνων μὲ 450 σχεδὸν ρύμας καὶ ἀγυῖας, μὲ τοὺς περιστύλους ἐκείνους Ἐμβόλους, καὶ μὲ τὴν μεγάλην λεωφόρον τοῦ Μιλίου, ὅπου ἐτελοῦντο τόσο συχνὰ αἱ ἐορταὶ τῶν ἐορτῶν, οἱ θριάμβοι τοῦ Γένους, καὶ μὲ τὴν ἄγορὰν χαλκοπρατεῖων, ἀρτοποιεῖων, ἀργυροπρατεῖων, βλατοπωλεῖων κ.λπ. Ὑδραγωγεῖα, λουτρά, κρήναι, ὄχεοι, μυλῶνες καὶ φοῦρνοι καὶ ἀποθήκαι σιτηρῶν, καὶ 19 κιστέρναι μεγαλοπρεπεῖς ὡς ὑπόγειοι ναοὶ μὲ τοὺς μαρμαρίνους τῶν κίονας, πανταχοῦ ἐν αὐτῇ διεκκόλουν τὴν ζωὴν, ἐνῶ οἱ τρεῖς λιμένες καὶ αἱ σκάλαι τῆς ἐχρησίμου διὰ τὸ παγκόσμιον αὐτῆς ἐμπόριον.

Ἄλλ' ὅ,τι κυρίως καθωρραίεζε τὸσον τὸν Πόλιν, ἦτο ἡ πληθὺς τῶν ναῶν τῆς, ὅλων ἀπὸ πολυδαπάνου ὕλης ἐκτισμένων, μὲ τοὺς λαμπροὺς στολισμοὺς τῶν ἐκ πολυχρῶμων μαρμάρων καὶ τὰ ἔξοχα ψηφιδωτά, οἱ ὅποιοι εἰς περιδέραιοι χρυσοῦν, κατὰ τινὰ συγγραφέα, κατεστόλιζον τὴν εὐσεβῆ τοῦ Γένους Μητρόπολιν, τόσο ἐντέχνως καὶ τόσο δεξιῶς ὅλοι ἐκτισμένοι, ὥστε νὰ κινῶσιν εἰς θάμβος

καὶ ἔκτασιν τὸν ξένον, ἀπιστοῦντα, κατὰ τὸν Χρυσολορᾶν, ἂν δι' ἀνθρώπινης τέχνης καὶ ὑπ' ἀνθρώπων ἐτεχνουρήθησαν. Καὶ ἂν ἠγάλλετο καὶ ἠδφρανετο, κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, διὰ τόσα ἄλλα παμποίκιλα κάλλιπα ἡ βασιλεὺς Πόλις, ἐξόχως ὅμως ἀπὸ ὅλα ἠγάλλετο διὰ τοὺς οὐρανίους ἐκείνους ναοὺς τῆς, ἐν οἷς ἀπθανατίσθησαν αἱ δύο χρυσαὶ πτέρυγες τῆς Βυζαντινῆς Μούσης, ζωγραφικῆ καὶ μουσικῆ. Ἡμίσεια χιλιάς ναῶν καὶ μοναστηρίων υπέθαλλον τὴν θρησκευτικὴν εὐλάβειαν τῶν εὐσεβῶν κατοίκων τῆς, ἐν οἷς πλὴν τῶν βασιλικῶν καὶ πατριαρχικῶν μεγάλων, πλὴν τῶν ἱστορικῶν καὶ ἐνοριακῶν, πάμπολλοι ἄλλοι ναοὶ ὑπῆρχον, κοσμοῦντες τὰ παλάτια εὐγενῶν καὶ ἀρχόντων, συνήθεια σωζομένη ἕκτοτε εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους.

Πέντε βασιλικά παλάτια, ἐν οἷς τὸ Μέγα καὶ τὸ τῶν Βλαχερνῶν, εἰς τὸν θρόνον τοῦ ὁποίου ἀνέβησαν 85 αὐτοκράτορες, καὶ παλάτια ἄλλων δεσποινῶν καὶ βασιλοπαίδων, συνεκέντρουν ὅλην τὴν πολιτικὴν τοῦ Γένους ζωὴν, ἐνῶ πάμπολλα ἄλλα ἀγαθοεργὰ ἰδρύματα, νοσοκομεῖα, πτωχοτροφεῖα, γηροκομεῖα καὶ ξενῶνες, ἐμαρτύρουν τὸν βαθμὸν τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ὃν εἶχε φθάσει ἡ Πόλις, κρατήσασα ἐπὶ 12 αἰῶνας τὰ σκῆπτρα τῶν γραμμάτων, τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, κέντρον πλούτου καὶ εὐχάσιος παγκόσμιον, χαράσασα διὰ χρυσοῦν σελίδων τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐν μακροτάτῳ χρόνῳ διαστήματι αἰώνων τῶσων, δι' ἀτελευτήτων θριάμβων δόξης καὶ νικῶν. Ἴδουσα νὰ πέσουν καὶ νὰ τὴν προσκυνήσουν ἰππῶται τῆς Δύσεως καὶ φυλαὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἴδουσα σειρὰν Φωκάδων καὶ Βουλγαροκτόνων εἰς τοὺς θρόνους τῆς τοὺς χρυσοῦς, καὶ Χρυσοστόμους τόσοις, Γρηγορίους τε καὶ Φωτίους εἰς τοὺς ἄμβωνας τοὺς σεντεφένιους τῆς.

Ἄλλ' ἦλθε μία ἡμέρα κακὴ δι' αὐτὴν καὶ διὰ τὸ Γένος. Ἐξημέρωσεν ἓνα πρωὶ μαῦρος οὐρανὸς καὶ μαῦρη μέρα. Μία Τρίτη κακὴ, ὅπου ἐπάνω εἰς τὸ ξημέρωμα, ὅτε αἱ αὐραὶ τοῦ Βοσπόρου συνεκινῶντο ἠδονικῶς μὲ τὰς ποικίλας τῆς ἀνοίξεως εὐωδίας, καὶ ἐπαιζον ἤδη χαρωπῶς οἱ πῶται τῆς ἡμέρας αὐγαὶ μὲ τῆς ἀπερχομένης σκο-

τίας τὰς πτέρυγας, καὶ ἰδοὺ φωνὴ κλαυθμηρά, φωνὴ κἀτάρας, καὶ φωνὴ ἑλέους καὶ θρήνου ἠκούσθη ἑξαφωνα, μέσα εἰς τὴν νίκην τῶν τελευταίων τοῦ Γένους προμάχων, ὡς θανάτου κραυγῆ ἀντηχήσασα ὕστερον ἀπὸ τῶσων μῆνῶν πολιορκίαν :

Πῆραν τὴν Πόλιν πῆράν την...

Οἱ πύργοι τῆς, οἱ ἀήττητοι ἕως τότε, ἤρχισαν νὰ τρέμουν ὡς ἐν αἰφνιδίῳ σεισμῷ, καὶ ἐπάνω εἰς τὰς ἐπάλλξεις τῶν ἤρχισε νὰ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ σειράν ὡς ἐπαφῶδες φαρμακερὰ :

Πῆραν τὴν Πόλιν πῆράν την!..

Συγχρόνως βοῆ συγκεχυμένη καὶ γόοι καὶ κοπετοὶ φθάνουν ἀπὸ τὸ βάθος πέραν, ἀπὸ τὰς συνοικίας, ἕως εἰς μίαν πόλιν ἐνδοξον, πύλιν ἡγιασμένην, ὅπου ἐγίνεν ὁ μεγαλύτερος θρήνος, καὶ ἐχύθη τὸ περισσότερον αἷμα ἀπὸ τὸ ἄνθος τοῦ Γένους. Ἐκεῖ αἰφνης ἕνα φαρμακερὸν ἀπαπον διακόπτει τοὺς λυγμοὺς καὶ τοὺς θρήνους :

«Δὲν ὑπάρχει κανένας χριστιανὸς νὰ πάρῃ τὴν κεφαλὴν μου»;

Ἦσαν οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου.

Μετὰ τοῦτο σιγὴ νεκρική!

«Κι' ὁ Ἄμην εἰσέβηκε ἔς τὴν Πύλιν καβαλλάρης».

Τῆ δευτέρᾳ δὲ ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, λέγει ὁ χρονογράφος, εἰσελθὼν ὁ Μεγεμέτης, περιώδευσε τὴν πόλιν καὶ ἦν ἡ πᾶσα ἄοικος, οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε κτήνος, οὔτε ὄρνενον, κραυγάζον ἢ λαλοῦν ἐντός...

Καὶ ἦν ἰδεῖν τὴν ἄπασαν πόλιν ἐν ταῖς σκηναῖς τοῦ φουσατοῦ, τὴν δὲ Πύλιν ἔρημον, νεκράν, κειμένην, γυμνήν, ἄφωνον...

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ

Κατὰ τὴν Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ ἐπῆρε τὸ βρέφος στὰς ἀγκάλας τοῦ ὁ θεοδόχος Συμεὼν καὶ εἶπε: «Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, Δέσποτα...». Καὶ κατόπι γύρισε κ' εἶπε στὴ μητέρα τοῦ παιδιοῦ: «Ἰδοὺ οὗτος κείται εἰς πῆδωσιν καὶ ἀνάστασιν πολλῶν ἐν τῷ Ἰσραὴλ καὶ εἰς σημεῖον ἀντιλεγόμενον» (Λουκ. β' 34). Λέγοντας «σημεῖον ἀντιλεγόμενον» ἤθελε νὰ πεί πῶς ὁ Χριστὸς θάτανε στὸν κόσμο ἕνα πρόσωπον ποῦ θὰ χόριζε τοὺς ἀνθρώπους σὲ δύο μέρη: σὲ ἐκείνους ποῦ θὰ τὸν λατρεύανε γιὰ Θεό, καὶ στοὺς ἄλλους ποῦ θὰ τὸν κολεμοῦσαν, σὲ ἐκείνους ποῦ θὰ τὸν παραδεχόντανε, καὶ σὲ ἐκείνους ποῦ θὰ τὸν ἀρνιόντανε. Γύρω στὸν Χριστὸ θὰ ἀντιμαχόντανε οἱ ἄνθρωποι ὅπως τὸ βλέπουμε ἕως τὰ σήμερα.

Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε, νὰ εἰπεῖ κανένας πῶς γίνεται καὶ μὲ τὸ Βυζάντιο, δηλαδὴ μὲ τὸν κόσμο ποῦ ἔκανε ὅσο μπορούσε σύστημα τῆς ζωῆς του τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, παρ' ὅλες τὶς ἀτέλειες ποῦ φανερωθήκανε σ' αὐτὸ καὶ ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπιν ἀδυναμία. Τὸ Βυζάντιο στήθηκε ἀληθινὰ «σημεῖον ἀντιλεγόμενον» μέσα στὴν Ἱστορία, ἕνα πρᾶγμα ποῦ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν τύπο ποῦ ἔχουνε τὰ συστήματα τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Τὸ Βυζάντιο γιὰ ἄλλους ἦτανε πολὺ σπουδαῖο ὄχι μονάχα στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν κοσμικὴ, ἕνας παραμυθένιος κόσμος, ἐνῶ γιὰ ἄλλους πάλι ἦτανε ἡ παραμόρφωση τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Αὐτοὶ ὅμως ποῦ τὸ θεωροῦσαν σὰν παρακμὴ τῆς ἀρχαιότητος, τὸ κρίνανε μὲ κάποια μέτρα ποῦ εἶναι ἀταίριαστα γι' αὐτὸ ποῦ κρίνανε. Τὸ Βυζάντιο ἦτανε ἕνα φαινόμενο στὸ ἔπακρο ἰδιόρρυθμο, κι' αὐτοὶ τὸ κρίνανε μὲ τὰ ἴδια μέτρα ποῦ κρίνεται ὁ ἀρχαῖος κόσμος, ὁ ὁποῖος εἶχε ὀλότελα διαφορετικὸν χαρακτήρα, καὶ παράλογα παίρνανε τὸ Βυζάντιο γιὰ ἀπλὴ συνέχεια καὶ παραμόρφωσή του. Ὅση διαφορὰ ἔχει ὁ χριστιανισμὸς ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρία, ἀλλή τὴση διαφορὰ χόριζει τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Οἱ ἄνθρωποι ποῦ ζοῦσανε στὸ Βυζάντιο, μ' ὄλον ὅτι πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς βαστοῦσανε ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀρχαῖο ἐλληνικὸ αἷμα κ' εἶχανε τὴν ἐλληνικὴ παιδεία, ἦτανε ὅμως ὀλότελα ἄλλοι, «ἄνθρωποι καινοῖ», λαλοῦντες «γλώσσαις καιναῖς». Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης δὲν ἔμοιαζε καθόλου μὲ τὸν Σωκράτη, οὔτε ὁ Συμεὼν, ὁ διὰ Χριστὸν σαλός, μὲ τὸν Διογένη τὸν κυνικὸ, οὔτε ὁ Ἅγιος Δημήτριος μὲ τὸν Πελοπίδα.

Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ θεμελιώθηκε ἀπάνω σὲ ἄλλη βάση: Καὶ ἡ τέχνη τοῦ Βυζαντίου, μὲ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ποῦ δα-

νεῖσθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαία, εἶναι ὀλότελα διαφορετικὴ στὴν οὐσία τῆς. Ἐφθασε σὲ κάποια πνευματικότητα ποῦ δὲν γνώρισε ἄλλη φορὰ ὁ κόσμος. Ἐνῶ ἡ ἀρχαία τέχνη ἦτανε βασισμένη ἀπάνω στὸ μέτρο καὶ στὶς ἀναλογίες, ἡ τέχνη τῶν Βυζαντινῶν δὲν γνώριζε τέτοιο μέτρο, γιατί ζητοῦσε νάβρει ἐκφραση γιὰ πράγματα ποῦ δὲν χωροῦνε στὰ τυπικὰ μέτρα ὅπου περιορίζεται ἡ ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἄς εἶναι κ' ἡ πιὸ παθητικὴ καὶ ἐνθουσιώδης.

Λοιπὸν, τὸ Βυζάντιο εἶναι ἕνα μεγάλο πρᾶγμα. Εἶναι ὁ καιρὸς καὶ ὁ τόπος ποῦ ζοῦσανε οἱ ἄνθρωποι μὲ τὸν πόθο τοῦ ὑπερφυσικοῦ, τῆς αἰωνιότητος. Γι' αὐτὸ ἔχει αὐτὴ τὴν παράξενη καὶ μυστηριώδη ἰδιόρρυθμία, τὴν ὁποία δὲν τὴ θέλουνε οἱ ἄνθρωποι ποῦ οἱ πόθοι τους δὲν γαίνοντε ἔξω ἀπὸ τὸ μέτρο κι' ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγον, δηλαδὴ ποῦ εἶναι κολλημένοι στὴν κοινοτοπία τῶν ὑλικῶν συγκινήσεων. Οἱ Βυζαντινοὶ πιστεῖανε στὰ μυστήρια καὶ στὴν ἀλήθεια ποῦ ἀπεκάλυψε ὁ Χριστὸς, ἦγουν στὸν θαυμαστὸ κόσμο ποῦ βρίσκεται πέρα ἀπὸ ὅ,τι πιάνουνε οἱ αἰσθήσεις καὶ τὸ μυαλό, ἐνῶ ὁ ἀρχαῖος σταματοῦσε ὡς ἐκεῖ. Ὁ Σωκράτης ἔκανε ἕνα πρᾶγμα τῆ λογικῆ του μὲ τὸν Θεό, καὶ δὲν πίστευε διόλου σὲ ὅ,τι δὲν παραδεχότανε τὸ μυαλό του, δηλαδὴ στὸ θαῦμα. Γιὰ τοῦτο ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος μὲ ὅλα ποῦ ἔλεγε γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἦτανε ὀδύος τῆς λογικῆς ποῦ εἶναι ἡ τελευταία ἀνάγκη. Ἐνῶ ὁ χριστιανὸς τοῦ Βυζαντίου, μὲ ὅλο τὴν ζωὴ του δὲν ἔχει τὰ φανταχτερὰ ξεφωνητὰ τῆς ἐλευθερίας, στὸ βάθος τοῖώθει ἴσια-ἴσια τὴν ἀληθινὴν πνευματικὴν ἐλευθερία, κατὰ τὸν Παῦλο ποῦ λέγει: «οὐ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου ἐκεῖ ἐλευθερία» (Β' Κορ. γ' 17). Ἐνας Βυζαντινὸς Ἅγιος, ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, γράφει: «Ὁ βυθὸς τῶν δογμάτων εἶναι βαθύς, ἀλλὰ ὁ νοῦς τοῦ χριστιανοῦ πηδᾷ χωρὶς κίνδυνο μέσα σ' αὐτόν». Ἐνῶ ὁ βαθυστόχαστος Παρμενίδης κ' οἱ ὁμοιοὶ του δὲν θὰ τολμοῦσανε νὰ πηδήσουνε μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἄβυσσον, γιατί ἦτανε ἀλυσσοδεμένοι ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγον. Ἡ ἀρχαιότητα εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ λογικοῦ, ἐνῶ τὸ Βυζάντιο εἶναι ἡ βασιλεία τῆς πίστεως, τῆς πνευματικῆς μέθης καὶ τῆς ἀθανασίας. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὴν τέχνη τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο κόσμους. Ὅπως ὁ Σωκράτης δὲν θὰ ἐνοιόθεε τὰ ἀντιλογικὰ μυστήρια ποῦ κήρυττε ὁ ἀπόστολος Παῦλος, μ' ὄλον ὅτι ἔλεγε πῶς πιστεῖτε στὸν ἕνα Θεό, ἄλλο τόσο κι' ὁ Πραξιτέλης κ' ὁ Ἀπελλῆς δὲν θὰ ἐνοιόθεαν μὲ βυζαντινὴν εἰκόνα, γιατί δὲν εἶναι φτιαγμένη πάνω στὸν ὑλικὸν κανόνα. Πέρα ἀπὸ τὶς ἀναλογίες κ' ἀπὸ τὴν κοινοτοπία τῆς σαρκικῆς ὠραιότητος δὲν ἦτανε σὲ θέση νὰ τοῖώσουνε τίποτα οἱ ἀρχαῖοι. Τὰ πιὸ θαυμαστὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἢ τῆς Ραβέννας, τὰ πιὸ ἐκφραστικὰ σχήματα στὶς τοιχογραφίες τοῦ Μυστρά, ἀκόμα καὶ πρωτότυπα δράματα τοῦ τύπου ὁ Θεοτοκόπουλος στὰ ἔργα του, θὰ ἦτανε γιὰ τοὺς ἀρχαῖους τερατῶδη καὶ ἄτεχνα βανασουργήματα, «διαφθείροντα τὴν δρασιν». Ὁ χριστιανισμὸς ἐλέπτυνε τὸν «δαιονυσιακὸν καὶ ἀπολλώνειον» ἄνθρωπον, τὸν ἔστρεψε πρὸς τὸ βάθος τοῦ ἑαυτοῦ του, τὸν ἔδωσε «πνευματικὸν ὀφθαλμὸν καὶ πνευματικὸν οὖς» γιὰ νὰ ἐρευνᾷ τὶς ἀβύσσους τοῦ πνεύματος καὶ γιὰ νὰ ἀκροάζεται τὰ «θεῖα ἀπηχημάτα». Νὰ γιατί ὁ ἄνθρωπος τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο, καὶ δὲν πρέπει νὰ κρίνεται μὲ τὸ ἴδιο μέτρο.

Τὸ Βυζάντιο πρωτοάνοιξε τὴν «κύλιν τὴν κεκλεισμένην» καὶ μπόρεσε κ' εἶδε ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνα τὰ θαυμάσια, ποῦ εἶπε ὁ Χριστὸς, πῶς δὲν μπόρεσανε νὰ τὰ δοῦνε οἱ σοφοὶ κ' οἱ συνετοὶ τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ Κωνσταντινούπολι εἶναι «ἡ Σιών ἡ ἁγία, ἡ μήτηρ τῶν ἐκκλησιῶν, Θεοῦ κατοικητήριον». Ἡ ἁμαρτία καὶ τὰ πάθη ποῦ ἀνάψανε μὲ τὴση ἔξωθεν μέσα στὰ τεῖχη τῆς, φωτίσανε μὲ τὴν ἄγρια φλόγα τους πιὸ πολὺ τὸν ἡλιοστάλακτο θρόνον τῆς ἀγιότητος, κ' ἡ βαρεῖα μυρουδιά τῆς ἀκολασίας σκεπάσθηκε ἀπὸ τὴν πάντερπνον ὀσμὴ τῆς πνευματικῆς εὐδοχίας. Πολλοὶ ἀρχαῖοι μιλῆσανε γιὰ τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου, ἀλλὰ κανένας δὲ τὴν πίστευε ἀληθινά, ὥστε νὰ τὴν ἀφήσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Διογένη, ποῦ κι' αὐτὸς καμώθηκε ψεύτικα πῶς τὴν σιχάθηκε, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ θρέψει τὴ ματαιοδοξία του. Κ' ἔγινε «κύων», δηλαδὴ χειρότερος ἀπ' ὅ,τι ἦτανε. Καὶ βέβαια ἕνας ἀρχαῖος ποῦ εἶχε γιὰ θεοὺς ὅλα τὰ πάθη τῆς σαρκὸς ἢ τῆς λογικῆς του, πῶς θὰ μπόρουσε νὰ χωρισθεῖ ἀπὸ τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου ποῦ αὐτὴ ἦτανε ἡ ἴδια θρησκεία του; Καὶ νὰ καταφύγει ποῦ;

Στὴν ἔρημο; Πῶς νὰ τὴν ὑποφέρει, χωρὶς ταπεινώση, χωρὶς ἐλπίδα; Γι' αὐτὸ ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἔλεγε πῶς οἱ ἐθνικοὶ, οἱ εἰδωλολάτρεις, ἦταν «οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα». Ἐνῶ στὸ Βυζάντιο ὁ βασιλιάς κατέβαινε ἀπὸ τὸν θρόνον καὶ πήγαινε στὴν ἔρημο ντυμένος παληόρασα ἀπὸ γιδότριχα καὶ χαϊρότανε γιὰτὶ «ἠλευθερώθη ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φορᾶς». Κ' ἡ ἔρημος «ἐξήνθησεν ὡσεὶ κρίνον». Γιὰτὶ «τοῖς ἐρημικοῖς ζωὴ μακαρία ἐστὶ, θεικῶ ἔρωτι πτερομένοις». Ὅλα αὐτὰ τὰ «καινὰ καὶ ἀλλόκοτα» γινῆκανε, γιὰτὶ ἡ πίστη μετατόπισε τὸν ἄνθρωπο καὶ τοὺς πόθους του ἀπὸ ἐκεῖ πὺρ βρισκότανε πρὶν νὰ φανερωθεῖ τὸ Εὐαγγέλιο. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες μὲ ὅλη τὴ δύναμη καὶ τὴν λεπτὴ λειτουργία τοῦ μυαλοῦ τους, καὶ μ' ὅλη τὴν εὐαισθησία τους δὲν μπορέσανε νὰ δοῦνε καθαρά πέρα ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς ἐπίγειας πολιτείας, γιὰτὶ δὲν εἶχε ἔρθει ἀκόμα Ἐκεῖνος πὺρ εἶπε στοὺς ἀνθρώπους: «Ἐγὼ ἦλθα στὸν κόσμον γιὰ νὰ δοῦνε ὅσοι δὲν βλέπουνε. Χωρὶς ἐμένα δὲν εἰμπορεῖτε νὰ κάνετε τίποτα». Γι' αὐτὸ οἱ ἀρχαῖοι εἶχανε κάποια θολὴ ἰδέα γιὰ τὸν Θεὸ καὶ γιὰ μιὰν ἄλλη ζωὴ.

Στὶς ψυχὲς τοῦ Βυζαντίου ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ ἔφερε τὴν ἀληθινὴ πίστη, κ' ἡ μέλλουσα ζωὴ ἦτανε καθαρὴ μπροστά τους κ' ὁλοένα τὰ μάτια τους εἶναι γυρισμένα κατὰ ἐκείνη τὴν Ἄνω Ἱερουσαλήμ. Καὶ ὅσα θαυμαστά ἔργα κάνανε μὲ τὶς τέχνες, κ' ὅσες γιορτὲς πανηγυρίζανε, ὅλα ἦταν ἀπλὴ προδιατύπωση τῆς μέλλουσας μακαριότητος. Ὁ ἄνθρωπος κ' οἱ ἐλπίδες του τραβούσανε μὲ βεβαιότητα πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Τὸ Βυζάντιο τὸ σκέπαζε ἐκείνη ἡ φωτεινὴ νεφέλη πὺρ σκέπασε τοὺς τρεῖς ἀποστόλους, κατὰ τὴν Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ στὸ ὄρος Θαβώρ. Ἡ ἀγιότης, ἡ ὁσιότης, ἡ μακαριότης γινῆκανε πραγματικότητες τῆς ζωῆς, δὲν ἦτανε ὅπως πρὶν κάποια ἠθικὰ σύμβολα. Καὶ οἱ λέξεις τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καθαγιασθήκανε κ' αὐτὲς ἀπὸ τὰ ἅγια νοήματα πὺρ ἐκφράζανε καὶ πήραν κάποια σημασία πὺρ δὲν εἶχανε, σημασία μυστικὴ, βαθειά, πνευματικὴ. Ὁ ἄνθρωπος ἔγινε πὺρ ἔσωτερικὸς, κατέβηκε στὸν βυθὸ ἑαυτοῦ του, «ἔγνω ἑαυτόν» ὄχι ὅπως ἤθελε ἡ ἀρχαία φιλοσοφία μὲ τὸ ἐρευνητικὸ ψάξιμο τῶν ἐγκάτων του, ἀλλὰ μὲ τὸν θεῖον ἔρωτα πὺρ τοῦ ἔλεγε: «Υμεῖς ναὸς τοῦ Πνεύματός ἐστε». Μὲ τὴν ταπεινώση ἔγινε πὺρ εὐαίσθητος στὸν ψυχικὸ πόνον καὶ στὴ συντριβὴ τῆς καρδιάς, καὶ βρῆκε τὴ λύτρωση τῆς συγγνώμης καὶ τῆς μετανοίας. Δὲν στέκεται πιά σὺν ἐγωιστῆς, ἀνδριάντας ἀσάλειυτος καὶ ἀυθάδης, ἀλλὰ πέφτει καὶ σηκώνεται ὁλοένα. Ὁ ἀρχοντας καλογερεῖ καὶ γίνεται ὑποτακτικὸς τοῦ δούλου του, ἡ πόρνη ξαναστολίζεται μὲ τὴν ἄνθη τῆς παρθενίας, ὁ δῆμιος γονατίζει καὶ ἀσπάζεται τὰ πόδια ἐκείνου πὺρ βασάινει.

Τὸ Βυζάντιο εἶναι ἓνα μεγάλο χωνευτήρι μέσα στὸ ὁποῖο πέσανε καὶ λύωσανε μυριάδες ψυχές, σὺν λογιῶν-λογίῶν μεταλλεύματα, λογιῶν-λογίῶν ἔθνη, κ' ἀπὸ ἐκεῖ βγῆκε χρυσάφι λαμπρὸ, μαζὶ μὲ μαύρη σκουριά. Αὐτὸ τὸ μάλαμα εἶναι τὸ πὺρ καθαρὸ ἀπὸ κάθε χρυσάφι πὺρ βγῆκε ἀπὸ χωνευτήρι. Κ' ἀπ' αὐτὸ γίνηκε ἡ Ἐπίτρωτος λυχνία, πὺρ θά φωτίζει τὸν κόσμον στὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος.

ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ

Βυζάντιος Ἀλέξανδρος. Ἐξῆσε κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Μαθητεύσας, ἐν τῇ μουσικῇ, παρὰ Πέτρῳ τῷ Ἁγιοταφίτῃ, ἐδίδασκε καρποφόρως ταύτην ἐν τῇ ἱερᾷ Θεολογικῇ Σχολῇ τῆς Χάλκης καὶ ἐν τῷ τρίτῳ κατὰ σειράν ἐν ἔτει 1880 ἱδρυθέντῃ Ἑλληνικῷ Μουσικῷ Συλλόγῳ Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ Βυζάντιος ἰδιαιτέρως ἐνησχολήθη μὲ τὸν ἐν τῇ μουσικῇ χρόνον καὶ μὲ τὴν χρονικὴν ἀγωγήν.

Πρὸς τοῖς ἄλλοις κατέλιπεν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Μουσικὸν Δωδεκαήμερον», ἐν ᾧ ἰδιαιτέρα φροντίς καταβάλλεται πρὸς διατήρησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὄφους καὶ τῆς συμφωνίας τοῦ μέλους πρὸς τὸ νόημα τοῦ κειμένου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἀθῆναι 1890.

Σ. ΣΑΒΒΑΣ

Βυζάντιος Ἀντώνιος. Ἡ Βυζάντιος. Τοιχογράφος. Εἰς τὸ ναβδριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου, ἄνω τῆς εἰσόδου ἐπὶ τοῦ ἑσῶ τοίχου ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή ἀναφέρουσα, ὅτι ὁ Βυζάντιος συνειργάσθη μὲ τὸν ὁμότεχνον Ἀνδρόνικον:

«Ἀνιστορήθη μὲν ὁ περικαλλῆς ναὸς οὗτος τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῆ συνδρομῆ Μητροφά(νου)ς..... τῷ Σζλα [=1422/3] χειρὶ Ἀνδρόνικου τοῦ Βυζαντιοῦ ἱερουργήσαν/τος του μ(η)τροπολίτου Θεσσα(λ)ονίκης... ἡγουμεν(ε)υ(ον)τος Ἀνανίου τοῦ Σζλγω [=1425] (ι)νδικτ (ι)ώνος γη».

Ἄνω αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς ὑπάρχει ἡ ὄραισιότης «Κοίμησις τῆς Θεοτόκου», καὶ ἄνω τῆς κόγχης τῆς Ἁγίας Τραπέζης ἡ τεχνικωτάτη «Ἀνάληψις τοῦ Σωτήρος». Ἄλλ' ὅμως ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι γραμμένη-ὄπως λέγεται—Ἰσως κατὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους, ὑπὸ τοῦ διαβόητου πλαστογράφου ἐπιγραφογράφου Σιμωνίδου Κωνσταντινοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipsae 1891, σ. 275. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἁγίου Ὁρους ἐπιγραφαί, εἰς Byzantinische Zeitschrift, I (1901), σ. 580. Γερ. Σμυρνάκη, Τὸ Ἁγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1903, σ. 604. S. Millet - J. Pargoire et L. Petit, Recueil des Inscriptions chrétiennes du Mont Athos, Paris 1904, σ. 148, 437. Ch. Diehl, Manuel d' Art Byzantin, Paris 1910, σ. 766, 776. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 302. Ν. Β. Ἐπ. Βυζαντινοὶ ζωγράφοι πρὸ τῆς Ἀλώσεως, ἀρθ. περ. Βυζαντινῆς, Β' (1912), σ. 457-473.

Π. Κ. Χ.

Βυζάντιος Δημήτριος. Ἡ Ἀσλάνης ἢ Χατζηασλάνης, πολιτικὸς, θεατρικὸς συγγραφεὺς καὶ ἀγιογράφος. Ἐγεννήθη τὸ 1790 εἰς Κωνσταντινουπόλιν καὶ κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, ὑπηρέτησε τὴν πατρίδα του ὡς γραμματεὺς, ὡς ἐπαρχος καὶ νομάρχης. Τὸ 1853 ἀπέθανε εἰς Πάτρας πάμπωχος. Εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς περιφημοῦ «Βαβυλωνίας». Ἐπιλοτένησε πολλὰς ἀγιογραφίας. Τὸ 1839 διώρθωσε τὴ ἡμισεβασμένην θαυματουργικὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὑπαπαντῆς (ἐξωγραφημένης τὸ 672 κατὰ τὴν παράδοσιν), χωρὶς νὰ φαίνεται καθόλου ἡ διόρθωσις. Ἐπίσης εἰς Καλαμάταν σώζονται δύο ἔργα του: «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ ὁ «Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος» εἰς τὸν ὁμώνυμον ναόν. Εἰς τὰς Πάτρας διεκόσμησε τὸν μητροπολιτικὸν ναόν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου μὲ πολλὰς ἀγιογραφίας, ὅπου αἱ σπουδαιότεραι εἶναι «ὁ Σαβαώθ» καὶ «ἡ Μετάστασις τῆς Παναγίας».

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Δ. Καμπούρογλου, Βυζάντιος Δημήτριος, ἀρθ. λεξ. Ἐλευθεροδόκη, Γ', Ἀθῆναι 1928, σ. 638. Μ. Φερέτου, Ἡ θαυματουργὴ εἰκόνη τῆς Ἁγίας Ὑπαπαντῆς τοῦ Σωτήρος, ἀρθ. ἐφημ. Μεσσηνιακὰ Νέα, Ἀθῆναι 18 Ἰανουαρίου 1961-9 Φεβρουαρίου 1961. Θ. Γιαννακοπούλου - Χ. Παρασκευοπούλου, Ἀγιογραφία καὶ ἀγιογράφοι, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Μεγάλης Πελοποννησιακῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, Ἀθῆναι 1959.

Π. Κ. Χ.

Βυζάντιος Ἰωάννης. Ζήσας κατὰ τὸ ἄ ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐν Κωνσταντινουπόλει, διηκόουσε τὰ πρῶτα μαθήματα, περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν, παρὰ Θεοδώρου Συμεῶν τῷ Κοντῷ.

Προσληφθεὶς ἐν ἔτει 1824 εἰς τὸν πατριαρχικὸν ναόν, ὡς Β' Δομέστικος, μετὰ ἑπταετίαν προήχθη εἰς Λαμπαδάριον, κατὰ δὲ τὴν πρώτην πατριαρχίαν Ἰωακείμ τοῦ Β' ἀνεκνήρυχθη Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὸ ὕψους τῆς θέσεως ταύτης ἐργασθεὶς ὁ θαυμασιὸς κατὰ τὴν γνώσιν καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὄφος Ἰωάννης, ἐξέδωκε δις τὸ Εἰρμολόγιον τῶν Καταβασίων Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου, ἐπτάκις τὸ Ἀναστασιαματῆριον τοῦ ἰδίου, ὡς καὶ τὰ Χερουβικά καὶ Κοινωνικά αὐτοῦ.

Ἐτι δὲ ἐξέδωκε μίαν μονότομον Ἀνθολογίαν, συλλογὴν Καλοφωνικῶν Εἰρμῶν διαφόρων ὑμνογράφων καὶ τὸν τετράτομον Πανδέκτην τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Τέλος ἐμελοποίησεν ὡδὰς τινὰς εἰς πατριάρχας, ὄρισμένους κανόνας Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἔορτων καὶ τὸν ὑπέροχον εἰς ἦχον βαρὺν Καλοφωνικὸν Εἰρμῶν «Κύκλω τῆς τραπέζης σου».

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἀθῆναι 1890.

Σ. ΣΑΒΒΑΣ

Βυζάντιος Κωνσταντίνος. Ἐξῆσεν ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΗ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Μαθητὴς γενόμενος Γεωργίου τοῦ Κρητῶς καὶ Μανουὴλ τοῦ Πρωτοψάλτου, ἐτοποθετήθη, κατ' ἀρχὴν, ὡς κανονάρχης, εἰς τὸν ἐν Γαλατῶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱερὸν ναόν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἀνέκοντα εἰς τὸ Σιναϊτικὸν μετόχιον. Ἐκεῖ δὲ διακριθεὶς, μετ' ὁ πολὺ προήχθη

εις Λαμπαδάριον και Πρωτοψάλτην του ίδιου ναού. Προσκληθείς δὲ τῇ 23 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1800 ὡς Β' Δομέστικος τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ και ἀνελθὼν ἐν συνεχείᾳ τὰς βαθμίδας τῆς ἱεροψαλτικῆς διατάξεως, ἐχειροθετήθη Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας τῇ 24 Δεκεμβρίου τοῦ σωτηρίου ἔτους 1821 ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Εὐγενίου.

Διακρινόμενος διὰ τε τὴν καλλιφωνίαν και τὸ ἐκκλησιαστικὸν του ὕψος, ὑπρέτησεν εὐκλεῶς τὸν πατριαρχικὸν ναὸν ἐπὶ 55 συναπτά ἔτη, μέχρι τοῦ ἔτους 1855, ὅτε, διὰ λόγους ὑγείας, ἀπεσύρθη διὰ νὰ μελοποιήσῃ και δημοσιεύσῃ τὰ μελισταγῆ αὐτοῦ ἄσματα. Ἀποθανὼν τῇ 30 Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1862 εἰς ἡλικίαν 85 ἐτῶν, κατέλιπεν ἡμῖν πλείστα θαυμάσια ἔργα, ἐξ ὧν ἀναφέρονται τοὺς εἰς τὴν παλαιὰν μέθοδον μελοποιηθέντας ὕμνους ὀλοκλήρου τοῦ ἑναυτοῦ, τὸ ἀργουσύντομον Δοξαστάριον κατὰ τὸ εἶδος τῆς παραχορδῆς, τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Ἀναστασιματρίου Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου και τὴν ἐκδοσιν τῆς διτόμου Ἀνθολογίας τῆς μουσικῆς, ἣν ἐπλούτησε μὲ ἔργα ἰδικὰ του και προγενεστέρων μουσικῶν.

Τὰ ἔργα του ταῦτα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταριθμούνται και πλείστα ὄσα, ἀνεκδότα εἰσέτι, μετηνέχθησαν εἰς τὴν νέαν γραφὴν ὑπὸ Στεφάνου τοῦ Λαμπαδαρίου. Ὡσαύτως ὁ Πρωτοψάλτης Κωνσταντῖνος συντάξε και ἐξέδωκε δις ἑλληνιστὶ και ἄλλᾳ σλαβιστὶ τὸ «Τυπικὸν κατὰ τὴν τάξιν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας».

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἀθήναι 1890. Κ. Ψάχου, Ἡ Παρασημαντικὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Ἀθήναι 1917.

Σ. ΣΑΒΒΑΣ

Βυζάντιος Μανουήλ. Σύγχρονος ὢν Κωνσταντινίου τοῦ Πρωτοψάλτου, ἐγένετο μαθητῆς Γεωργίου τοῦ Κρητὸς και Ἰακώβου, ὃν διεδέχθη εἰς τὴν θέσιν τοῦ Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας.

Ἐμέλισε τρεῖς σειρὰς χερουβικῶν, κοινωνικῶν, μαθήματα τοῦ Μαθηματρίου, τὰ κατ' ἦχον ἀντίφωνα κατὰ τὸ μικτὸν εἶδος, συντόμους δοξολογίας εἰς διαφόρους ἦχους, τὰς στιχολογίας τῶν εἰς τοὺς ὀκτὼ ἦχους κεκραγαρίων και τοὺς μακαρισμοὺς τοῦ Βαρέος ἦχου.

Ὁμοίως, ἐποίησε τὴν κατ' ἀγωγὴν στιχολογίαν τῶν μεγαλυναρίων τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ, συντάμη τὸ μέγιστον «Μακάριος ἀνήρ» Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου και συνέγραψε συλλογὴν τῶν ἰδιωμένων μετ' ἀφόρων κοντακίων και ἀπολυτικίων. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ, κυρίως, ἀνέδειξεν ἐτι περισσότερο τὸν Πρωτοψάλτην Μανουήλ, ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη σημασία, ἣν, πρῶτος ἀπὸ τοὺς νεωτέρους, ἀπέδωκεν εἰς τὴν καταμέτρησιν του ἐν τῇ μελωδίᾳ δαπανωμένου χρόνου, ὡς ἀναγράφει ὁ Ἀπόστολος Κωνσταντῆς, ἐν τινὶ ἀνεκδότῳ εἰσέτι πραγματείᾳ αὐτοῦ, σωζομένη ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἀειμνήστου μουσικοδιδασκάλου Κ. Ψάχου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἀθήναι 1890. Κ. Ψάχου, Ἡ Παρασημαντικὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Ἀθήναι 1917.

Σ. ΣΑΒΒΑΣ

Βυζάντιος Ὀνούφριος. Ζῆσας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ἐχρημάτισε μαθητῆς τῶν τριῶν ἐπινοητῶν τῆς νέας μεθόδου.

Ἀναδειχθείς δὲ εἰς διαπρεπῆ μουσικοδιδάσκαλον, ἐμέλισε πλείστους ἐκκλησιαστικὸς ὕμνους, ἐν οἷς μίαν δοξολογίαν, ἕνα πολυέλεον, δύο κοινωνικά, τὸ ἐν ταῖς προηγουμέναις λειτουργίαις ἀντὶ χερουβικῶν ψαλλόμενον «Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν» εἰς ὅλους τοὺς ἦχους, τὰ ἐν τῷ ὀρθρῷ ἐκάστης Κυριακῆς τοῦ Τριωδίου ψαλλόμενα «Τῆς μετανοίας ἀνοιξὸν μοι πύλας, Ζωοδότα», «Τῆς σωτηρίας εὐθύνον μοι τρίβους, Θεοτόκε», «Τὰ πλήθη τῶν πεπραγμένων μοι δεινῶν» και τὸ εἰς τὴν μεγάλην ἐκτενῆ ψαλλόμενον ὑπέροχον «Κύριε ἐλέησον».

Προσέτι ἐπεστάτησεν εἰς τὴν δ' ἐκδοσιν τῆς τριτόμου Ἀνθολογίας Θεοδώρου τοῦ Φωκαεῶς. Ἀναδείξας δὲ πλείστους μαθητὰς, διδάσκων ἐν τῷ ἐν ἔτει 1863 ἰδρυθέντι Ἐκκλησιαστικῷ Μουσικῷ Συλλόγῳ Κωνσταντινουπόλεως και ἐν τῇ ἐν ἔτει 1868 ἰδρυθείσῃ Μουσικῇ Σχολῇ, ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν τὸ ἔτος 1872.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἀθήναι 1890.

Σ. ΣΑΒΒΑΣ

«**Βυζαντις**». Τριμηνιαῖον περιοδικὸν βυζαντινῶν σπουδῶν, ἐκδοθὲν ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Βυζαντιολογικῆς Ἐταιρείας (τῆς κατόπιν Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν). Ἐκαστον τευχὸς τοῦτου περιελάμβανε τρία τμήματα: α) μελέτας ἀναφερομένας εἰς τὸν καθόλου βυζαντινὸν πολιτισμὸν, β) ἐπιστημονικὰς κριτικὰς ἐργῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, και γ) συστηματικὴν βιβλιογραφίαν, ὡς και ἀνακοινώσεις. Ἐξεδόθησαν δύο τόμοι: Α' (1909), Β' (1911-1912).

Κ. Χ.

Βυζαρίου, βασιλική. Ναός, πιθανώτατα τῶν χρόνων τῆς εἰκονομαχίας, δυτικῶς τοῦ χωρίου Βυζαρίου τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης Κρήτης. Διετερουῖτο εἰς τινὰ σημεῖα περὶ τὰ τρία μέτρα εἰς ὕψος τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ και νοτίου τοίχου τοῦ κτιρίου, ὅλος ὅμως ὁ χώρος ἦτο, μέχρι πρό τινας, πλήρως μεγάλων ἐξόδων, βράχων και ὀγκῶν λίθων. Τὸ μνημεῖον ἀνεσκόφη ἐξ ὀλοκλήρου κατὰ τὰ ἔτη 1956 και 1957 ὑπὸ τοῦ Κ. Καλοκῆρη, διὰ χρημάτων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη τρικλιτος βασιλική, μήκους 35 μ., χωριζομένη διὰ κιονοστοιχιῶν και ἐφωδιασμένη, ἀνατολικῶς, δι' ἰσχυρῶς ἐξεχούσης μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος και δύο, ἐκατέρωθεν αὐτῆς, μικροτέρων, δυτικῶς δὲ διὰ νάρθηκος. Ἐξ ἀπόψεως τοιχοδομίας πρόκειται περὶ ἀργολιθοδομῆς, μετ' ἀσβέστου και ἄμμου. Εἰς ταύτην παρεμβάλλονται ζῶναι ὀπτοπλινθῶν εἰς ἀστάσεις οὐχὶ κανονικὰς. Ἀπεκαλύφθη και ἀποκατεστάθη ἡ κρηπίς τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, μορφουμένη ἐκ στρογγύλων κωρινῶν ἰωνιζουσῶν βάσεων, ἐναλλασσομένων μετ' ὀρθογωνίων πλακῶν. Ἐπ' αὐτῶν ἔβρινον τὰ θωράκια. Ἡ Ὁραία Πύλη ἐσχηματίζετο διὰ τετρακοντίου. Εἶχομεν δηλ. προστῶον, στεφόμενον δι' ἐπιστυλίου - κοσμήτου. Εἰς τὸν κοσμητὴν αὐτὸν ἀνήκουν ἀσφαλῶς και τὰ εὐρεθέντα κατὰ χώραν τρία ἐκ πάρων λοξότριπα γλυπτά, εἰκονίζοντα κλασσικὸν κυμάτιον, ἀναλυόμενον εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς ἀστραγάλων, ὧδων, πενταφύλλων ἀνθεμίων και μαϊάνδρων. Παρ' ὅλον ὅτι ἐυρισκόμεθα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, τὸ τέμπλον περιορίζεται μόνον εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος και δὲν συνεχίζεται εὐθυγράμμως και εἰς τὰ πλάγια, διότι ἀκολουθεῖται ἡ παλαιοχριστιανικὴ παράστασις. Τὸ ἰ. Βῆμα, ἀποτελοῦν τὸ ἐν τρίτον τοῦ μεσαίου κλίτους, σημαίνει, διὰ τῶν μεγάλων διαστάσεων αὐτοῦ, ἰκανὸν ἀριθμὸν κληρικῶν και ἀρα ζωηρῶν λατρειῶν ἐν τῷ ναῷ. Τὸ δάπεδον τοῦ ἰ. Βήματος ἀπεκαλύφθη, ἐστρωμένον διὰ μεγάλων πλακῶν (0,66Χ0,07) ἐξ ὀπτῆς γῆς, ζωηρῶς ἐρυθρῶν και καλῶς ὀπτημένων. Τῆς ἁγίας Τραπεζῆς εὐρέθη ἡ κρηπίς κατὰ τὸ ἡμισυ. Τὸ σύνθρονον, ἀποτελοῦν ἄπλοον δάπεδον ὕψους 0,80 ἐντὸς τῆς ἀψίδος, κλειόμενον διὰ τοιχίου, καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς χορδῆς αὐτῆς, εἶχε περιπὸν τὸν τύπον τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτῶν Οἰθῶν, ἢ τῶν συγγενῶν βασιλικῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς.

Τὸ μεσαῖον κλίτος ἦτο ἐστρωμένον δι' ὁμοίων πρὸς τὸ ἱερὸν πλακῶν, τὸ δὲ δάπεδον του ἦτο ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τῶν πλαγίων κλιτῶν. Ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ ὑπόγειος, ἐξωτερικῶς στρογγύλη, πλινθόκτιστος κατασκευή, ἣτις εὐρέθη εἰς τὸν χώρον τοῦ Διακονικοῦ, ἦτοι νοτίως τοῦ Βήματος. Ἐντὸς, δύο βαθμίδες δὴσκον μέχρι τοῦ πυθμένου. Πιθανῶς πρόκειται περὶ «θαλάσσης», ἦτοι περὶ τοῦ γνοστοῦ ὄργματος διὰ τελετουργικὰς νίψεις και ὀπερ ἀργότερον ἐχρησιμοποίηθη ὡς κολυμβήθρα βαπτιστηρίου.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ στυλοβάται τῆς βασιλικῆς (διήκοντες ἐξ ἀνατολῶν μέχρι τέρατος τοῦ κυρίως ναοῦ), διότι εἶναι λίαν ὑψηλοὶ, πρᾶγμα ὄλως ἀσύνηθες διὰ τὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ὕψος αὐτῶν ἤξανε εἰσέτι διὰ κτιστῶν ὑποβάθρων, μήκους 1,30 μ., ἐφ' ὧν ἔβρινον αἱ βάσεις τῶν κίωνων τῆς βασιλικῆς.

Ὁ νάρθηξ ἐξετείνετο ἀδιαίρετος καθ' ὅλον τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ. Τρεῖς θύραι ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ τρία κλιτῆ ἐπετύγχανον τὴν ἐπικοινωνίαν ἐξ αὐτοῦ εἰς τὸν κυρίως ναόν. Ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς τὸν νάρθηκα προσπέλασις ἐπετυγχάνετο διὰ τριῶν θυρῶν. Ἡ πρὸς δυσμὰς προβολὴ ὀρισμένων ἀκράϊων λίθων τῆς τοιχοποιίας τῆς δυτικῆς προσώψεως τῆς βασιλικῆς, ἀλλὰ και ἡ ἀνιχνεύσις θεμελίων δυτικῶς, ἄγουν εἰς τὴν σκέψιν ἐξωνάρθηκος, ὅστις ὅμως παντελῶς ἐξηφανίσθη. Εἰς τὸν νάρθηκα εὐρέθησαν λίαν στενοὶ τάφοι (ἕκαστος εἶχε πλάτος

μόλις 0,40) περιέχοντες όστὰ δύο νεκρῶν. Ἀσφαλῶς πρόκειται περί ἀνακομιδῆς καὶ ἐνταφιάσεως ἐνταῦθα προσώπων συνδεομένων πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἢ τὴν κοινότητα.

Τὰ εὐρήματα τῆς βασιλικῆς ἦσαν πλουσιώτατα. Πέντε μεγάλοι ἀρράβδωτοι κίονες, κορινθιάζοντα κιονόκρανα, βάσεις ἐκ πάρου ἢ μαρμάρου (ρωμαϊκαὶ ἢ παλαιοχριστιανικαὶ) χρησιμοποιοῦνται ἐνταῦθα τὸ δεύτερον), κιονιστικοί, πιθανώτατα τῆς ἀγ. Τραπεζῆς, θωράκια μὲ βαθείας αὐλακώσεις (ἀσφαλῆστατα παλαιοχριστιανικά), τμήματα κοσμητῶν, ἀγγεῖα μόνωτα ἢ δίωτα, λύχνοι, πλίνθοι, κέραμοι, ὑάλινα καὶ τέλος νομίσματα βυζαντινὰ (Ἀλεξίου τοῦ Α', 1081 - 1118) καὶ ἀραβικὰ (Θ' καὶ Ι' αἰών).

Ἡ θέσις τῆς βασιλικῆς Βυζαρίου, τὰ εὐρήματα καὶ ἡ ὅλη ἔρευνα αὐτῆς ἄγουν εἰς καθεδρικὸν ναὸν Ἐπισκοπῆς. Ἐπισκοπὴ ὅμως ἐνταῦθα οὐδέμια ἄλλη μαρτυρεῖται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἢ ἡ τῆς Συβρίτου. Αὕτη, ἐκ τῶν παλαιότερων τῆς Κρήτης, ἤδρευε κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους εἰς τὴν ἐγγὺς τῆς περιγραφείσης βασιλικῆς ἀρχαίαν Σύβριτον, κειμένην εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ χωρίου Θρόνος Ἀμαρίου. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ὅμως χρόνους ἡ Σύβριτος παρήκμασεν, αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ 674 ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Κρήτης κατέστησαν ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην μεταθέσεως τῆς ἐπισκοπῆς ἔδρας ἐκ τῆς εὐαλότου θέσεως τῆς Συβρίτου εἰς μέρος ἀσφαλῆστερον. Ἡ μεταθεσις θὰ ἐγένετο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ζ' ἕως τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ νῦν χωρίου Βυζάρι, ἥτις παρῆχεν ἀσφάλειαν, ὡς κειμένην μετὰ τῶν ὀρέων Ἰδης καὶ Κέδρους καὶ ἡ ὁποία ἤκμαζε συνεχῶς ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Μετ' ὀλίγον οἱ Ἀραβες γενόμενοι κύριοι τῆς Κρήτης (824/8) καὶ ἐρημώσαντες τὴν περιοχὴν κατέστρεψαν καὶ τὴν ἐνταῦθα Ἐπισκοπὴν καὶ ἐπυρόλησαν τὴν βασιλικὴν. Διὰ τοῦτο μετὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν αἱ πηγαὶ σιωποῦν διὰ τὴν Σύβριτον. Εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου μετὰ τοῦ 674 καὶ 824 συμφωνεῖ καὶ ἡ ὅλη μορφή αὐτοῦ (ἡ πρὸς ἀνατολὰς π.χ. διαμόρφωσις του διὰ τριῶν ἀψίδων δηλοῦ ἐϋθῆς βυζαντινοὺς χρόνους), τὰ ἴχνη πυρᾶς καὶ τὰ ἀραβικὰ νομίσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Κ. Καλοκύρη, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ ἀνασκαφικὰ ἔρευνα, Α'. Ἡ βασιλικὴ τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, Ἡράκλειον 1959. Ἔργον καὶ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐτῶν 1956 - 1957.

ΚΩΝΣΤ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

Βυθόν. Μουσικὸν σημεῖον, ὅπερ διαλαμβάνει ἐν τῷ «Μεγάλῳ Ἰσῷ» τοῦ Ἰωάννου ὁ Κουκουζέλης. Τὸ βυθόν, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἐξήκοντα τρία μουσικὰ σημεῖα τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου, ἐχρηστίσθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κουκουζέζου (ΙΒ' αἰών) πρὸς παράστασιν τῶν διαφορῶν μελών. Ἐὰν δέ, παραλλήλως, ληφθῆ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ σημασία τῆς μουσικῆς χειρονομίας, καθ' ἣν «χειρονομία ἐστὶ νόμος παραδεδομένος τῶν ἁγίων Πατέρων». Ἡνίκα γὰρ ἡ φωνὴ ἐκ τοῦ ψάλτου ἐξέρχεται, παρανίκα καὶ τὴν χειρονομίαν ἀπάρχεται, ἵνα ἐκ τῆς χειρονομίας ἐπιδειξῆ τὸ μέλος τὸ ἀρχόμενον», τότε ἡ ἀξία τοῦ βυθοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ σημεῖων εἶναι προφανῆς, διότι καὶ δι' αὐτῶν ὑπεδηλοῦτο ἡ ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ τάσις τοῦ χειρονομεῖν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ψαλμωδίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡ. Χρυσάνθου, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, Τεργέστη 1832. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἀθήναι 1890. Κ. Φάχου, Ἡ Παρασημαντικὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Ἀθήναι 1917. Ἐμμ. Βαμβουδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Παρασημαντικῆς τῶν Βυζαντινῶν μουσικῶν, Σάμος 1938. Egon Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography, second edition, Oxford 1961.

Σ. ΣΑΒΒΑΣ

Βύρσα. (Ο'). Δορὰ ζώου, ἰδίως εἰς νωπὴν κατάστασιν.

Βύσσος. (Ἁγία Γραφή). Δάνειος λέξις (σημιτ. buts) πρὸς ὀρισμὸν πολυτελεῶς ὑφάσματος, ὅπερ ἔφερον πλούσιοι καὶ οἱ ἄρχοντες. Παρ. Σολ. λα' 22, Λουκ. ιστ' 19. Πρβλ. Ἐσθθ' α' 6, Ἀποκ. ιη' 12.

Γ. Α. Γ.

Βυτίνα. Κωμόπολις ἐν Γορτυνίᾳ, κειμένη πλησίον τῆς ἀρχαίας πόλεως Μεθυδρίου, ἐπὶ προβούνου τοῦ ἔλατοβριθοῦς Θαυμασίου ὄρους. Κατοικεῖται αὕτη τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Κατὰ τὸ ἔτος 1718 καταλέγεται μετὰ τῶν ἐνοριακῶν χωρίων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης, μνημονευομένη εἰς σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Γ' (Τ. Γριτοπούλου,

Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου, ΕΕΒΣ, Κ' [1950], σ. 220). Πλησιέστατα τῆς Βυτίνης ἔκειτο ἡ μεσαιωνικὴ ἰσχυρὰ πόλις Κερνίτσα, ἐξ ἧς τὸ ὄνομα ἔλαβεν ἡ παρακειμένη μονὴ τῆς Θεοτόκου, ἐπιλεγομένη τῆς Κερνίτσης. Ἐξ ἑτέρου ἄλλη μονὴ ἐγγὺς τῆς Βυτίνης κεῖται ἡ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, παρὰ τὸ χωρίον Πυργάκι. Μεταξὺ Βυτίνης καὶ Κερνίτσης ὑπῆρχον ἄξια πολλοῦ λόγου χριστιανικὰ κτίσματα. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου διετήρει μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἄθικτον τὴν ἀρχικὴν μορφήν αὐτοῦ καὶ ἀρίστης τέχνης τοιχογραφίας, ἔργα τοῦ ζωγράφου Μαρίνου Κακάβα (:), ἔτους 1566. Σήμερον ἐκ τῶν νεωτέρων ναῶν τῆς Βυτίνης σημειωτέος εἶναι ὁ τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος.

Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μάνθου Ἰωάννου συνταχθεῖσαν ἔμμετρον ἀφήγησιν, «περὶ τῆς συμφορᾶς καὶ αἰχμαλωσίας τοῦ Μορέως», κατὰ τὴν ἀνακατάληπιν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1715, ἀναφέρεται ὅτι οἱ Βυτιναῖοι συνέπρατον μετὰ τῶν Τούρκων ἐναντίον τῶν προβαλλόντων ἀντιστασιν 200 ἡρωϊκῶν πολεμιστῶν ἐκ τῶν παρακειμένων χωρίων Χρυσοβιτίσιου, Ἀλωνισταίνης καὶ Ἀρκουδορρέματος. Ὁ ὑπὸ τῶν Τούρκων αἰχμαλωτισθεὶς στιχοπλόκος μετεφέρθη γυμνὸς καὶ πεινασμένος εἰς Καλπάκι, ὅπου, καθὼς περιγράφει,

*ποσῶς μιλιὰ δὲν εἶχαμεν ὁκ τὸ πολὺ φαρμάκι,
καὶ πῶς νὰ ὑπομείνωμεν τοῦ χρόνου ἢ τῆς πείνης;
Ἐκείνην τὴν ὥραν ἔφθασεν ὁ πῖσκοπος Βυτίνης,
ἐλάβαμεν παρηγορίαν ἀνὰ δοῦμ' ἔταν ποιμένα,
ὅτ' εἶχε ψωμί κ' εἶχε κρασί δυὸ ἄλογα φορτωμένα...*

Ἐκ τῶν στίχων τούτων ἐπιστεῦθη ὅτι ὑπῆρχεν ἐπισκοπος Σωφρόνιος Βυτίνης, συντάκτης μάλιστα ἀρχαίου κτητορικῶ τῆς μονῆς Κερνίτσης (Π. Παπαζαφειροπούλου, Μεθυδριάς, Ἀθήναι 1883, σ. 97. Π. Γ. Ζερλένη, Ἡ ἐν Πελοποννησῷ ἑλλην. Ἐκκλησία ἐπὶ Ἐνετῶν, Ἀθήναι 1921, σ. 32). Ἐν τούτοις δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἡ Βυτίνα ἔδρα ἐπισκοπῆς ἰδίας, ἐδῶ δὲ ἴσως πρόκειται περὶ ἐπισκόπου καταγομένου ἐκ Βυτίνης, οἷοι ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι, μετὰ τῶν ὁποίων διαπρέπει ὁ Κορίνθου Κύριλλος Ροδόπουλος κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ μετὰ ταῦτα ζήσας. Ἐκ τῆς λειτουργίσης εἰς Βυτίαν σχολῆς τῆς Τουρκοκρατίας ἐξῆλθον ἄνδρες φωτισμένοι, ἐλειτούργει μάλιστα καὶ ἀξία λόγου βιβλιοθήκη ἐντῶπιν καὶ χειρογράφων, ἐν μέρει περισσώθαισα (Β. Χαραλαμποπούλου, ἐν Δελτίῳ Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, ΙΔ' [1960], σ. 391 κ.ἐξ.).

Τ. ΑΘ. ΓΡ.

Βυτουμά, Μονή. Δυτικῶς τῶν Τρικάλων καὶ εἰς ἀπόστασιν 20 περίπου χλμ. ὑψοῦται ὁ γραφικώτατος Κόζιακας. Ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν αὐτοῦ ἀντρεϊσμάτων εἰς ὕψος 500 μέτρων, παρὰ τινὰ πηγὴν μὲ ἀφθονον κρυσταλλῶδες ὕδωρ καὶ αἰωνοβίους παχυσκίους πλατάνους, ἔθνα, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἐβρέθη ἡ εἰκόνη τῆς Παναγίας τῆς «Καλαμπακιωτίσσης», κεῖται ἡ Μονή. Ἰδρυτὴς αὐτῆς ὑπῆρξε, κατὰ προφορικὴν μὲν τινὰ παράδοσιν, ὁ Βυζαντινὸς ὀφθαλμιάλιος Βυτουμάς, κατὰ τὰς σωζόμενας δὲ ἑπιγραφάς, ὁ ἱερεὺς Νικόλαος καὶ οἱ γέροντες τῆς κόμης Βυτουμά, τῆς ὁποίας τὰ εἶρηπια σώζονται πλησίον τῆς Μονῆς. Εὐρεῖα αὐτῆ, περιβαλλομένη ὑπὸ τῶν κελλίων καὶ ἐν τῷ μέσῳ οἱ δύο ναοὶ ἀποτελοῦν τὸ ὅλον κτιριακὸν συγκρότημα τοῦ Μοναστηρίου. Ἡ μεσημβρινὴ μόνον πτέρυξ αὐτοῦ—μικρὰ, χαμηλὰ, ταπεινὰ κελλία μὲ σεσαθραμένα ξύλινα «χαγιατία»—φέρει τὴν σφραγίδα τῆς ἀρχαιότητος. Τὰ λοιπὰ κτίσματα εἶναι νεώτερα.

Ὁ παρὰ τὴν εἰσοδὸν ναῖσκος (5 X 5 μ.), ἀγιογραφημένος ἑσωτερικῶς ὄλος, καταλήγει εἰς μικρὸν θόλον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὸ μέσον καὶ τὴν τῆς Πλατυτέρας ὀλίγον κάτω, ἀνατολικῶς. Ἀπασαί αἱ τοιχογραφαὶ διατηροῦνται εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν. Ἄνωθεν τῆς θύρας σώζεται ἡ ἐπιγραφή: «Ἀνγέρθη καὶ ἱστορήθη τὸ παρὸν προκύλιον τῆς σεβασμίας καὶ θείας μονῆς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας ἥτοι τῆς κοιμήσεως διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου τῶν εὐλαβεστάτων ἱερέων καὶ γερόντων ἐν τῇ παρουσίᾳ κόμης Βυτουμά ἀρχιερατευόντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ ἀφέντου ἡμῶν μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λαρίσης Κυροῦ Νεοφύτου διὰ χειρὸς Νεκταρίου ἀρχιμανδρίτου καὶ τοῦ κοιντοῦ λαοῦ ἐν ἔτει ΖΕΖ ἰνδικτιῶνος Βης» (1559).

Τὸ καθολικὸν τῆς Θεοτόκου κεῖται εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀλλῆς, ρυθμὸς βασιλικῆς, μὲ ὑψηλότερον τὸ μεσαῖον κλίτος, καὶ μὲ ἄρκετὰ χαμηλὸν ἐξωνάρθηκα. Δὲν φωτίζεται ἐπαρκῶς, οὕτως, ὅμως, μὲ τὸ ἀμυδρὸν φῶς τῶν κανδηλῶν καὶ μὲ τὰς ἱερὰς μορφὰς τῶν Ἁγίων, δι' ὧν κοσμοῦνται ἅπασαι αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι, καθίσταται κατασκευαστικῶτατον. Ἐκφραστικότεραι τῶν ἀγιογραφιῶν εἶναι ἡ τῆς Ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας—ἀποστεωμένη ἐκ τῆς ἀσκήσεως καὶ ὄλως ἐξαυλωμένη νομίζει τις ὅτι ἀμέσως θὰ πετάξῃ εἰς τὸν οὐρανὸν—ἢ τοῦ Ἁγίου Σεβαστιανοῦ μὲ τὰ βέλη εἰς τὸ σῶμα ἐμπεπηγμένα καὶ ἢ τοῦ Ὁσίου Μακαρίου μὲ μακροτάτην γενειάδα. Ἄνωθεν τῆς βορείου μικρᾶς θύρας, ὑπάρχει ἐπιγραφή τοῦ 1600. Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ ξυλόγλυπτον καὶ μὲ ἀρχαίας εἰκόνας—ἢ τῆς Παναγίας εὐρίσκεται εἰς τὸ δεξιὸν μέρος—εἶναι ἀξιόλογον, ὡς καὶ ἡ πεποικιλμένη στέγη.

Ἡ Μονὴ κατὰ τὸν μακραιῶνα αὐτῆς βίον ὑπέστη καταστροφὰς ἐκ πυρκαϊῶν καὶ διαφόρων ληστρικῶν ἐπιδρομῶν. Διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων δὲ ἀπαλλοτριώσεων ἐστερήθη τῆς μεγάλῃς τῆς περιουσίας. Μικρὸν μόνον δάσος περὶ αὐτῆς ἀπομένει. Ἐξέλιπον σὺν τῷ χρόνῳ καὶ οἱ ἀδελφοὶ τῆς Μονῆς. Παρακμάσασα αὕτη τελείως, συνεχωνεύθη εἰς τὴν Ἱ. Μονὴν Γκούρας, ἀποτελέσασα μετόχιόν τῆς.

Τὸ 1952, ὅμως, μετατραπεῖσα ἡ Μονὴ εἰς γυναικεῖαν, ἐπανεῦρε τὸν καλὸν τῆς ἐαυτῶν. Ὁμᾶς εὐσεβῶν Μοναχῶν, ἔλθοῦσα ἐκ Πατρῶν, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἡμιηρειπωμένην Μονὴν. Ἐπεσκυάσθησαν τὰ παλαιὰ κτίσματα. Ἀνηγέρθησαν νέα τοιαῦτα. Προσῆλθον καὶ ἄλλαι ἀδελφαί. Καθιερώθη τὸ κοινοβιακὸν σύστημα ζωῆς καὶ ἐπεδόθησαν ἅπασαι μὲ ἐπιμέλειαν εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ μοναχικοῦ ἰδεώδους. Παραλλήλως, ἐπεδόθησαν καὶ εἰς τὴν χειροτεχνίαν. Ὑφαίνουσιν εἰς «ἐργαλειοὺς», κεντοῦν καὶ κατασκευάζουσιν ὠραία ἱερὰ ἄμφια καὶ ἄλλα ἐργόχειρα. Καλλιερгоῦν περὶ τῆς Μονῆς κηπάρια καὶ περιποιῶνται τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν συντηρήσιν τῶν οἰκίστα κζῶα. «Κοπιῶσιν ἐργαζόμεναι ταῖς ἰδίαις χερσὶ» καὶ κατορθῶνουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν «ἐπιούσιόν» τῶν καὶ νὰ «μεταδίδουν καὶ τοῖς χρεῖαν ἔχουσιν». Εἰς τὴν Μονὴν εὐρίσκουν πάντοτε ἀγάπην καὶ βοήθειαν οἱ περὶ ἐγκατεστημένοι πτωχοὶ σκηνῖται κτηνοτρόφοι καὶ ἄλλοι πάσχοντες.

Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, μοχλὸς καὶ κίνητρον τῆς ὅλης ζωῆς τῆς Ἀδελφότητος, ὤθησεν αὐτὴν εἰς τὴν ἀπόφασιν—15 Αὐγούστου 1960—τῆς ἰδρύσεως ἐν τῇ Μονῇ σχολῆς χειροτεχνίας, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ δέχεται αὕτη ὄρφανὰς καὶ πτωχὰς κορασίδια, νὰ παρέχῃ δωρεὰν εἰς αὐτὰς στέγην, τροφήν καὶ ἐνδύματα, νὰ τὰς διδάσκῃ οἰκοκυρῶσίνην, ραπτικήν, χειροτεχνίαν, νὰ τὰς ἐξοπλίσῃ καὶ πνευματικῶς, ὥστε νὰ ἀναδεικνύωνται αὐταὶ ἐν καιρῷ καλαὶ καὶ ἄξια Ἑλληνίδες οἰκοκυραί. Οὕτω, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1960, ἔδεχθη ἡ σχολὴ τὰς πρώτας αὐτῆς μαθητριάς, τὸν δὲ Ἰούνιον 1962 ἐγένετο ἐν Τρικάλοις ἡ πρώτη ἐκθεσις ἐργοχειρῶν αὐτῶν, πλουσιωτάτη εἰς ἐκθέματα. Σήμερον ἡ σχολὴ στεγάζεται εἰς ἴδιον ἐπὶ τούτῳ ἀνεγερθὲν τὸ 1962 ῥηραιότατον κτίριον ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς Μονῆς, ὃ δὲ ἀριθμὸς τῶν μαθητριῶν ἀνέρχεται εἰς 25.

Ἐνεκα τῆς ἀγαθοεργουῦ κοινωνικῆς δραστηριότητος καὶ τῆς ὁσιότητος καὶ ἀρετῆς τῶν ἀδελφῶν, ἡ Μονὴ ἔχει καταστή ἀγαπητὴ καὶ σεβαστὴ εἰς πάντας.

Ο ΤΡΙΚΚΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

Βωβενάργκ Λουκάς. Luc de Clapiers, seigneur de Vauvenargues. Μέγας Γάλλος ἠθολόγος (1715 - 1747), τοῦ ὁποῦ τὸ σπουδαιότερον σύγγραμμα εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Introduction à la connaissance de l'esprit humain (Εἰσαγωγή εἰς τὴν γνώσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος) (ἐκδ. τὸ πρῶτον τὸ 1746). Αἱ ἰδέαι τοῦ Βωβενάργκ, πληρεῖς εὐγενείας καὶ ὕψους, ἐξαίρου τὴν ἠθικὴν μεγαλοσύνην τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποτελοῦν ὕμνον εἰς τὴν ἐνεργὸν ἀρετήν.

Βωμός. Ὁ βωμός (ἐκ τοῦ βαινῶ) εἶναι φυσικὸν ἢ τεχνητὸν ὕψωμα, ἐκ διαφόρων ὕλικῶν (συνήθως ἐκ πέτρας) συγκείμενον, ἐφ' οὗ τελοῦνται αἱ θυσίαι. Ἐφ' ὅσον δ' αἱ θυσίαι ἀποτελοῦν μίαν τῶν συνηθεστέρων μορφῶν τῆς λατρείας εἰς πᾶσας σχεδὸν τὰς θρησκείας, ἔπεται ὅτι βωμοὺς εὐρίσκωμεν εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς καὶ διὰ τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ βωμός προὔπηρχε καὶ αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, ὡς βλέπωμεν εἰς τὰς ἀρχαίας Μυκήνας. Ἐπειδὴ δ' ὁ λι-

Ἀρχαῖος ΒΩΜΟΣ

θος εἶναι ὁ περισσότερο ἀνθεκτικὸς εἰς τὰς καιρικὰς μεταβολὰς, διὰ τοῦτο οἱ βωμοὶ κατασκευάζοντο συνήθως ἐκ λίθων. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, οὗτοι ἦσαν μονόλιθοι, τετράγωνοι, ἐπιμήκεις ἢ περιφερικοὶ. Ἡ ἀπλουστάτη μορφή τοῦ βωμοῦ ἦτο ἢ τοῦ φυσικοῦ γήινου ὕψωματος. Ἐλλείποντος τοιοῦτου, κατασκευάζον τὸν βωμὸν δι' ἐπισωρεύσεως λίθων καὶ χρώματος (Μυκήναι). Ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρχον συνήθως τετράγωνοι βωμοί, ὡς καὶ ἄλλοι, ἀποτελούμενοι ἐκ τῆς τέφρας τῶν θυμάτων. Τοιοῦτος ἦτο ὁ περίφημος μέγας βωμός τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ, τοὺς τοιοῦτους δὲ βωμοὺς ἐκάλουν ἐνίοτε οἱ Ἀττικοὶ αὐτοσχεδίους ἐσχάρας, ἂν καὶ ὁ βωμός διέφερε τῆς ἐσχάρας καθόσον εἶχε βαθμίδας καὶ ἦτο ὑψηλός. Ὁ μέγας οὗτος βωμός τοῦ Διὸς, ἢ ἐλλειμοειδῆς βάσις τοῦ ὁποῦ ἐρέθη ΒΑ. τοῦ ναοῦ, ἦτο τυμβοειδῆς τι ὕψωμα, ἔχον ἐπὶ Πausανίου ὕψος 22 ποδῶν, ἢ 7,05 μέτρων. Συνέκειτο δ' ἐκ δύο ἐπιπέδων ἢ κρηπίδων, μῖα κατατέρας πολὺ εὐρείας (125 ποδῶν περιμέτρου), εἰς ἣν ἀνέβαινον διὰ λιθίνων ἀναβαθμῶν (τῆς «πρώτης προθύσεως») καὶ ἑτέρας ὑψηλότερας καὶ μικροτέρας (32 ποδῶν), τῆς ὁποίας αἱ βαθμίδες ἦσαν ἐσκαμμέναι ἐπὶ τῆς τέφρας. Εἰς τὸν βωμὸν τοῦτον καὶ εἰς τὸν τῆς Ἑστίας, περιλαμβανόμενον ὡσαύτως ἐν τῷ τῆς ἱερᾶς Ἄλτιος, ἐτελοῦντο αἱ θυσίαι καθημερινῶς ὑπὸ τῶν «θεοκλῶν» ἢ «θεγκίλων» (ἱερέων τῆς ὑπηρεσίας). Ἐτερος περίφημος βωμός τῆς ἀρχαιότητος ἦτο ὁ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς μέγας βωμός ἐν Περγᾶμῳ. Ἀπετελεῖτο δ' οὗτος ἐξ ὑψηλοῦ τετραγώνου κρηπιδώματος, τὸ ὁποῖον περιέθεε ζωοφόρος κεκοσμημένη δι' ἀναγλύφων παριστάντων τὴν μάχην τῶν θεῶν κατὰ τῶν γιγάντων (γιγαντομαχίαν). Ἐπὶ δὲ τοῦ κρηπιδώματος, ἐφ' οὗ ἀνήρχετο τις διὰ μεγάλης κλίμακος, ἀνηγείρετο ὁ κυρίως βωμός. Ἡ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ στοά, ἣτις περιέβαλλε τοῦτον, ἐκοσμεῖτο ἐπίσης δι' ἀναγλύφων, παριστάντων μύθους σχετικούς πρὸς τὸν ἀρχηγῆν τῶν Περγαμηνῶν Τήλεφον καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ Αὐγῆν.

Ἡ σχέσις μεταξύ βωμοῦ καὶ ναοῦ εἶναι ἡ ἐξῆς: Πολυλάκις βλέπωμεν ὅτι εἰς τοὺς πᾶσας καθηγιασμένους ὁ βωμός προηγείται τοῦ ναοῦ, ὡς συμβαίνει παρὰ τοὺς ἀρχαίους Χαναανίταις καὶ τοὺς Ἰσραηλίταις τῶν παλαιότερων χρόνων. Κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους οἱ πρὸς αἰματηρὰς θυσίας βωμοὶ μετεβάλλοντο εἰς αὐτοτελῆ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα κατασκευαζόμενα μετὰ πολλῆς τέχνης καὶ μεγαλοπρεπειας. Ἄλλοτε πάλιν μετὰ τοῦ βωμοῦ ἐκτίζετο συγχρόνως καὶ ὁ ναός, μικρὸς καὶ ἀφανῆς κατ' ἀρχὰς, ἀφιερῶμενος εἰς τὸν λατρευόμενον καὶ ἐν τῷ βωμῷ θεῶν, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καὶ ἄλλοι βωμοὶ καθηγιαζόντο εἰς τὸν ἱερὸν χῶρον. Βωμοὶ ἀνηγείροντο καὶ παρὰ τὰ μαντεῖα, εἰς τὰ θέατρα (ὡς λ.χ. τοῦ Διονύσου ἐν Ἀθήναις) κ.λπ.